

T.C.
YÜZÜNCÜYIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**KUDÂME BİN CAFER'İN “KİTABU'L-HARAC” ADLI ESERİ
(V. ve VI. BÖLÜMLER)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Mazhar ADA

VAN-2010

T.C.
YÜZÜNCÜYIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**KUDÂME BİN CAFER'İN “KİTABU'L-HARAC” ADLI ESERİ
(V. ve VI. BÖLÜMLER)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Mazhar ADA

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Murat AĞARI

VAN-2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN METODU, KAYNAKLARI ve KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	1
1. METOD.....	1
2. KAYNAKLAR.....	2
3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	3
3.1. TARİH.....	3
3.2. COĞRAFYA.....	7
3.3. TARİHİ COĞRAFYA.....	10
3.3.1. MÜSLÜMANLARDA TARİH ve COĞRAFYA.....	12
3.3.1.1. İslam Öncesi Dönemde Tarih ve Coğrafya.....	13
3.3.1.2. İlk Dönem İslam Toplumunda Tarih ve Coğrafya.....	18

I. BÖLÜM

1. KUDÂME B. CAFER/HAYATI, ESERLERİ ve COĞRAFYACILIĞI.....	25
1.1. HAYATI.....	25
1.2. ESERLERİ.....	26
1.2.1. KİTABU'L-HARAC VE SAN'ATÜ'L-KİTÂBE.....	27
1.2.1.1. Eserin Kaynakları.....	29
1.3. KUDÂME B. CAFER DÖNEMİ COĞRAFYA.....	31
1.3.1. İbnü'l-Fakîh.....	34
1.3.2. Makdisî.....	37
1.4. KUDÂME'NİN METODOLOJİSİ.....	38

II. BÖLÜM

2. HARAC'TA GEÇEN ŞAHSİYETLER.....	41
2.1. PEYGAMBERLER.....	41
2.1.1. Hz. Peygamber.....	41
2.1.2. Hz. Yûsuf.....	42

2.1.3. Hz. Nûh ve Gemisi.....	42
2.2. HALÎFELER.....	45
2.2.1. Hz. Ömer (13–23/634–644).....	45
2.2.2. Hz. Osman (23–35/644–656).....	47
2.2.3. Muâviye (41–60/661–680).....	48
2.2.4. Me'mûn (198–218/813–833).....	48
2.2.5. Mu'tasım Billâh (218–227/833–842).....	49
2.3. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEM HÜKÜMDÂRLAR.....	50
2.3.1. Kısra Enûşirvân.....	50
2.4. MÜSLÜMAN VÂLİLER.....	51
2.4.1. Ziyad b. Ebîh (622-673).....	51
2.4.2. Haccâc b. Yûsuf.....	52
2.4.3. Ömer bin Hubeyre.....	53
2.4.4. Halid bin Abdullah el-Kasrî.....	54
2.5. ŞÂİRLER.....	55
2.5.1. Numan b. İmriü'l-Kays.....	55

III. BÖLÜM

3. HARAC'TA GEÇEN DİVANLAR.....	56
3.1. ORDU DİVANI.....	56
3.1.1. Orduda Görev Yapan Askerlerin Tanıtılmasına Dair Bilgiler.....	58
3.1.2. Ordudaki At ve Katırlara Dair Bilgilerin Kaydedilmesi.....	59
3.1.3. Ordudaki Askerlerin Durumu.....	61
3.2. NAFAKALAR DİVANI.....	63
3.3. BEYTÜLMAL DİVANI.....	65
3.4. MEKTUPLAR DİVANI.....	67
3.4.1. Bir Kadı'nın Vilayet Hükümüne Tayin ve Tespit Edildiğine Dair Bir Ahitname.....	70
3.4.2. Beni Haşim'den Bir Adamın Namaz Kıldırarak İçin Tayin Edilmesine Dair Ahitname.....	73
3.4.3. İmdat(Yardım) ve Savaşa Sorumlu Olarak Gönderilen Kişiye Verilen Ahitname.....	74

3.4.4. Deniz Sınırlarını Koruma İle İlgili Ahitname Nüshası.....	77
3.4.5. Posta Görevi Üstlenme Ahitnamesi.....	79
3.5. İMZA ve DAR DİVANI.....	81
3.6. HATEM/MÜHÜR DİVANI.....	83
3.7. FED (FEZZ) DİVANI.....	84
3.8. PARALAR, AYARLAR, ÖLÇÜLER ve DARPHANE DİVANI.....	85
3.9. MEZÂLİM/MAZLUM DİVANI.....	88
3.10. ŞURTA ZABITA/POLİS VE OLAYLAR HAKKINDAKİ.....	90

IV. BÖLÜM

4. POSTA DİVANI ve HARAC'TA GEÇEN YOLLAR.....	99
4.1. GÜNEY YÖNÜNDEKİ YOLLAR.....	101
4.1.1. Medînetü's-Selâm-Mekke Yolu.....	101
4.1.2. Mekke-Taif Yolu.....	103
4.1.3. Mekke-Yemen Yolu.....	104
4.1.4. Basra-Mekke Yolu.....	104
4.1.5. Mısır-Mekke Yolu.....	105
4.1.6. Dimaşk-Mekke Yolu.....	105
4.1.7. Yemâme-Mekke Yolu.....	105
4.1.8. Havlan Söğütlerinden Mekke'ye Giden Yol.....	106
4.1.9. Amman-Mekke Yolu.....	106
4.1.10. Yemâme-Basra Yolu.....	106
4.1.11. Yemâme-Yemen Yolu.....	107
4.1.12. Medînetü's-Selâm-Vâsıt-Basra Yolu.....	107
4.2. DOĞU YÖNÜNDEKİ YOLLAR.....	108
4.2.1. Ahvâz-Şiraz Yolu.....	108
4.2.2. Şiraz-Sîrcân Yolu.....	108
4.2.3. Sîrcân-Sicistân Yolu.....	109
4.2.4. Şiraz-İsfahan Yolu.....	109
4.2.5. Ahvâz-İsfahan Yolu.....	110
4.2.6. Medînetü's-Selâm-Hulvan Yolu.....	110
4.2.7. Hulvan-Karmasin Yolu.....	111

4.2.8. Karmasin-Hemedan.....	111
4.2.9. Karmasin-Nihâvend Yolu.....	111
4.2.10. Nihâvend-Hemedân Yolu.....	111
4.2.11. Nihâvend-Kerec Yolu.....	112
4.2.12. Hemedân-Kerec Yolu.....	112
4.2.13. Kerec-İsfahan Yolu.....	112
4.2.14. Hemedân-Rey Yolu.....	112
4.2.15. Rey-Nişabur Yolu.....	113
4.2.16. Nişabur-Merv Yolu.....	114
4.2.17. Merv-Âmul Yolu.....	114
4.2.18. Âmul-Buhara Yolu.....	115
4.2.19. Buhara-Semerkind Yolu.....	115
4.2.20. Semerkand-Şaş Yolu.....	116
4.2.21. Şaş-Tarâz Yolu.....	116
4.2.22. Tarâz-Kûlân Yolu.....	116
4.2.23. Kûlân-Nuşcân Yolu.....	117
4.2.24. Semerkand-Fergana Yolu.....	117
4.2.25. Merv-Toharistan Yolu.....	118
4.2.26. Belh-Yukarı Toharistan Yolu.....	119
4.3. KUZEY YÖNÜNDEKİ YOLLAR.....	119
4.3.1. Azerbaycan-Erminiyye Tararfları ile Dinever-Berzend Yolu.....	119
4.4. BATI YÖNÜNDEKİ YOLLAR.....	120
4.4.1. Musul Üzerinden Bağdat'tan Rakka'ya Giden Yol.....	120
4.4.2. Musul-Nusaybin Yolu.....	121
4.4.3. Nusaybin'den Erzen'e Doğru Sağ Tarafa Giden Yol.....	121
4.4.4. Âmid-Rakka Yolu.....	121
4.4.5. Nusaybin-Rakka Yolu.....	122
4.4.6. Beled'ten Kârkisiyâ'ya ve Sincar'a Sol Taraftan Giden Yol.....	122
4.4.7. Medînetü's-Selâm-Magrib Yolu.....	122
4.4.8. Rakka'dan Rusâfe-Dımaşk-Hıms Yolu.....	123
4.4.9. Dımaşk-Taberiyye Yolu.....	124
4.4.10. Taberiyye-Remle Yolu.....	124

4.4.11. Remle-Fustat Yolu.....	124
4.4.12. Fustat'tan Batıya Doğru Giden Yol.....	125
4.4.13. Berka-Mağrib(Batı) Yolu.....	126
4.5. KONAKLAMA YERLERİ.....	127
4.6. HARAC'TA ÖZELLİKLERİ VERİLEN YERLEŞİM YERLERİ.....	130

V. BÖLÜM

5. HARAC'TAKİ COĞRAFİ, İKTİSADİ VE TARİHİ BİLGİLER.....	140
5.1. COĞRAFİ BİLGİLER.....	140
5.1.1. Yeryüzünün Yapısı, Miktarı, Genişliği, Konumu ve İmar Durumu.....	140
5.1.2. Yeryüzünün Mamur (Bayındır) Olan Bölümleri.....	144
5.1.3. Yeryüzünün Mamur Olan Kısımlarına Göre Denizlerin Konumu, Mesafesi ve İçindeki Adalar.....	148
5.1.4. Yeryüzünün Mamur Olan Kısımlarındaki Dağlar, Sayısı ve Ünlü Olanlarının Tespiti.....	151
5.1.5. Yeryüzünün Mamur Olan Kısımlarındaki Nehirlerin, Çeşmelerin, Çöllerin, Sayıları ve Ünlü Olanları.....	152
5.2. İKTİSADİ BİLGİLER.....	157
5.2.1. İslâm Devletinin Sınırları, Bağlı Yerler ve Alınan Vergiler.....	157
5.3. TARİHİ BİLGİLER.....	174
5.3.1. İslâm Hudutları İçindeki Milletler ve Komşu Kavimler.....	174
SONUÇ.....	186
BİBLİYOGRAFYA.....	188
ÖZET.....	197

ÖNSÖZ

Tarih, insanların geçmişini inceleyen ve onların sosyal kapsamlı eylemlerinin tablosunu takdim eden bir disiplindir.

Yeryüzünü, fiziki, iktisadi, beşeri, siyasi v.b. yönlerden inceleyen bilim dalına ise coğrafya denir.

Tarih ve Coğrafya ilimlerinin kesişme noktasında bulunup Coğrafi faktörlerin, tarih ilmine etkilerini inceleyen bilim dalına ise Tarihi Coğrafya denir.

Bu çerçevede tarihin başta gelen yardımcılardan biri de coğrafyadır. Bu bağlamda çalışmamıza konu olan Kudâme b. Cafer'in H. 320 yılı civarında Abbâsî Devleti vezirlerinden Ali b. Îsâ'ya takdim ettiği Kitâbü'l-Harac ve San'atü'l-Kitâbe adlı eseri iktisat ve coğrafyaya dair bir eserdir.

Bu tarz coğrafya eserlerinde yoğun bir şekilde tarihi bilgiler mevcut olmasına rağmen bu alanla ilgili eserler günümüzde, özellikle de ülkemizde yeterince dikkate değer bulunmamaktadır. Ancak Ortaçağ tarihi açısından son derece önem arz eden bu tarz eserler aynı zamanda temel kaynak niteliğindedirler. Tarihi Coğrafya olarak bilinen alanda kaleme alınan eserler, içeriklerinin çeşitliliği ve verilen bilgilerin geniş bir alana hitap etmesi sebebiyle Ortaçağ Tarihi açısından önemli kaynaklardır. Bu alanda telif edilen eserlerde coğrafi bilginin yanı sıra tarihî bilgiler de yoğunluk teşkil etmekle birlikte kültürel, ekonomik, etnolojik, antropolojik ve demografik bilgi türleri de bulunmaktadır. Bundan dolayı geniş alanlarda bilgi türlerini barındırmaları yönüyle tarihî coğrafya eserleri Ortaçağ Tarihi araştırmacıları için son derece önem arz eden kaynaklar arasında yer almaktadırlar. Bundan dolayı İslam coğrafyacılığının ilk dönem temsilcilerinden Kudâme b. Cafer ve Kitâbü'l-Harac ve San'atü'l-Kitâbe adlı eserinin V. ve VI. bölümlerini ele alarak bu alanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanılacağını düşündük. Çalışmamızda kullandığımız nüsha Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî tarafından 1981 yılında Bağdat'ta neşr edilen baskıdır. Eserin dili Arapça olup sade bir üslupla kaleme alınmıştır.

Bu çalışmamızı bazı ana kaynaklar ve konuyla ilgili yazılmış eserleri inceleyerek hazırladık. Bu kaynakların künyesi bibliyografya kısmında ayrıntılı olarak verilmiştir.

Bizi bu konuya yönlendiren, çalışmamızın bütün aşamalarında etkin katkılarını esirgemeyip gerek tezin planında gerekse içeriğinde yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Sayın Yrd.Doç.Dr. Murat AĞARI'ya teşekkürlerimi sunar, çalışmamızın olgunlaşmasında eleştiri ve yol göstericilikleriyle emeği geçen değerli hocalarım Sayın Doç.Dr. Ramazan ALTINAY, Yrd.Doç.Dr. Abdullah DUMAN ile çalışmanın heyecanını birlikte paylaştığım değerli arkadaşım ve hocam Nevzat Keleş'e minnettarlığımı takdim ederim.

Mazhar ADA
VAN-2010

KISALTMALAR

(as)	: Aleyhisselam
(r.a.)	: Radıyallâhu Anh/Allâh ondan razı olsun
Arap. Çev.	: Arapça'ya çeviren
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
b.	: Bin/Oğlu
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Bakanlığı
Haz.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
M.	: Miladî
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölümü
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
Sos. Bil.	: Sosyal Bilimler
Tah.	: Tahkik eden
Takd.	: Takdim
Tas.	: Tashih eden

TTK : Türk Tarih Kurumu
Üniv. : Üniversitesi
Vb. : ve benzeri
Y. : Yıl
Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan
Yay. : Yayınları

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN METODU, KAYNAKLARI ve KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.METOD

Çalışmamız Giriş, 5 Bölüm ve Sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın metodu, kaynakları ve kavramsal çerçeve üzerinde durulacaktır. Kavramsal çerçeve başlığı altında Tarih, Coğrafya ve Tarihi Coğrafya kavramlarını açıklamaya çalışacağız. Kudâme'den önceki dönemde tarih ve coğrafya algısını ortaya koyabilmek amacıyla kavramsal çerçeveyi geniş tutmaya gayret ettik. Bu bölümde, Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya başlığı altında ise ilk dönemde ortaya çıkan Irak ve Belh Coğrafya Ekollerine dair bilgiler ile bu ekollerin temsilcilerinin eserlerinde kullandıkları Yedi İklim Teorisini ele alarak konunun netleşmesini sağlamaya çalıştık.

I. bölümde, Kudâme b. Cafer'in hayatı, eserleri, metodolojisi ve yaşadığı dönemin coğrafyacılığı anlatılmakla birlikte dönemin önemli coğrafyacılarından olan İbnü'l Fakîh ve Makdisî'nin eserlerinde kullandıkları metodu vererek dönemin coğrafya anlayışını ortaya koymaya gayret ettik.

II. bölümde Harac'ta zikredilen şahsiyetleri ele almaya çalıştık. Ancak konu bütünlüğünün bozulmaması için bu bölümde yer vermediğimiz şahsiyetlere dair bilgileri dipnot kısımlarında vermeye çalıştık.

III. bölümde Harac'ta geçen ve gerek İslâm devletleri gerekse Müslüman Türk Devlet teşkilatında son derece önem arz eden idari kurum olan divanlarla ilgili bilgilere yer verdik.

IV. Bölümde ise coğrafyaya dair posta, vesika ve yollarla ilgili bilgilere yer verip önemli şehirlerin özelliklerini vermeye çalıştık.

V. bölümde Harac'ta geçen coğrafi, iktisadi ve tarihi bilgilere yer verdik.

Çalışma, elde edilen bulguların bir bütün olarak değerlendirildiği sonuç bölümü ile sona erecektir. Bu bölümde Kudâme'nin vermiş olduğu bilgilerin bir değerlendirmesi yapılacak ve eserin bilim dünyası açısından değeri üzerinde durulacaktır.

Dipnot referansları verilirken iki hususa riayet edilmiştir:

- Eser isimleri ilk geçtikleri yerde tam künyeleri ile verilmiş, daha sonra geçtiği yerlerde kısa künyeleri ile gösterilmiştir. Yazarın bir veya birden fazla eserinin kullanılmasına dikkat edilmeksizin bütün eserlerde aynı metot uygulanmıştır.

- Makale isimleri verilirken de benzer bir metot takip edilmiştir. Makaleler ilk geçtikleri yerlerde tam künyeleri ile verilmiş, daha sonra geçtiği yerlerde ise tırnak içerisinde makalenin ismi yenilenmiştir. Böylelikle okuyucuya kolaylık sağlanması amaçlanmıştır.

Çalışmamızda Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün "Tez Yazım ve Basım Yönergesi" dikkate alınmıştır.

2. KAYNAKLAR

Çalışma, temel kaynaklar ve araştırma kaynaklardan faydalanılarak hazırlanacaktır. Temel kaynaklar içerisinde öncül kaynak Kudâme'nin Kitabü'l-Harac ve Sana'tü'l-Kitâbe adlı eseri olacaktır. Ele aldığımız Kitabü'l-Harac'ın V. ve VI. bölümleri, coğrafi bilgi ağırlıklı olduğu için ağırlıklı kaynakları da coğrafya kaynakları oluşturacaktır. Bu kaynakların başlıcaları şunlardır:

- İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902)'in *Kitâbü'l-Buldân*'ı¹,
- İbn Rüsteh (ö. 300/913'ten sonra)'in *A'lâki'n-Nefise*'si²,
- İbn Hurdazbih (ö. 300/912)'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i³,
- Ya'kubî (ö. 292/905)'nin *Kitâbü'l-Buldân*'ı⁴,
- Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Minel Meşrik İlel Mağrib*⁵,
- el-Belâzurî (ö. 279/892)'nin *Fütûhu'l-Buldân*'i⁶,

¹ İbnü'l-Fakîh, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, **Muhtasar Kitâbü'l-Buldân**, Neşr.: M. J. De Goeje Leiden, 1885 (Frankfurt, 1992).

² İbn Rüsteh, **Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise**, tas.: Ebû Ali Ahmed b. Ömer, tah.: F. Sezgin, Leiden, Brill, 1891 (Frankfurt, 1992)

³ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik(Yollar ve Ülkeler Kitabı)**, Çev.: Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

⁴ Ya'kubî, **Kitabu'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)**, Çev.: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

⁵ Anonim, **Hudûdü'l-Âlem Minel Meşrik İlel Mağrib**, Çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

⁶ el-Belâzurî, İmâm Ebi'l-Hasan, **Fütûhu'l-Buldân**, Çev.: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Bu temel kaynakların dışında araştırma kaynaklarından da faydalanılacaktır. Her ne kadar Tarihî Coğrafya alanı Türk akademisyenler tarafından yeterince ilgilenilen bir alan olmasa da bu konu ile ilgili olarak yazılmış sınırlı sayıdaki kaynak çalışma içerisinde kullanılacaktır. Bunların içerisinde en önemlisi kuşkusuz Ramazan Şeşen tarafından kaleme alınan *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adlı eserdir. Aynı müellifin *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* adlı eseri de yeri geldiğinde kullanılan bir diğer çağdaş kaynaktır. Araştırma eserler içerisinde bir diğer önemli kaynak, İ. U. Krichovsky'nin *Târihu'l-Edebi'l-Coğrâfi'l-Arabî* adlı eseridir. Bu eser genel bilgi içerir. Yeri geldiğinde az da olsa, bu esere müracaat edilecektir.

Temel kaynakların ve araştırma eserlerinin haricinde yararlanılacak üçüncü kaynak tipini ansiklopedi maddeleri oluşturmaktadır. Gerek *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin çıkmış ciltlerinde ve gerekse *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*'nde bulunan makaleler yeri geldiğinde kullanılacaktır. Özellikle tarihî şahsiyetler hakkında bilgi verilirken ilgili maddelere müracaat edilecektir. Lügat çalışmasında ise M. Zeki Pakalın'ın üç ciltlik *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* ile Serdar Mutçalı'nın *Arapça-Türkçe* sözlüklerinden yararlanılacaktır.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu çalışmamız konu itibarıyla Tarihi Coğrafya alanına girmektedir. Bu kapsamda Tarihi Coğrafyanın, Tarih ve Coğrafya ilimlerinin kesişme noktasında bulunmasından dolayı ilk önce bu ilimlerin tanımlarını ve alan sınırlarını belirtmemiz uygun olacaktır.

3.1. TARİH

Tarih kelimesi, müşterek Sami dilinde v-r-h köküne dayanmaktadır⁷. Tarih kelime anlamı olarak vakit tayini demektir⁸. İbranice'de ay manasına gelen yarex (yareah/yerah) kelimesinden gelmektedir⁹. Arapça lügat kitaplarında tarih kelimesi

⁷ Hamilton A.R. Gibb, "*Tarih*", **İA**, XI, MEB Yay., Eskişehir 1997, 777.

⁸ Abdurrahim Zapsu, **Büyük İslam Tarihi**, Risale Yay., İstanbul 2006, 31.

⁹ A.Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, İstanbul Enderun Yay., 1981, 2.

bir olayın, bir şeyin vaktinin tâyini (belirlenmesi) anlamına gelir¹⁰. Buna göre de tarihin manası gerçekte ayın manası demektir¹¹. Başka bir manası ise, “ay (hilali) görmek” anlamına gelmektedir¹². Arapça’dan¹³ dilimize geçmiş olan Tarih kelimesinin aslında Arapça olmayıp Farsça mahrûzdan¹⁴ alınarak Arapçalaştırılmış olduğu söylenmektedir. Gerekçesi ise ay başlangıçlarının belirlenmesi içindir. Ayrıca tarih kelimesinin Arapça asıllı olmadığı ve Müslümanların onu Ehl-i Kitap’tan aldıkları belirtilir¹⁵. Tarih kelimesinin kökenine dair başka bir rivayet de onun Arapça bir kelime olduğu ve lügatte “vaktin bilinmesi” anlamını ifade eder. Bu anlamda “tarih” her şeyin zamanının kendisinde sona erdiği gayesi ve vaktidir¹⁶.

Tarih kelimesi hem geçmişte kalan insanı ve toplumsal olayları, yani geçmiş adlandırmakta kullanılır, hem de bu kelime ile yaşanmış geçmiş konu eden bilim anlamındaki Tarih ilmi kastedilir. Bazı filozoflar, eskiden beri bu konuda iki Latince deyimle bu ayrımı yapı gelmişlerdir. Geçmişte kalan insanî-toplumsal olaylar olarak tarihe “res gestea”; bu olayları konu alan disipline ya da bilime de “historia rerum gestarum” demişlerdir. Ama filozofların birçoğu da, hem yaşanmış geçmiş adlandırmakta, hem de bu geçmiş konu alan disiplini anlamada sadece historia kelimesini kullanmışlardır¹⁷. Bu historia kelimesi Arapçaya Usture¹⁸ (efsane-mitoloji) şeklinde geçmiştir¹⁹.

Tarih kelimesinin çok farklı anlamlarının olması, tarihin değişik biçimlerde kavranılmasına, tanımlanmasına ve yorumlanmasına sebep olmuştur. Tarihin farklı kavranış ve yorumlanmasına sebep olan başka bir faktör de hem tarihi gerçekleri ve bilgileri hem de hikâyeleri ve uydurma kıssalarını ihtiva etmesindendir.

Bundan dolayı bugüne kadar tarih ilmine birçok tanımlamalar getirilmiştir. Bazı tarihçilere göre tarihin, “yaşanan hakikat”²⁰ olduğu, bazılarına göre tarihin,

¹⁰ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Yay., İstanbul 1998, 9.

¹¹ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, Kitabevi Yay., İstanbul 2002, XXXI.

¹² Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXI.

¹³ Ramazan Şeşen Müslümanlarda, **Coğrafya Yazıcılığı**, 9.

¹⁴ Mahrûz: ayın görülmesi bk. Sabri Hizmetli, **İslam Tarihçiliği Üzerine**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, 1.

¹⁵ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXII.

¹⁶ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihçiliği**, 1.

¹⁷ İsmail Özçelik, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2001, 17–18.

¹⁸ Murat Ağarı, **İslam Tarihine Metodolojik Bir Yaklaşım**, Bilge Adam Yay., Van 2004, 25.

¹⁹ Sabri Uçar, **Tarih Felsefesi Meseleleri**, Nehir Yayınları, İstanbul 1997, 15.

²⁰ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihçiliği**, 7.

yaşanan hakikatin ilmi incelemesi sonucunda elde edilen bilgiler olduğunu²¹ belirtmişlerdir. Bundan farklı olarak tarihe değişik tanımlamalar da getirilmiştir. Tarih, geçmişe ait olayların canlı bir modelidir²². Tarih, insanların geçmişini inceleyen ve onların sosyal kapsamlı eylemlerinin bir tablosunu takdim eden bir disiplindir²³. Tarih, bir bilimdir²⁴. Edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa iletilmesi için de bir ilerlemedir²⁵. Tarih, metinler arası, dilsel bir kuruluştur²⁶. Tarihin aslında, geçmişe yaşanan anın gözlerinden ve o anın sorunlarının ışığında görmekten oluştuğu²⁷ ifade edilmektedir. Tarih ilmi, hatıra, tecrübe, mülâhaza ilmi olarak da tarif edilmiştir²⁸. Tarih Beşeri bir kabiliyettir²⁹. Tarih ancak kapandığı zaman anlamını kazanan bir alandır³⁰. İnsanoğlunun geçmişte meydana getirmiş olduğu tek olayları, zaman ve mekân çerçevesi içinde, yazılı belgelere dayandırarak anlatan ve geleceğe ışık tutan ilme tarih denir³¹. Tarih bir hakikat arayışı demektir³². Bir bilinç varlığıdır; bu özelliği yüzünden devamlı gelişen, geçmişin üzerine yeniyi kuran, yükselen bir basamaklar düzenidir³³. Tarih, masala, destana, romana benzer; çünkü o da bir hikâyeci işidir: fakat o, münhasıran hakikate istinat eylediği için bu nevilere ayrılır. Tarih, bir kısmı din kurucusu olan, bir kısmı millete önderlik, liderlik yapan, diğer bir kısmı da devlet kuran birçok kişinin ismini kaydetmektedir³⁴. Tarih, yeni kuşakları geçmişe ile tanıştıran bir okuldur. Tarih, bir milletin geçmişini geleceğine bağlayan bir köprüdür³⁵. Tarih, kolektif bellektir, insanların kendi toplumsal kimlik kavramlarını ve geleceğe ilişkin beklentilerini oluşturmalarını sağlayan deneyimlerin toplamıdır³⁶. Bu tanımlamaları göz önünde bulundurarak “Tarih, konusu zaman ve insan olan, geçmişin ve zaman içinde insanların bir bilimi; kapandığı zaman anlamını

²¹ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihçiliği**, 7.

²² Saim Kaptan, **Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri**, Tekışık Veb. Ofset Tesisleri, Ankara 1991, 53.

²³ E. Halkın Leon, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, Çev.: B. Yediyıldız, TTK Yay., Ankara 1989, 4.

²⁴ R.G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, Çev.: K. Dinçer, Gündoğan Yayınları, Ankara 1996, 36.

²⁵ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXII.

²⁶ Keith Jenkins, **Tarihi Yeniden Düşünmek**, Çev.: B. Sina Şener Dost Kitabevi Yay., Ankara 1997, 19.

²⁷ E. Hallet Carr, **Tarih Nedir?**, Çev.: M. Gizem Gürtürk, İletişim Yay., İstanbul, 1994, 24-25.

²⁸ Mübahat Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1997, 1.

²⁹ Gabriel Hanotaux, **Tarih ve Müverrihler**, Çev.: A. Refik, Kanaat Kütüphanesi, Ankara 1932, 8.

³⁰ E. H. Leon, 5.

³¹ Ekrem Memiş, **Genel Tarih**, Tablet Yayınları, Konya 2002, 20.

³² Keith Jenkins, **Tarihi Yeniden Düşünmek**, 26.

³³ Murat Ağarı, **İslam Tarihine Metodolojik Bir Yaklaşım**, 31.

³⁴ Philip K. Hitti, **Arap Tarihinin Mimarları**, Çev.: A. Zengin, Risale Yay., İstanbul 1995, 11.

³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “*Tarih Notları*”, **DGBİT**, I, Çağ Yay., İstanbul 1989, 47.

³⁶ John Tosh, **Tarihin Peşinde**, Çev.: Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1984, 3.

kazanan bir alan; kuşaktan kuşağa bir ilerleme; insanlığın fiil ve fikirlerinin gelişimini takip eden bilgi; beşerî ilimlerin en beşerîsi ve hakikat arayışıdır³⁷,” diyebiliriz. Kısacası Tarih geçmişin araştırılmasıdır³⁸.

Tarihin tanımlamalarında ortaya çıkan çok çeşitlilik, Tarihin konusunun tespitinde de göze çarpmaktadır. Tarihin vazifesi, geçmişin olaylarını canlı bir surette hikâye etmektir; fakat bunları anlatmak için, bilmek de lazımdır. Olayların taharri ve tenkidi, onları kanunlar altına koyan nizamın idrakı, tarihe bir ilim mahiyeti bahşetmektedir³⁹.

Tarih, evrenin yaratılışından itibaren bilinmesi gereken bilgileri kapsar. Tarih, beşeriyetin gelişme ve olgunlaşmasında bireysel ve toplumsal fiil ve düşünceler ile bunların sonuçları olarak ortaya çıkan olayları inceler. Bunların sebeplerini aralarındaki ilişkileri belirler⁴⁰.

Bunları göz önüne alarak tarihin konusunu tespit etmeye çalışalım: “Tarih geçmişteki olaylarla ve o olayların zaman içindeki akışıyla ilgilenir.” tarifi yeterli bir tarif değildir. Zira dünyadaki tüm olaylar sadece insanoğlu tarafından meydana getirilmemiştir. Bir de tabiat olayları vardır ki bunlar, insanın dışında meydana gelirler. Tarih ise insanların faaliyetleri neticesinde meydana gelen olaylarla ilgilenir. Başka bir ifadeyle tarih, bir olaylar dizini değil, insanların düşüncelerinin ifadesi olan ve zamanla ortaya çıkan olayları; insanların yönlendirdiği sosyal gelenekleri konu edinir. Bunları şekillendiren kanunları bulmayı, gelişme-çöküş, tekâmül-yozlaşma şart ve safhalarını açıklığa kavuşturmayı vazife edinir⁴¹. Tarihin ana konusu diğer toplumbilimlerinde olduğu gibi, İnsanların toplum içindeki davranışları ve insanların geçmişteki toplumsal ilişkilerini araştırmasıdır⁴². Tekrarlanamayan ya da yeniden üretilmeyecek olan hadise tarihin konusunu teşkil eder. Tarih fert ve toplum olarak insanlığın geçmişinden ve insanların meydana getirdikleri maddi ve manevi değerlerden bahseden bir ilimdir⁴³. Konusu sadece geçmiş olayların bir kümesi

³⁷ Murat Ağarı, **İslam Tarihine Metodolojik Bir Yaklaşım**, 33.

³⁸ R. G. Collingwood, **Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler**, Çev.: E. Özvar, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, 147.

³⁹ Gabriel Hanotaux, **Tarih ve Müverrihler**, 20.

⁴⁰ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi-**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, 17.

⁴¹ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXIV.

⁴² Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXIV.

⁴³ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 13.

olmayan tarihin gerçek konusu insandır. Hatta bu sebeptendir ki, insanı diğer varlıklardan ayıran en büyük özelliklerden birisi de tarihtir denebilir⁴⁴.

Yukarıda ele aldığımız tarih tanımlamalarında en çok göze batan, hakikat, araştırma, yer, zaman, bilim, geçmiş ve insan kavramlarıdır. Bunların hepsi bir arada göz önünde bulundurulduğunda tarihin kısaca geçmişin bilimi olduğu konusunda fikir birliği bulunmaktadır.

Tarih ilk insanın yaratılmasından bu yana, kayda geçsin ya da geçmesin sebep ve sonuç ilişkisi çerçevesinde var olan bir bütündür. Bu sebeple ilk insan ve Hz. Âdem'in yaratılmasıyla birlikte başlamış olan tarih, bugünün penceresinden geçmişini görmek ve araştırmaktır.

3.2. COĞRAFYA

Coğrafya ilminin genel adını ifade eden coğrafya sözcüğü, bileşik bir terimdir. Gerekçe Je= Jeo (yer, yeryüzü, dünya, yerküre) ve graphein (yazmak, yazı ile anlatmak) sözcükleridir⁴⁵. Bu sözcüklerin birleştirilmesi ile oluşan coğrafya teriminin orijinal yazılış şekli, geo+graphein şeklinde olup, zamanla farklı dillerde az çok değişik yazılış ve ifade biçimleri kazanmış ve bu ilmin adı olmuştur. Gerçekten de bugün farklı dillerde terimin imlası ya da yazılış biçimi temelde birbirine benzer⁴⁶. Yeryüzünü anlatan yazı manasına gelen geographia kelimesi, cuğrâfiyâ şeklinde⁴⁷ Arapçaya girmiştir.

Tarihin başta gelen yardımcılarında olan coğrafya kısacası “yer bilimi” demektir⁴⁸. Yeryüzünü fiziki, iktisadi, beşeri, siyasi v.b. yönlerden inceleyen bilim dalına coğrafya denir. Terim olarak coğrafya, ilk kez M.Ö. III. Yüzyılda Eratosten (Eratosthenes) tarafından kullanılmıştır. Bu terim Eski Çağ Grek dilinde en kısa ve en genel anlamıyla Dünya'nın tasvir edilmesi, Arz'ın veya Yer'in tasviri demektir⁴⁹.

⁴⁴ Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2003, 14.

⁴⁵ Reşat İzbirak, **Coğrafya Terimleri Sözlüğü (Almanca-Fransızca-İngilizce Karşılıkları, Eski ve Yeni Şekilleriyle)**, Möm Yay., Ankara 1975, 61-62; Hayati Doğanay, **Coğrafyaya Giriş I (Metotlar, İlkeler ve Terminoloji)**, Gazi Büro Kitabevi Yay., Ankara, 1993, 2-3; Hayati Doğanay., **Türkiye Beşeri Coğrafyası**, Gazi Büro Kitabevi, Ankara, 1994, 1; S. Maqbul Ahmed, “Coğrafya”, **DİA**, VIII, İstanbul 1997, 50; J.H. Kramers, “Coğrafya”, **İA**, III., 202.

⁴⁶ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXV.

⁴⁷ S. Maqbul Ahmed, “Coğrafya”, **DİA**, 50.

⁴⁸ Ekrem Memiş, **Tarih Metodolojisi**, 1989, 11.

⁴⁹ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXVI.

İnsanın yaşadığı, çalıştığı, bir araya geldiği ve başta kendi yaşama ortamı olmak üzere değiştirmekte olduğu yeryüzünü inceler⁵⁰. Coğrafya, dünyanın doğal, beşeri ve ekonomik durumunu konu edinir. Yeryüzü, arzın en hareketli kısmı ve en çeşitli ve en karışık olayların bir karşılaşma ortamıdır⁵¹. Meydana gelen olaylar insanoğlundan kaynaklanan ve kaynaklanmayan olaylar olarak ikiye ayrılır. Kendiliğinden meydana gelen iklim, yer şekilleri, akarsular, buzullar, denizler, göller, toprak v.b. olaylar tabiidir. Bunların dışında şehirlerin meydana gelmesi, tarlalar, bağlar, bahçelerin yapılması gibi insanoğlu tarafından yapılanlar ise beşeri olaylar adı altında toplanır. İşte coğrafyanın konusu, beşeri ve tabii bütün yeryüzü olaylarıdır⁵².

İnsanın doğaya egemen olma çabası tarihi kadar eskidir. Basit coğrafi düşüncelerin oluşmaya başladığı ilk kültürel bölgelerin, aynı zamanda en eski yerleşme bölgelerinden olan Eski Mısır ve Mezopotamya kültürel bölgeleri oldukları kabul edilir⁵³. Eski Mısır'da matematik ve tıp alanlarındaki önemli çalışmalarla birlikte astronomi alanında da ilerleme olmuştur. Nitekim günümüzde kullanılan miladi takvimin kökeni olan 365 günlük güneş takvimini, güneş ve su saatlerini kullanmışlardır⁵⁴.

İlk dönemde coğrafya basit bir takım harita çizim denemeleri ile başlamıştır⁵⁵. Bu dönemdeki dünya bilgisi bir takım mitolojik veya mistik temellere dayanıyordu⁵⁶. Bugünkü anlamıyla bilim denebilecek bir yapı olmamasına rağmen, Ay ve Güneş tutulmalarının zamanını belirtecek ve gezegenlerin hareketini izleyebilecek derecede astronomide ilerlemiş⁵⁷ olan Babiller, yılın uzunluğunu ise sadece 4,5 dakikalık gibi küçük bir hata payı ile hesaplayabilme ve her 18 yılda bir meydana gelen ay tutulmalarını da önceden kestirebilme⁵⁸ yetenek ve bilgisine sahiptiler. Yine bu dönemde Hint ve Çin'in de aritmetik ve geometri alanında ileri gitmiş olduğunu görüyoruz⁵⁹. M.Ö. 2500'lere gelmeden önce çarpım tablosunu kullandıkları bilinen

⁵⁰ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXVI.

⁵¹ Ali Tanoğlu, **Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme**, İÜ Yay., İstanbul 1969, 1.

⁵² Ali Tanoğlu, **Nüfus ve Yerleşme**, 1.

⁵³ Hayati Doğanay, **Coğrafyaya Giriş I**, 55.

⁵⁴ Hüseyin Gazi Topdemir-Yavuz Unat, **Bilim Tarihi**, Pegem Yay., Ankara 2008, 13.

⁵⁵ Hayati Doğanay, **Giriş I**, 55.

⁵⁶ A. Adnan Adıvar, **Tarih Boyunca İlim ve Din(Bilim ve Din)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, 29.

⁵⁷ Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi I (İlk Çağ)**, Çev.: M. Sencer, Say Yay., İstanbul 1996, 128.

⁵⁸ Cemal Yıldırım, **Bilim Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, 19.

⁵⁹ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 16.

Sümerler, Matematikle birlikte astronomi ve coğrafi gözlem konularında büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Gök cisimlerinin hareketlerine odaklanan gözlemlerinden edindikleri bilgileri, burçlar ve astronomi üzerinde uzmanlaşmalarına sebep olmuştur.⁶⁰ Ayrıca Sümerler'in okullarında botanik, astroloji, zooloji, coğrafya ve matematik derslerinin verildiği⁶¹ bilgisi, yapılan arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkarılmıştır.

Eski Yunan uygarlığı ise, Mısır ve Mezopotamya'da oluşan birikimler üzerine inşa edilmiştir. Ancak Eski Çağ uygarlıkların bilimde ulaştıkları düzey, doğayı incelemedeki başarılarına bağlı kalmıştır⁶². Nitekim Babilliler ve Mısırlılar, su, hava ve toprağı dünyanın temel bileşenleri olarak kabul etmişlerdir⁶³. Evreni anlama ihtiyacı, Yunan düşüncesinin belirgin özelliğidir⁶⁴. Yunan toplumu eski uygarlıklardan aldıkları bilgileri kendi anlayış ölçüleri içinde değiştiriyorlardı⁶⁵. Bu dönemde dünyayı anlama ve tanıma çizgisinde, dünyayı ilk defa harita çizerek ifade eden Thales⁶⁶, hayatın kaynağı, eşyanın esas prensibinin hava olduğunu söyleyen Anaksimenes⁶⁷, ezeli ve ebedi bir Allah inancının savunucusu olan Parmenides⁶⁸ ve evrenin yapı taşı sayıdır diyen Pythagaros⁶⁹ gibi önemli şahsiyetler yetişmiştir.

Helenistik dönemde ise; İskender'in fetihleri ile beraber Yunan kültürü Atina dışında kurulan yeni merkezlere taşınmış ve bilimsel gelişmede yeni bir dönem başlamıştır⁷⁰. Bir nevi bu dönem, yeryüzünde var olan malzemenin bir araya getirilmesi dönemidir.

Roma döneminde ise; Helenistik dönemdeki coğrafi sınırların genişlemesi sonucunda Hint, Arap yarımadası, Suriye, Orta Asya ve Batı Avrupa gibi yerlerin tanınmasını sağlamış ve bu dönemin düşünürlerinde bu bölgeler hakkında coğrafi bazı yüzeysel bilgiler oluşmaya başlamıştı⁷¹. Coğrafi alanda bu dönemin en önemli

⁶⁰ Cemal Yıldırım, **Bilim Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, 18.

⁶¹ İsmail Güven, **Uygarlık Tarihi**, Pegem Yay., Ankara 2007, 68.

⁶² Cemal Yıldırım, 22.

⁶³ Stephen F. Mason, **Bilimler Tarihi**, Çev.: U. Daybelge, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, 18.

⁶⁴ Cemal Yıldırım, 22-23.

⁶⁵ Cemal Yıldırım, 23.

⁶⁶ Karl Vorlander, **Felsefe Tarihi**, Çev.: M. İzzet-O. Saadeddin, İz Yay., İstanbul 2004, 38; Stephen F. Mason, **Bilimler Tarihi**, 17-18.

⁶⁷ Karl Vorlander, **Felsefe Tarihi**, 41.

⁶⁸ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 22.

⁶⁹ Karl Vorlander, **Felsefe Tarihi**, 42; Stephen F. Mason, **Bilimler Tarihi**, 20-24.

⁷⁰ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 23.

⁷¹ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 24.

şahsiyeti şüphesiz Kopernik'e kadar uygar dünyanın astronomi bilimine egemen olmuş⁷² olan Batlamyus'tur⁷³.

Böylece coğrafya açısından Eski Çağ dönemi üç aşamada oluşuyor.

- 1) Mısır ve Mezopotamya; ki bilimin temellerin ilk atıldığı dönem.
- 2) Eski Yunan; bu dönemde materyalist bir anlayışla dünyanın ve evrenin açıklanması çabasının olduğunu görmekteyiz. Ayrıca düşünce açısından serbest bir ortamın olması ile beraber çok tanrılı bir din inancının var olduğunu ayrıca özgür bir düşünce ortamının da olduğunu görmekteyiz.
- 3) Helenistik devir; bilimin küresel bir hal aldığı dönemdir.

Tarih ve Coğrafya ilimlerine dair açıklamalardan sonra Tarihi Coğrafya alanı ile ilgili bilgi vermemiz konunun netleşmesini sağlayacaktır.

3.3. TARİHİ COĞRAFYA

Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi Tarihi coğrafyanın bağımsız bir alan olmadığı ve Tarih ile Coğrafya ilimlerinin kesiştiği noktada bulunduğunu dile getirmiştik. Bundan dolayı Tarihi Coğrafya, Tarih ilmi ile coğrafya ilmi arasında, her iki ilimden etkilenecek ve değer ve bilgilerinden yararlanarak ortaya çıkıp gelişen bir alandır⁷⁴.

Tarih ve coğrafyaya getirilen çeşitli tanımlamalar gibi tarihi coğrafyaya da farklı tanımlar getirilmiştir. Coğrafi faktörlerin, tarih ilmine etkilerini inceleyen bilim dalına Tarihi Coğrafya denir⁷⁵. Tarihi coğrafya; geçmişten günümüze ya da geçmişteki bir zaman diliminde dünyanın tamamının ya da bir parçasının çağdaş ilke ve yöntemlerine uygun olarak yapılan coğrafyasıdır⁷⁶. Tarihi Coğrafya, coğrafya ilminin tarihi gelişimi ve coğrafi düşüncenin tarihi evrimi üzerinde durur. Bugünkü ülkelerin milli sınırlarındaki değişimler ve geçmişte var olduğu halde bugün mevcut olmayan ülkelerin coğrafi durumlarını, yerleşme yerlerinin kuruluş ve gelişmesi ile demografik, iktisadi ve sosyal yönlerini inceler⁷⁷.

⁷² Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 25.

⁷³ Cengiz Aydın, Gülseren Aydın, “*Batlamyus*”, **DİA**, V, 196.

⁷⁴ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXVII.

⁷⁵ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1990, 5.

⁷⁶ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXVIII.

⁷⁷ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, XXXVII.

Tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere tarihi coğrafya hem tarihte hem de coğrafyada bir alt küme olarak değerlendirilmeye alınan bir alandır. Nasıl ki tarihle felsefenin ilişkisinden “tarih felsefesi” ortaya çıkmışsa, “Tarihi Coğrafya”nın da tarih ile coğrafya ilimleri arasındaki sıkı bağdan dolayı doğduğu⁷⁸ ifade edilir.

Tarihin en başta gelen yardımcılarından biri olan Coğrafya, dünyanın doğal, beşeri ve ekonomik durumundan bahseder⁷⁹. Her insan topluluğu, bu dünya üzerinde muhakkak bir yer işgal eder. Biz buna coğrafi mekân diyoruz. Bu coğrafi mekân insan topluluklarının hayatı için şart olduğuna göre, onların meydana getirdiği tarihi gelişim süreci içerisinde de muhakkak ki, maddi şartlara bağlı olarak bir takım görevler ifa edecek, roller oynayacaktır. Çünkü bu maddi şartlar değişik biçimlerde insan topluluklarının hayatı üzerinde etkili olurlar. Örneğin deniz kenarlarında veya adalarda oturanlarla iç taraflarda, çöllerde, steplerde veya nehir boylarında oturanların, ovadakilerle dağlık yerlerde veya yaylalarda yaşayanların, çorak yerlerde bulunanlarla sulak ve verimli yerlerde olanların hayatı bir ve aynı değildir⁸⁰. Üzerinde oturlan yer ve yere ait iklim, o yöredeki insanlar üzerinde büyük etki yapar. Şunu da unutmamak lazımdır: Coğrafi faktörler, tarihe etki eden kudretler içinde ancak bir imkânlar grubunu teşkil eder. Coğrafi mekânın verdiği imkânlardan yararlanmak ise, orda yaşayan insanların zekâ ve iradelerine bağlı bir şeydir⁸¹. Örneğin; Mezopotamya kentlerindeki tapınakların ve tapınak höyüklerinin ağaçlandırılmasının en azından görsel olarak etkili bir tür “kent yeşili” olarak ortaya⁸² çıkması o yörenin yeşillendirmeye elverişli olduğunun göstergesi olduğu, dolayısıyla yer/mekânın insan üzerinde etkili olduğu düşünülebilir.

Coğrafi faktörler, yerleşim birimlerinin kurulmasına etki ettiği gibi, insanoğlunun eseri olan savaflara, ekonomiye, siyasi, sosyal, dini ve kültürel yaşantıya da etki etmektedir. Konumuzla ilgili olarak Grek tarihçisi Herodotos’un “Mısır, Nil’in bir armağanıdır”⁸³ ifadesi en güzel ve en anlamlı ifadedir. Bu bir nehrin, insanlar üzerindeki etkisini, devlet üzerindeki etkisini, düşünsel ve dini anlamda ki etkisini kısacası o yöredeki yaşamın nasıl etkilendiğini bize ifade

⁷⁸ A.Zeki Velidi Togan, 19.

⁷⁹ İsmail Özçelik, 61.

⁸⁰ Ekrem Memiş, **Giriş**, 8.

⁸¹ Ekrem Memiş, **Giriş**, 8.

⁸² Dieter Hennebo, **Antik ve Ortaçağ Kentlerinde Yeşil Alan**, Çev.: İ. Aslanboğa, Ege Üniv. Ziraat Fakültesi Yay., İzmir 1983, 17.

⁸³ Ekrem Memiş, **Giriş**, 23.

etmektedir. Buna paralel olarak, suyun, Mısırlıların yaşamlarında ve dinlerindeki rolleri düşünüldüğünde, özellikle cenaze törenleri ile ilgili olan dinsel davranışlarında önemli olduğu⁸⁴ belirtilmekte ve ayrıca bu suyun yakınlarda kurulan şehirlerin sulama ihtiyacını karşıladığı da bilinmektedir.

Bundan dolayı, iklimi elverişli, toprakları verimli, akarsuları bol, yer altı kaynakları son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan herhangi bir siyasi teşekkülün gelişip serpileceği muhakkaktır⁸⁵.

Bütün tarihi olaylar coğrafi bir zemin üzerinde cereyan ettiklerinden, tarih araştırmalarında araştırmacılar coğrafya ile ilgilenmek mecburiyetindedirler⁸⁶. Çünkü Tarih ve Coğrafya arasında çifte ilişkiler dizisi, karmaşık bir aksiyonlar ve reaksiyonlar silsilesi vardır. Bir ülkenin tarihi, coğrafyasının bazı özellikleri ile toprağına damgasını basar ve buna karşılık coğrafyası tarih üzerinde sürekli bir etki yaratır⁸⁷.

Sonuç olarak, “Tarihi Coğrafya”, coğrafi oluşumları ve gözlemleri insan topluluklarının hayatı yönünden yeni bir usul ve yönteme bağlanmış olarak bize sunar⁸⁸.

3.3.1. MÜSLÜMANLARDA TARİH ve COĞRAFYA

Önceki bölümde “tarihi coğrafyanın” daha net bir biçimde anlaşılabilmesi için tarihin ve coğrafyanın eski çağlardaki geçmişini vererek bu ilim dalının kapsamını ve oluşun tabanı kısa olarak ortaya koymaya çalıştık. Şimdi de İslam öncesi Arap toplumunun, oluşun tabandaki yerini izah etmeye ve İlk İslam döneminin bu tabana olan katkılarını belirtmeye çalışacağız. Bu nedenle İslâm tarih ve coğrafyacılığını anlayabilmek için öncelikle İslâm öncesi Arap toplumundaki tarih ve coğrafyacılığı bilmemiz gerekmektedir.

⁸⁴ Dieter Hennebo, 7–8.

⁸⁵ Ekrem Memiş, **Genel Tarih**, 42.

⁸⁶ İsmail Özçelik, 62.

⁸⁷ E. Halkın Leon, 42.

⁸⁸ Ekrem Memiş, **Giriş**, 9.

3.3.1.1 İslam Öncesi Dönemde Tarih ve Coğrafya

İslam öncesi Cahiliye devrinde, nüfusunun çoğunluğu çoban ve göçebelerden oluşan⁸⁹, Arap toplumlarında bugünkü anlamda bir tarih ilmi yoktu⁹⁰. Ancak sınırlı da olsa İslam öncesi Arap toplumu ile ilgili olarak bilgi alınabilecek kaynaklar mevcuttur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

Süslemeler ve Yazıtlar⁹¹; Cahiliye⁹² tarihinin oluşumundaki kaynakların ilk işaretleridir. Bunların çoğu güney Arapçası⁹³ ile yazılmıştır. Arapça olmayan fakat Arapları zikreden ve Arapçanın farklı lehçelerinde yazılmış olan eserler olmak üzere ikiye ayrılır. Araplar, yaşadıkları olayları ve vakti tespit için çeşitli metotlar kullanırlardı. Mesela olayları, hükümdarların saltanatlarıyla ilişkilendirirler, “falan kralın zamanında meydana gelen falan olay” diyerek bir tarihlendirme metodu kullanırlardı. Ancak güney Arapçası ile yazılı olan yazıtların tarihlendirilmesi daha farklı olmuştur, “Şu senenin falan ayında veya şu senenin ilkbaharı girmeden” tarzında ay isimlerine göre bir tarihlendirme metodu kullanılmıştır. Ardından da kralın ya da önemli şahsiyetlerin isimleri zikredilmiştir⁹⁴.

Tevrat, Talmut ve İbranice yazılı kaynaklar; Tevrat’ın kutsal metinlerinin, İbranilerin Araplarla olan ilişkilerini açıklayan birçok yerinde Araplar zikredilmiştir. En eski Tevrat metinleri, “Amos” kutsal metinleridir. Bunların Yaklaşık M.Ö. 750 civarında yazıldığı zannedilmektedir. Ayrıca Tevrat ile birlikte Talmud’da da Araplara işaret eden hususlar bulunmaktadır⁹⁵.

Yunanca ve Süryanice yazılı kaynaklar; Bu kitaplarda bir takım yanlışlar bulunmasına rağmen büyük önem taşımaktadırlar. Çünkü bu eserlerde çok önemli tarihi ve coğrafi bilgiler yer almakta, haklarında bilgi sahibi olunmayan Arap kabilelerinin isimleri bulunmaktadır.

⁸⁹ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Çev.: H. Dursun Yıldız, Anka Yayınları, İstanbul 2003, 33.

⁹⁰ Corci Zeydan, **İslâm Uygarlıkları**, 604.

⁹¹ Bkz. Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 57.

⁹² Cahiliye kelimesi ile Cahiliye dönemi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazılarına göre; “Cahiliye” ilim ve marifetin zıddıdır, cehl ve cehalet (bilgisizlik) demektir, okuma yazma bilmemektir. Bazılarına göre de; Allah’ı ve Resûlünü tanımamak, dinin hükümlerini bilmemek, puta tapmak, Allah’tan başkasına kullukta bulunmaktır. Bu farklı görüşlere göre “Cahiliye”, bilgisizlik, inançsızlık, hamiyetsizlik ve gururluluk anlamlarını içermektedir. Bkz. Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, 127.

⁹³ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 57.

⁹⁴ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 57.

⁹⁵ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 58.

Hristiyan kaynaklar; Arap kabilelerinin tarihinde, Arapların, Yunanlılar ve İranlılarla ilişkilerinde Hristiyan kaynakları büyük önem arzeder⁹⁶.

Yukarıda saydığımız kaynaklar arasında Araplar arasında yazılmış eser bulunmamaktadır. Bununla birlikte Cahiliye dönemi ile ilgili olarak tümüyle faydalanabileceğimiz ve bu grupta zikredebileceğimiz bir eser bulmak da zordur⁹⁷. Arapların yaşamlarına dair eser bırakmadıkları elbette Cahiliye Araplarının tümüyle okumadan ve yazmadan uzak bulundukları anlamına gelmemelidir.

Ancak verdiğimiz bilgilere göre de Arap toplumunda, bir tarih anlayışının bulunmadığı açıktır. Günümüz tarih anlayışına benzer bir tarih anlayışı bulunmasa da Araplar İslâm'dan önceki dönemde tarihle yakından ilgilenmişlerdir⁹⁸. İslam öncesi Cahiliye devri Arapları, ailenin, aşiretin ve kabilenin soy kütüklerinin doğru olarak bilinmesine ve korunmasına önem verdiler. Bu nedenle geçmişle yaşanan zaman arasında güçlü bağlar bulunduğu ve tarihin insan yaşayışına yön veren bir unsur olduğu anlayışına sahip oldular⁹⁹.

Bu sebeptendir ki, İslam öncesi Arap tarihçiliğinin iki yönde geliştiği söylenebilir: “Ensab¹⁰⁰ şecereleri” ve Eyyamu’l-Arab”. Araplar geçmişin devamlı olarak hatırlanması için soy-sop(ensab) bilgisine, aşiretin ve kabilenin milli ve manevi değerlerinin korunması için de örf ve adetlerin(Eyyamu’l-Arab¹⁰¹) bilinmesine ayrı bir değer verdiler. Ancak gerek neseb bilgileri, gerekse eyyam hikâyeleri, herhangi bir tarih fikri olmaksızın şifahi olarak, ağızdan ağıza dolaşarak, nesilden nesile intikal etti. Bu durumda İslam’ın ilk günlerindeki “şifahi tarihçilik” ile cahiliye devri neseb ve “eyyam tarihçiliği” arasında şekil-metod yönünden bir benzerlik olduğu görülmekteyse de, İslam öncesi Arapların tarih ananesi ile Müslüman Araplardaki “vakanüvislik” arasında güçlü bağlar bulunduğunu söylemek zordur¹⁰². Ensab ilmine gösterilen alaka bazı tarihi olayların ve şahsiyetlerin bilinmesini sağladığı gibi, şiirlerin de¹⁰³ aynı görevi rahatlıkla yaptığı¹⁰⁴ belirtilir.

⁹⁶ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 59.

⁹⁷ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 60.

⁹⁸ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, 28.

⁹⁹ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, 29.

¹⁰⁰ Bkz. Corci Zeydan, 602.

¹⁰¹ Bkz. Corci Zeydan, 604.

¹⁰² Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, 29.

¹⁰³ Arap şiirinin ilkel şekli, sözleri vezinsiz ve çeşitli uzunlukta olan ve seci diye anılan kafiyeli düzyazıydı: Kısımları (fikra) kafiyeli hecelerle son bulurdu. Şiirin şekil bütünlüğünü de bu ortak kafiye sağlardı. Seci esas itibarıyla eski putperest kâhinler tarafından kehanet, beddua, büyü ve

Ancak cahiliye Arap şiirinde hiçbir ilah adına rastlamamaktayız. Arap putperestliğinin çeşitli ve zengin panteonu¹⁰⁵ hakkında bilgi edinmek için başka kaynaklara başvurulması gerekmektedir¹⁰⁶.

Ayrıca İslam öncesi Arap toplumunun kendi aralarında tarihi meselelerle ilgili olarak özel bir kurum oluşturdıkları da kaynaklarda belirtilmektedir¹⁰⁷. Esasen o zaman her kabilenin bağımsız bir devlet gibi davrandığı bu münasebetle de kabileler arasında birbirlerine karşı soy ve fazilet bakımında üstünlük kurma mücadelesinde bulundukları ve bunu engellemek amacıyla da sefirlik görevliliğinin bulunduğu belirtilir. Bunun en güzel örneği ise; Benu Adiyy'den Ömer b. Hattab, Cahiliye döneminde sefirlik¹⁰⁸ görevinde bulunurdu. Benu Adiyy başkalarıyla kendi aralarında bir savaş patlak verdiği zaman Ömer'i karşı tarafa elçi olarak gönderirlerdi. Şayet herhangi bir kabile kendilerine karşı bir övünme, bir neseb iddiası davasına kalkıştırsa yine Ömer'i onlara karşı çıkmak için görevlendirirlerdi. O'na bu konularda rıza gösterirlerdi¹⁰⁹.

Eski Arap müverrihleri, tıpkı Arap şairleri gibi, münferit hadiseleri teferruatı ile ortaya koymakla temayüz ederlerdi. Fakat bu hadiseler arasındaki umumi münasebetleri kavrayamazlardı¹¹⁰.

Bu çerçeve içerisinde gelişen İslam öncesi Arap toplumunun tarih mirası, aşağıdaki genel başlıklar içerisinde değerlendirilebilir:

Kabileler arası mücadeleler, Yemen'de Ma'rib Seddi hikayesi, Yemen meliklerinden Zu -Nuvas'ın Hristiyanları yakması, Zemzem'in kapanması, Kabe'nin

diğer çeşitli sihirli sözlerde kullanılmıştır Bu tür ulvî kehanete kelâm musecca (secili söz) denirdi. Bkz. Ignace Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, Çev.: A. Yüksel-R. Er, İmaj Yay., Ankara 1993, 17; Bkz. Corci Zeydan, 581.

¹⁰⁴ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, 29.

¹⁰⁵ Panteon: Yunan ve Romalıların en büyük tapınaklarına verdikleri isimdir. Bundan başka bir halkın, bir ulusun bütün tanrıları; Büyük yararlık göstermiş kimselerin gömüldüğü ulusal anıt anlamına gelir.

¹⁰⁶ Ignace Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, 34.

¹⁰⁷ İbn İshak, **Siyer(Peygamber Tarihi)**, Yay. Haz.: M. Hamidullah, Akabe Yayınları, İstanbul 1991, 27.

¹⁰⁸ Sefâret: Elçilik görevi demektir. Kureyş halkı ile diğer kabileler arasında bir savaş çıkıp da barış yapmak için haberleşmeye gerek görülürse bu makamdaki elçi gönderilirdi. Arap gruplarından biri üstünlük iddiasında bulunsaydı, karşılık vermesi için yine o elçiye izin ve yetki verilirdi. Kureyş'in Cahiliye döneminde en son elçisi Hz. Ömer'dir, Bkz. Corci Zeydan, 51-52.

¹⁰⁹ Murat Ağar, **İslam Coğrafyacılığı**, 61.

¹¹⁰ T. J. de Boer, **İslam'da Felsefe Tarihi**, Çev.: Y. Kutluay, AÜİF Yay., Ankara 1960, 53.

Kusay’a kadar olan tarihi, Kusay’ın Mekke hakimiyetini ele geçirmesi, Hılfu’l-Fudul, Zemzem’in tekrar açılması, Ficar Savaşları¹¹¹.

Yunanlılar ile Romalılar nasıl yaptılarsa Araplar da öyle yapmışlardır. Romalılar ve Yunanlılar uygarlıklarının temellerini Mısırlılardan aldıktan sonra geliştirmişler ve kendi isimlerini verecek kadar yükseltmişlerdir. Aynı şekilde İranlılar da kendilerinden önceki Asur, Bâbil ve Keldanilerin mirasına konmanın dışında Yunanlılardan da etkilenmişlerdir¹¹².

İslam anlayışının ortaya çıkmasına kadar olan dönemde Araplar, basit birtakım yönlendirmelerle ve gözlemlerle bilimsel aşama katetmişlerdir¹¹³. İlk dönem İslâm toplumunda yazılı bir coğrafi kaynak yoktur¹¹⁴. Bunun nedeni de İslam öncesi Arap toplumunda bu şekilde bir yazılı kaynağın bulunmamasıdır. Ancak İslâm öncesi Arap toplumunu değerlendirerek, basit birtakım coğrafi motiflerden bahsedilebilir.

İslam öncesi dönemde yıldızlara karşı ilgi, yolu bile bilinmeyen çölde istikamet tayin etmek, gök cisimlerinin beşeri olaylara etkisi olduğuna inanmak, arza ait vukuatlar konusunda önceden bilgi sahibi olmak¹¹⁵ arzusundan doğmuştur. İlkel bir toplum olarak Araplar, yollar ve otlakların yerlerini belirlemek zorundaydılar. Bunun içinde yıldızlardan yararlanıyorlardı. Yön ve yer belirleme konusunda yıldızlar onların en önemli kılavuzu olmuştur. Düşmanlarını takip için onların gizli yerlerini bulacak izleri araştırmaya da gerek gördüklerinden “iz sürme¹¹⁶” metodunu buldular. Böyle bir yaşamın ve koşulların sonucu olarak yağmur, fırtına vs. gibi hava değişikliklerinden sakınmak işinde ortaya çıkan zorunluluk üzerine yağmur ve rüzgârı önceden tahmin etme metotlarını geliştirdiler ki buna “hava değişiklikleri” ve “rüzgârların estiği yönleri bilme” bilimleri adını verdiler.¹¹⁷

Keldâniler, astronomi biliminde tüm dünyanın öncüleri ve öğretmenleri kabul edilmektedir. Bu bilimin temelini atan ve direklerini kuran onlardı. Göklerin

¹¹¹ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 63; Bkz. Corci Zeydan, 604.

¹¹² Corci Zeydan, 42–43.

¹¹³ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 63.

¹¹⁴ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 64.

¹¹⁵ Philip K. Hitti, **Arap Tarihinin Mimarları**, 108.

¹¹⁶ Araplar bu ilimde o kadar ustalaşmışlardı ki, bazıları; ayak izinden, basanın yaşı veya genç, erkek veya kadın, kız veya dul olduğunu bile çıkarabiliyordu. Bu iz bulmadan farklı olarak birde kıyafet el-beşer dedikleri; iki kişinin organının şekli arasındaki benzerliği karşılaştırarak o iki kişinin soy ve sop açısından bir olup olmadığını anlama tekniği kullanırlardı.. Bu ilim de bir ferâset(anlayış ve çabuk sezîş) çeşidi bulunmaktadır. Bkz. Corci Zeydan, 571.

¹¹⁷ Corci Zeydan, 559.

berraklığı, havalarının kuruluğu ve ufuklarının genişliği, bu konuda kendilerine yardım ettiğinden kırk asır önce bazı gözlem ve aletleriyle yıldızları gözetlemişler ve yerlerini belirledikleri gibi burçları ay ve güneşin yörüngesini ve yerlerini resimleyip güneş ve ay tutulmalarını da hesaplamışlardı¹¹⁸. Araplar uçsuz bucaksız çöllerde işlerine çok yarayan bu bilgileri şüphesiz Keldânilerden¹¹⁹ ve Babillilerden almış olmalıdırlar¹²⁰.

Araplar bu göçmenler arasında bulunan astronomlardan astronomi hakkında önemli bilgiler almışlar, yıldızların isimlerini, burçların yerlerini, ay ve güneşin yörüngelerini öğrenmişlerdir. Arapların bu tarihten önce kendilerinin gayretleriyle veya Hindistan vs. yoluyla astronomi konusunda bir kısım bilgilere sahip olmaları da mümkündür¹²¹. Ancak Arapların zikrettikleri belli başlı yıldızların birçoğunun adı veya adının delalet ettiği mana Keldânîlilerdekinin hemen hemen aynıdır¹²². Örneğin, Merih yıldızının karşılığı Mirdah'tır. Zuhl yıldızının adı Arapçada Zuhâl olup manası ise yüksekliktir ki Keldânice'de Zuhâl yıldızının adı Kavun olup manası da yüksekliktir¹²³.

Nitekim eski medeniyetin mümessilleri olan eski Hindliler, Mısırlılar, Yunanlılar ve başka uluslar da bu bilgiyi Sümerler yoluyla Keldânîlilerden(Kaldeliler) öğrenmişlerdi¹²⁴.

İslam öncesi Arap toplumunda Benî Mariye b. Kelb ve Benî Murre gibi kabileler yıldız ilminde ve günümüz deyimiyle astronomi de uzman olarak bilinirlerdi¹²⁵.

Ayrıca Araplarda meteorolojik¹²⁶ bilgi, yağmurlara ve esen yellere ait bilgileri anlamaktan ibaretti. Araplar bu değişikliklere, yıldızların doğuşunun ve

¹¹⁸ Corci Zeydan, 562.

¹¹⁹ Hicri 5. yüzyılda Keldâniler İranlıların saldırısına uğradılar. İranlılar Keldânilerin ülkesini ele geçirip ma'budlarını değiştirdikleri gibi birçok baskı ve zulüm de yaptılar. Yaşam, Keldâniler açısından çekilemeyecek hale gelince birçokları komşu ülkelere özellikle de Arap topraklarına göç etti. Arap toprakları, bir taraftan sıcak çöllerle dış saldırılara karşı doğal bir engel olması, diğer yönden sâmi dilleri arasında var olan benzerlik etkisiyle çevreden gelen kabilelerin kolaylıkla yerleşip yaşayabilmesine çok uygundu. Bu nedenle özellikle Irak, Mısır ve Şam bölgelerinden gelen göçmenlerin bir sığınak yeri konumundaydı. Bu göçmenler arasında kuşkusuz kâhinler ve astronomlar da vardı. Bkz. Corci Zeydan, 562-563.

¹²⁰ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 64.

¹²¹ Corci Zeydan, 563.

¹²² Neşet Çağatay, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1989, 142.

¹²³ Neşet Çağatay, **Arap Tarihi**, 143.

¹²⁴ Neşet Çağatay, **Arap Tarihi**, 142.

¹²⁵ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 66.

¹²⁶ Bkz. Corci Zeydan, 566.

batışının sebep olduğuna inanıyorlardı. Bu itibarla meteoroloji ilmi Araplarda “ilmu’n-Nücum¹²⁷”un bir parçası gibi mütalâa ediliyordu. Onlara göre bir yağmurun yağışı, bir adamın işinin iyi veya kötü gidişi hep yıldızların hareketine bağlı şeylerdi. Bu hususta, hareket eden yıldızlara, batıda şafak söktüğü vakit bir yıldızın batıp, doğuda ona rakip ve karşılık olarak bir yıldızın doğmasına dikkat ederlerdi ki bu şekilde 28 yıldızın hareketini kontrol ediyorlardı. Bütün yağmurlara, rüzgârlara, soğuklara ve sıcaklara bu 28 yıldızın sebep olduğunu sanırlardı. Ayrıca bulutların renk ve şekillerine göre de yağmurun yağıp yağmayacağına hükmederlerdi. Bu konuda ak bulutlar en az yağmur getiren, kırmızı bulutlar orta derecede yağmur getiren, kara bulutlar da en çok yağmur getiren bulutlar olarak bilinirdi¹²⁸.

Uzak yerlere gitmek üzere yola çıktıkları zamanlarda yönü bulma bakımından elbette yıldızlar ve yel istikametleri önemliydi. Araplar kuzeyden esen yele “Saba yeli”, batıdan esene “Şimal yeli”, güneyden esene “Debur yeli”, doğudan esen yele de “Cenup yeli” derlerdi¹²⁹.

Her iki alanın ortaya koyduğu sonuç, zorunlu bir ihtiyaç durumunun olmaması ve çevre kültürlerin bilimsel tesiri altında kalınmaması nedeniyle İslam öncesi Arap toplumunda bilimsel aktivitelerden uzak bir yapılanma söz konusudur. Ancak sahip olunan az miktardaki malzeme yine de peşinden gelen çalışmalara zemin teşkil etmiştir¹³⁰.

3.3.1.2. İlk Dönem İslam Toplumunda Tarih ve Coğrafya

Araplar, İslâm’dan önceki devirde tarih bilimi alanında uygar toplumların en geri kalanlarından biriydi. Ancak İslâmiyet’in ortaya çıkışıyla birlikte fetih ve savaşlarla meşgul olmuşlar, hâkimiyeti ele geçirdikleri bölgelerden sonra diğer İslâmi bilimlerde olduğu gibi, tarih konusu üzerine de eğilmişlerdir¹³¹. Zamanla tarih, hemen her devirde Müslümanların özel önem verdikleri bir alan¹³² olmuştur. Tarih bilimini, İslâmi bilimler arasına sokmamızın nedeni, onun İslâm’a özgü bir bilim olmasından değil, İslâm dininin tarih biliminin kurulması, derlenip toplanması ve

¹²⁷ Bkz. Corci Zeydan, 563.

¹²⁸ Neşet Çağatay, **Arap Tarihi**, 143.

¹²⁹ Neşet Çağatay, **Arap Tarihi**, 143.

¹³⁰ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 79–80.

¹³¹ Corci Zeydan, 700.

¹³² Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, 35.

gelişmesinin esas nedeni olmasıdır¹³³. Dolayısıyla, İslâm tarihi ilk İslâm döneminde Hz. Peygamber (S.A.S) ile başlar¹³⁴. Bu noktada İslâm, yeni bir din olmanın ötesine geçememekte, sadece tarihin şekillenişine farklı bir malzeme sunmaktadır.

İslâm tarihçiliği çok sayıda âmillerin (etkenlerin) bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır. İslâm dininin ve devletinin ortaya çıkması, çok kısa sürede yayılması, toplumda yeni ihtiyaçların doğmasına sebep olmuştur.

Yukarıda değindiğimiz sebepler ile Hicri takvimin kabulünün dışında İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışında ve Araplarda tarih düşüncesinin gelişmesinde şu hususlar rol oynamıştır:

- 1) Kitabeler,
- 2) Eyyam el-Arab Edebiyatı,
- 3) Ensab İlmi,
- 4) Arap Şiiri,
- 5) Okuma Yazmanın yaygınlaşması,
- 6) Komşu Ülkelerin Tarih Edebiyatının Etkisi,
- 7) Ku'an-ı Kerim'deki Peygamberler ve Benu İsrail(Yahudi) tarihine dair hikâyeler(kıssalar),
- 8) Şuûbiye hareketine karşı Arap kabilelerinin tepkisi
- 9) Siyasi hizipleşmeler ve imâmet meselesi¹³⁵.

İslâm tarihçiliği, İslâm dünyasında ortaya çıkan birçok ilimle paralel olarak ortaya çıkmış, onlardan etkilendiği gibi, onlara etki de yapmıştır¹³⁶. İlk önemli İslâm tarihçileri aynı zamanda hadis ve dil malzemesi derleyicisi olmakla birlikte, el-Zehebî¹³⁷(öl. 1348)nin bir kaydına göre, İslâm tarihinde ilimlerin derlenmesi miladi 741 yılında başlanmıştır. Bu yılda İslâm âlimleri hadis, fıkıh, tefsir ilimlerini tedvin(derleme) etmeye başlamışlardır¹³⁸.

¹³³ Corci Zeydan, 700.

¹³⁴ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 82.

¹³⁵ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 16–17.

¹³⁶ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 16.

¹³⁷ Zehebî; Asıl adı Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdullah (el-Turkumani el-Fârikî el-Dımaşkî el-Şafîî'dir.)tır. 1274 yılında Meyyâfarikîn'de doğmuş olup 3 yada 4 Şubat 1348'de Dımaşk'ta ölmüş olan Zehebî, Ali b. Muhammed el-Başbaş'ın yanında 4 sene boyunca ilim öğrendikten sonra, Kur'an'ı hıfz ve kırâatî üzerinde ilerlemek için Mesud b. Abdullah'ın talebesi oldu. 1292'den itibaren hadis öğrenmeye başladı ve bu uğurda büyük seyahatler yaptı. Bkz. Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", **İA**, XIII, MEB, 493.

¹³⁸ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 16; Bkz. Corci Zeydan, 633.

İslâm dünyasında tarih yazarlığı, siyer ve megâzi ile başlamıştır¹³⁹. Siyer¹⁴⁰ (Sîret) ve Megâzi¹⁴¹ türünde başlayan tarihi fikir hareketlerine bir de tabakât faaliyeti eklenmiştir¹⁴². İslâm'ın ilk dönemlerinde ki fetihler sayesinde, İranlılar ve İbranilerin destanları, efsaneleri Arapçaya çevrilmiş ve bunlara az çok tarihi bir nitelik verilmiştir¹⁴³. Ancak tarihle ilgili ilk çalışma Kur'an'ın toplanmasıdır¹⁴⁴.

Ayrıca İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışında iki önemli ekol(mektep) rol oynamıştır. Bunlar hadisle uğraşanlar tarafından meydana getirilen Medine Tarih Ekolü ve hadis, şiir, dil, haber(tarih) araştırmacıları tarafından meydana getirilen Irak Tarih Ekolü'dür¹⁴⁵.

Medine tarih ekolünün temsilcileri¹⁴⁶; Abdullah b. Abbas, Urve b. el-Zübeyr¹⁴⁷, Vehb b. Münebbih, Şürahbil b. Sad, İbn Şihâb el-Zühri¹⁴⁸, Abdullah b. Ebû Bekr b. Hazm, Musa b. Ukbet el-Esedî, İbn İshak, el-Vâkidî ve İbn Sa'd'dır.

Irak Tarih Ekolü'nün başlıca temsilcilerinden¹⁴⁹ bazıları ise; el-Şa'bî, Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl, Avâne b. El-Hakem, Ebû Mihnef, Lut b. Yahya, Seyf b. Ömer el-Temîmî, Ebû'l-Mu'temir Süleyman b. Tarhan el-Teymî, Ebû Ma'sar el-Sindî, Abdurrahman b. El-Velîd, Muhammed b. El-Sâib el-Kelbî ve oğlu Hişâm'dır.

Daha sonra büyük tarih kitapları yazılmıştır ki İbn Kuteybe, Belâzurî, İbn Habib el-Kurtubî ve Halife b. Hayyat bu tür eserlerin yazarlarından en eski olanlarıdır. Bunların eserleri bir dünya tarihi niteliğindedir.

¹³⁹ M. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-**, Endülüs Yay., İstanbul 1991, 17.

¹⁴⁰ Sîre kelimesinin çoğuludur. Hal tercümesi anlamına gelmektedir. İlk olarak İbn Hişâm'ın eserinde Hz. Peygamber(s)'in hayatıyla ilgili eser anlamında kullanılmıştır. Hz. Peygamber(s)'in hayatını, doğumundan ölümüne kadar müteselsil ve tutarlı bir hikâyede toplamak fikri İslam toplumu arasında çok erken dönemde ortaya çıkmıştır. Bkz. G. Lévi Della Vida, "Sîre", **İA**, X, MEB, 699.

¹⁴¹ Megazi(gazalar) sürekli sire kelimesiyle kullanılmıştır. Tazının en eski müellifi Muhammed b. İshak'tır(v. 150/767). Ancak bu alanda en tanınmış olan Muhammed b. Ömer Vakıdî'dir. Bkz. G. Levi Della Vida, **İA**, X, 701

¹⁴² M. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları**, 19.

¹⁴³ M. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları**, 18.

¹⁴⁴ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 18.

¹⁴⁵ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 19.

¹⁴⁶ Bkz. Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 20.

¹⁴⁷ Urve, ilk Müslümanlardan biri ve Hz. Ebu Bekr'in yakın arkadaşı ez-Zubeyrnb. El-Avvam'ın oğluydu. Urve'nin annesi Ebu Bekr'in kızı Esma idi; böylece de Hz. Ayşe Urve'nin teyzesi olur. Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili dağınık belgeleri ilk defa bir araya getiren kimsenin Urve olduğu söylenmektedir. Bkz. W. Montgomery Watt, **HZ. Muhammed Mekke'de**, Çev.: M. Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1986, 180.

¹⁴⁸ Bkz. Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 24; Talat Koçyiğit, "Zühri", **İA**, XIII, 643-647.

¹⁴⁹ Bkz. Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 31.

İlmi ve fikri büyük bir hareketin ortaya çıkmasını etkileyen en önemli etken şüphesiz İslâm Dini ve Devleti'nin ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla genel olarak İslâm tarihi, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadarki çağlarda çeşitli nebiler yoluyla insanlığa vahyolunan ilâhi gerçeklerden, İslâm'ı kabul eden milletler ve devletlerden, nebiler ve resullerin tebliğ mücadelesinden, Müslümanların kültür ve medeniyetlerinden bahseden bir ilimdir¹⁵⁰ diyebiliriz. İlk dönem İslam toplumunda tarihin gelişmesinin en büyük etkenlerden bir tanesi de yukarıda belirttiğimiz gibi Kur'an ve içeriğidir.

İnsanlar hiçbir bilim veya fenni, kendilerini zorlayan neden ve olayların baskısı olmaksızın icat edip düzenleme yoluna gitmemişlerdir. İnsanlık, yaşam ve eylemlerinde ihtiyaçların yönlendirmesine göre hareket eder ve o yöne doğru dikkatlerini çevirirler. Bunun için "ihtiyaç, keşif ve icatların anasıdır" derler¹⁵¹. Bunu göz önünde bulundurduğumuzda Müslüman Arapları coğrafya konusuna yönlendiren ve bunu bir bilim dalı şekline sokmalarını gerektiren başlıca üç neden olduğunu görürüz. Bunlar;

Birincisi, hac ibadetini yerine getirebilme düşüncesi idi¹⁵². Dolayısıyla gerekli maddi şartlara sahip olan her Müslüman'a farz kılınmış olan hac görevi için Mekke yolunun iyi bilinmesi gerekirdi.

İkincisi, ilim öğrenmek uğrunda yapılan seyahatlerdir¹⁵³. Bu vesileyle İslam devletinin sınırları içindeki coğrafya hakkında bilgi sahibi olmalarına ve bu bilimle ilgilenmelerine yol açmıştır.

Üçüncüsü ise; Müslümanların dünya genelinde egemen olduğu ülkelerin sayısı arttıkça, geniş bir coğrafyaya dağılmış olan bu toprakların fethedilme biçimine göre hükümler koymak zorunda kalmış olmalarıdır¹⁵⁴. İslâm âlimleri tarih yanında coğrafya sahasında da değerli eserler yazmışlardır. Müslümanlarda ilmi anlamda coğrafya önce tercüme ile başlamış, daha sonra bu konuda orijinal eserler

¹⁵⁰ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, 35.

¹⁵¹ Corci Zeydan, 717.

¹⁵² Corci Zeydan, 721.

¹⁵³ Seyyahlar coğrafya yazarları arasında önemli yer tutarlar. Coğrafya yazarları diyebileceğimiz seyyahların eserleri yazıldığı dönemi anlamamızda bize yardımcı olmaktadır. Bu eserler içerdikleri bilgilerin çeşitliliği açısından zengin bir birikime sahiptirler. Bu nedenle bu eserlerden faydalanarak dönemin bir profilini çıkarmak mümkündür. Bkz. Murat Ağarı, "Coğrafya Yazarlarının (Seyyahların) Eserlerine Göre Ortaçağ Dünyası" **Bilim ve Ütopya Dergisi**, S. 158, İstanbul Ağustos 2007, 10–15; Bkz. Ramazan Şeşen, "Seyyahların Gözünden Doğu Dünyasını Keşfetmek" **Bilim ve Ütopya Dergisi**, S. 158, İstanbul Ağustos 2007, 4–9; Corci Zeydan, 721.

¹⁵⁴ Corci Zeydan, 721.

yazılmıştır¹⁵⁵. Müslümanlar arasında coğrafya konusunda, Yunanlıların kullandığı metoda göre ilk eser yazan, Şeyh Ebû Zeyd Belhî idi¹⁵⁶.

Abbasiler döneminde Bağdat'ta kurulan Beytül-Hikme¹⁵⁷, coğrafyanın gelişimi için çok önemli bir başlangıç yeri olmuştur. Bir nevi uyanış hareketi olan, en geniş çapta dış tesirler altında kısmen Hind-İran ve Suriye, esas itibariyle Helenik tesirler altında kalmıştır. Bu da daha çok İran, Sanskrit-Süryanî ve eski Yunan dillerinden Arapçaya yapılan tercümelerde kendini gösterir¹⁵⁸. Belirtildiği gibi burada yapılan tercüme çalışmaları, İslam dünyasının Yunan, Hint ve İran gibi eski ve köklü bilim otoritelerinin eserleriyle tanışmasını sağlamıştır. İlk tercüme eser ise, Kuteybe b. Müslim tarafından Haccac'a gönderilen İran coğrafyasına dair bir eserdir¹⁵⁹. Bu büyük tercüme çalışmaları 750'den 900'e kadar sürmüştür¹⁶⁰.

Coğrafya kitaplarının içeriğine gelince; önce dünya ve âlem hakkında bir giriş yer alıyor, bundan sonra karalardan, denizlerden, dağlardan, nehirlerden sözeden fizikî coğrafya kısmı geliyordu; bundan sonra ise ülkelerden bahseden siyasî, sosyal, ekonomik coğrafya kısmı takip ediyordu¹⁶¹.

İlk dönem İslâm dünyasındaki coğrafya çalışmaları ile astronomi çalışmaları iç içe girmiş bir durumdadır. Rasathanelerde enlemlerin ve boylamların hesaplanması, eğrilerin ölçülmesi gibi coğrafi ölçümler yapılıyordu.¹⁶²

Astronomi ilmini ilk defa sistemleştiren Aristo ve Batlamyus olmuş ve daha sonra bunların fikirleri, coğrafya ilimleri gibi tercüme yolu ile İslâm âlemine intikal

¹⁵⁵ Bkz. Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 95.

¹⁵⁶ Corci Zeydan, 721; Kindi'nin öğrencisidir. Coğrafyadaki Belhi Geleneğinin kurucusudur. İslam âleminde eserleri ve etkileri ile az tanınmaktadır. Tam adı Ebu Zeyd b. Sehl'dir. Belh eyaletinde Şamistiyan'da doğmuştur. Babası Sicistan'ın önde gelenlerindendi. Genç yaşta evinden ayrılmış, uzun yıllar Irak'ta kalmış, Mekke ve civarını dolaşmıştır. Bu esnada değişik alanlarla ilgili çalışmalarda bulunmuştur. Daha sonra doğduğu yere geri dönmüş ve orada müderrislik yapmış, önce İmamiye mezhebine girmiş, daha sonra Kindi(v.868-69) ile felsefe tahsil etmiştir. Samanoğlu vezirlerinden Ebu Ali Ceyhani kendisini himaye etmişse de, sonraları araları bozulmuştur. Buhara'ya çağırılmış, fakat Amu Derya'yı geçmeye cesaret edemediğinden gitmemiştir. 934 yılında vefat etmiştir. Bkz. Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 232.

¹⁵⁷ Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen ad. Bkz. Mahmut Kaya, "*Beytül-Hikme*", **DİA**, VI, 88-89; Bk. Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 167; Philip K. Hitti, **Arap Tarihinin Mimarları**, 114.

¹⁵⁸ Philip Hitti, **Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi**, I, Çev.: S. Tuğ., Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, 212.

¹⁵⁹ Bkz. Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 95.

¹⁶⁰ Will Durant, **İslâm Medeniyeti**, Çev.: O. Bahaeddin, Elips Kitap Yay., Ankara 2004. 65.

¹⁶¹ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 96.

¹⁶² Seyyid Hüseyin Nasr, **İslâm'da Bilim ve Medeniyet**, Çevirenler: N. Avcı-K. Turhan-A. Ünal, İnsan Yay., İstanbul 1991, 98.

etmiştir¹⁶³. Ayrıca Hindistan’da gelişen yazılı eserler, ilk devirlerden itibaren özellikle hikmet ve irfan ile matematiksel konularda ilham kaynağı teşkil etmiştir ki Halife Mansur zamanında astronomi üzerine yazılı Sindhanta isimli Hind kaynağı, İbrahim Fezari tarafından Arapça’ya çevrilmiştir¹⁶⁴.

İslam’ın gelişiyile birlikte coğrafyanın gelişimine etki eden bir başka unsur da ibadet mefhumudur. İslam’ın emrettiği namaz, oruç, hac ve zekât ibadetlerinin coğrafyaya katkıları şu şekilde özetlenebilir:

Namaz: Yön bilincinin gelişmesine katkıda bulunmuş, ayrıca güneşin hareketlerini izlemeyi zorunlu kılmıştır.

Oruç: Ay’ın hareketlerini izlemeyi zorunlu kılmıştır.

Hac: Şartlar uygun olduğunda ömürde bir kez yapılması farz kılınan Hac ibadeti, genişleyen İslam coğrafyası içinde fiziki coğrafyanın detaylı olarak bilinmesini gerektirmiştir.

Zekât: Bir çeşit vergi olan zekât, vergi bilincinin oluşmasını sağlamış, vergi miktarının ve hangi türden verileceğinin belirlenmesi için fiziki coğrafyayı bilmeyi zorunlu kılmıştır¹⁶⁵.

Yukarda da belirttiğimiz gibi Kur’an’ın coğrafya anlayışı, İslam ülkesinin sınırlarının hızla genişlemesi ve özellikle Beytü’l-Hikme’deki tercüme faaliyetleri İslâm Coğrafyacılığının ortaya çıkmasını sağladığı gibi aynı zamanda bu ilmin kısa bir zaman zarfında büyük mesafe katedip hızlı bir şekilde gelişmesini de sağlamıştır.

Sonuç olarak ilk dönem İslâm toplumu, coğrafi sınırları hızla genişleyen bir yapı görünümündedir. Genişlemenin amacı dinî ve iktisadî birtakım nedenlere dayandırılmaktadır¹⁶⁶. Yeni bir toplum modelinin oluşturulduğu ilk dönemde daha ziyade siyasi ve kurumsal bir yapılanma sergilenmiştir. Bu dönemde din anlayışının etkili olduğunu dolayısıyla bilimsel düşüncenin de şekillenmesine neden olduğunu görmekteyiz. İleriki dönemlerde gerçekleştirilecek olan sıçramanın temeli bu dönemde atılmış bulunmaktadır¹⁶⁷ Gerek tarihte ve gerekse diğer bilimlerde

¹⁶³ Celal Kırca, **Kur’ân-ı Kerîm’de Fen Bilimleri**, Marifet Yayınları, İstanbul 1984, 44.

¹⁶⁴ Philip Hitti, **İslam Tarihi**, II, 472-473.

¹⁶⁵ Murat Ağarı, “İbadetlerin Coğrafi Bilginin Gelişimine Katkısı”, YYÜ. Sos. Bil. Enst. Dergisi, Y. 2007, S. 12, Van 2009, 59-80.

¹⁶⁶ Robert Mantran, **İslâm’ın Yayılış Tarihi(VII-XI. Yüzyıllar)**, Çev.: İ. Kayaoğlu, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1981, 87.

¹⁶⁷ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 153.

sergilenen bilinçli metot ileriki dönemlerde etkisini fazlasıyla hissettirecek adımların atılmasına zemin hazırlamıştır.

Coğrafi açıdan ise, genişleyen sınırlar ve artan insan kalabalıkları, kısmî bir takım coğrafi bilgilenme ile iktifa eden Arap toplumunda, bu alanda bilimsel ilerlemenin sağlanmasını doğurmuştur¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 154.

I. BÖLÜM

1. KUDÂME B. CAFER/HAYATI, ESERLERİ ve COĞRAFYACILIĞI

1.1. HAYATI

Asıl adı Ebu'l Ferec Kudâme b. Cafer b. Kudame b. Ziyad el-Kâtib el-Bağdâdî¹⁶⁹ dir. Arap asıllı ve aslen Basralı olup Hıristiyan bir aileden olan¹⁷⁰ Kudâme'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 873 veya 874 (H. 260) yılında Bağdat'ta doğduğu tahmin edilmektedir¹⁷¹. Küçük yaştan itibaren ilmî ve edebî açıdan yetismeye başlamış¹⁷² olan Kudâme, Arap edebiyatında şiir ve şiir tenkidi alanlarında ilmî çalışmaların yoğunlaştığı bir dönemde yetişmiş¹⁷³ olup Saleb, Müberred, Ebû Saîd el-Sükerrî gibi dönemin ünlü âlimlerinden ders almıştır¹⁷⁴. Halife Muktefi zamanında 902–906 yılları dolayların da Müslümanlığı kabul¹⁷⁵ edip 910 yılına kadar Bağdat'taki ed-Dîvânü'l-Kebîr'in¹⁷⁶ bazı dairelerinde memuriyetlerde bulunduktan¹⁷⁷ sonra vezir Ebu'l-Hasan b. Furat zamanında Dîvânü'l-Meşrik'a¹⁷⁸ bağlı Meclisü'z-Zimâm'da¹⁷⁹ katiplik görevi yaptı¹⁸⁰.

Dilci, tarihçi ve Arap dilinde sistematik çalışma yapan ilk kişi¹⁸¹ olup Bağdat'ta yaşamıştır. Arapça, edebiyat, şiir, mantık, felsefe, coğrafya, tarih

¹⁶⁹ Cengiz Kallek, “Kudâme b. Cafer”, **DİA**, XXVI, 311; Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 303; C. Brockelmann, “Kudâme”, **İA**, VI, 951; İgnati Ulianovich Krichovsky, **Tarihu'l-Edebi'l-Coğrafi'l-Arabi**, I, Arapçaya Çev.: S. Osman Haşim, Kahire 1963, 165.

¹⁷⁰ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 303, Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 104; Dedesi kabul edilen Kudame b. Ziyad en Nasrânî, Türk asıllı Abbâsî kumandanı İnak'ın kâtibi iken 849 yılında onunla birlikte tutuklanmış ve olaylar sürecinde Müslümanlığı kabul etmiştir. Bkz. Cengiz Kallek, “Kudâme b. Cafer”, 311; Carl Brockelmann, 951; Corci Zeydan, 393.

¹⁷¹ Cengiz Kallek, “Kudâme b. Cafer”, 311.

¹⁷² Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 303.

¹⁷³ Cengiz Kallek, “Kudâme b. Cafer”, 311.

¹⁷⁴ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 104.

¹⁷⁵ C. Brockelmann, 951.

¹⁷⁶ Eyaletlerde bulunan özel haraç divanlarının Mu'tazîd Billâh döneminde birleştirilerek meydana getirilen Dîvânü'd-dâr'ın başka bir ismidir. Bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, “*Divan*”, **DİA**, IX, 379.

¹⁷⁷ Cengiz Kallek, “Kudâme b. Cafer”, 311.

¹⁷⁸ Dîvânü'd-dâr'ın üç kısma ayrılarak doğu bölgesi divanına verilen isimdir. Bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, 379.

¹⁷⁹ 778–79 yılında bütün zimâmları kontrol etmek amacıyla merkezi bir divan olarak kuruldu. Halkın ve Beytülmal'ın haklarının muhafızı görevi ile beraber ödemeler ve tahsilatla ilgili evrak, kontrol edilmiş kıymet takdirleri ve Divânü'l-harac'da toprakları ilgilendiren dokümanların bir kopyası bu divanda saklanırdı. Bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, 379.

¹⁸⁰ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, 303; Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 104.

¹⁸¹ Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 303.

konularında âlim biriydi. Özellikle edebiyat ve kamu yönetimi uzmanlığı konusunda dikkat çekmektedir. 932 yılında Ebû Saîd el-Sîrâfî ile Ebû Bişr Mettâ b. Yunus'un dil ve mantık konusu üzerine Ebû'l-Feth Fazl b. Cafer b. El-Furat'ın huzurunda yaptıkları münakaşada hazır bulunduğu¹⁸², ayrıca Büveyhî sultanlarından Muizzüddavle'ye de kâtiplik yaptığı rivayet edilir.

İbn Nedim, Kudâme hakkında şöyle der: “Belâgat¹⁸³ ve Fesahat¹⁸⁴ bilginlerindendi, mantık ilminde faziletli bir filozoftu¹⁸⁵”.

Dolayısıyla babası gibi merkezi idarede görev alıp ve bu görevini vefatına kadar sürdürmüş olan Kudâme'nin 931–939 yılları arasında Bağdat'ta vefat ettiği rivayet edilmekle birlikte ölüm yılının tam olarak 937 olduğu üzerinde durulmaktadır¹⁸⁶.

Kudâme gibi büyük bir âlim ve derya gibi bir dehanın hayatı hakkında fazla bir bilgiye ulaşamadık.

1.2. ESERLERİ

Kudâme'nin kayıtlarda geçen birçok kitabı mevcuttur¹⁸⁷. Kitapları şunlardır:

- 1- Kitâbü'l-Harac ve San'atü'l-Kitâbe
- 2- Kitabu Nakdü's-şi'r¹⁸⁸
- 3- Kitabu Sabunu'l-Gam
- 4- Kitabu Serfu'l-Hemm
- 5- Kitabu Celau'l-Hüzn
- 6- Kitabu Deryaku'l-Fikir

¹⁸² Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 104; C. Brockelmann, 951; Cengiz Kallek, “Kudâme b. Cafer”, 311; Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 304.

¹⁸³ Maksadın güzel bir şekilde, düzgün ve sanatlı sözlerle dile getirilmesi; kusursuz söz söyleme kabiliyeti anlamına gelip sözün düzgün, kusursuz ve yerli yerinde kullanılmasını öğreten ilmin adıdır. Bunun en iyi örneği el-Sakkâki'nin ansiklopedik eseri olan Miftahü'l-Ulum'un üçüncü kısmı'dır. Bkz. A. Schaade, “Belagat”, **İA**, II, 464.

¹⁸⁴ Dilin doğru, düzgün ve açık olarak kullanılması, güzel söz söyleme kabiliyeti demektir. Bkz. **Türkçe Sözlük**, II, 912.

¹⁸⁵ İbn Nedim, **el-Fihrist fi Ahbari'l-Ulemai'l-Musannifin mine'l-Kudema ve'l-Muhaddisin ve Esmâi'l-Kütübihim**, Neşr.: R. Teceddüd, Tahran 1971, 188.

¹⁸⁶ Cengiz Kallek, 311; **Murat Ağarı, İslam Coğrafyacılığı**, 304; Buna karşın Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı adlı eserinde bu tarihi 939 olarak belirtmektedir.

¹⁸⁷ İbn Nedim, 188.

¹⁸⁸ Bu eser şiir tenkidi hakkında olup üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde şiirin tarifi ve unsurlarının (lafız, mana, vezin, kafiye) açıklaması yapılmakta, ikinci ve üçüncü bölümlerde bu unsurların güzel ve bozuk yanları değerlendirilmektedir. Eserde şiir tenkidinin yanı sıra düzgün ve yerinde söz söyleme sanatının usul ve kaidelerini inceleyen ve o dönemde henüz istiklâlini kazanamamış olan belâgat ilmine dair konular da işlenmiştir. Bkz. Cengiz Kallek, 311.

- 7- Kitabu-Siyase
- 8- Kitabu Redd ala İbnu Mu'tezz fîmâ âbe bihi Ebâ Temâm
- 9- Kitabu Haşvu Haşa-ı Celis
- 10- Kitabu Senaatu'l-Cedel
- 11- Kitab er-Risâle fî Ebî Ali bin Mukle (en-Necmu'l-Sakıb diye tanınır)
- 12- Kitabu Nüzhetu'l-Kulub ve Zadu'l-Musafir
- 13- Kitabu Zehrû'r-Rebî' fil-Ahbar
- 14- Kitabu Naktu Nesr "El-Beyan" kitabı diye bilinir¹⁸⁹.
- 15- Kitabu Cevahiru'l-Elfaz¹⁹⁰
- 16- Aristo'nun " Semu'l-Kıyan" kitabının birinci makalesinin bir bölümünü tefsir etmiştir¹⁹¹.
- 17- Kitâbu'l-Buldan¹⁹²

Yukarıda vermiş olduğumuz dipnotlarda Kudâme b. Cafer'e ait bazı eserlerin içeriği ile ilgili bilgi vermiştik. Bundan sonra asıl konumuz olan Kudâme b. Cafer'in Kitâbü'l-Harac¹⁹³ adlı eseri hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

1.2.1. KİTÂBÜ'L-HARAC VE SAN'ATÜ'L-KİTÂBE

Kudâme bu eserini vezir Ali b. İsa'ya Hicri 320 yılı civarında takdim etmiştir. De Goeje tarafından bazı kısımları 1889 yılında neşredilmiştir¹⁹⁴. Çeşitli neşir ve tercümelerden sonra Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî günümüze ulaşan kısımları bir bütün olarak 1981 yılında Bağdat'ta yayımlamış Fuat Sezgin ise eserin tek yazmasının¹⁹⁵ tıpkıbasımını yapmıştır. Çalışmamızda kullandığımız nüsha Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî tarafından Bağdat'ta neşir edilen baskıdır.

¹⁸⁹ Beyan ilmine dair olup İspanya'da Uskuryal kütüphanesinde hat nüshası(el yazması) olarak bulunmaktadır.

¹⁹⁰ Cevahiru'l-Elfaz'ın bir nüshası Nebi Sit Medresesi'nde Musul'da bulunmaktadır. Özellikle kâtipler ve edebiyat öğrencileri için hazırlanmış olan eser 372 ana bölüm altında düzenlenmiş bir eş anlamlı kelimeler ve deyimler sözlüğüdür, Bkz. Cengiz Kallek, 312.

¹⁹¹ Bkz. Hacı Halife(Katip Çelebi), Mustafa b. Abdullah, Keşfu'z-Zunun, MEB Yay., İstanbul 1945.

¹⁹² Ancak Kitabu'l-Buldan ile Kitabu-Siyaset'in, üzerinde çalıştığımız Kitâbu'l Harac adlı eserin altıncı ve sekizinci menzilleri olması gerekir.

¹⁹³ Harac, lugat mânâsı "yerin hasılatından veya işçi olarak çalıştırılan kölelerin ve çocukların emeğinden elde edilen şey" olup, sonraları toprak mülkiyetinden dolayı devletçe fertlerden alınan vergiye verilen isimdir.

¹⁹⁴ Ramazan Şeşen, **Coğrafya Yazıcılığı**, 104.

¹⁹⁵ Cengiz Kallek, 312.

Eserin nüshalarına gelince; Harac kitabının bir el yazma nüshası Asteme (İstanbul) Köprülü Kütüphanesinde bulunur¹⁹⁶.

Şarıl Şifir, Kudame'nin diğer kalan cildini istinsah¹⁹⁷ etmiştir. Bu nüsha, el yazma olarak Paris Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır(Rakam:590V Paris Kütüphanesi Fihristi sayfa 387). Bu el yazma nüshadan (Paris el yazması) mikro film olarak Bağdad Üniversitesi merkez kütüphanesinde 254 yaprak olarak bulunmaktadır.

Vergilerle ilgili olan kitabın yedinci menzili mikrofilm olarak Londra'da 1965 yılında tahkiksiz Köprülü nüshasından alınmış ve İngilizce bir önsüz ile beraber "İslam'da Vergiler" adlı bir kitap olarak basılmıştır.

Mısır'da bu el yazmadan üç nüsha bulunmaktadır. Birinci nüshası Paris Kütüphanesi'nin nüshasıdır, ikinci nüsha İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nden alınan surettir üçüncü nüsha ise, İkinci nüshadan suretlendirilmiştir. Bu nüsha mikrofilm olarak Arap Birliği Üniversitesi El Yazmalar Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Arap Birliği Üniversitesi bir nüshasını el yazmaları enstitüsünde suretlendirilmiştir¹⁹⁸.

Bu kitap Kudâme'nin en ünlü eseridir. Kitap sekiz menzil şeklinde düzenlenmiş olup her bir menzil ayrı bir konuyu ele almaktadır. Ancak bu kitabın sadece son dört menzili günümüze ulaşmıştır. İlk iki menzilin konusunun ne olduğu bilinmemekte ancak birinci kısım eserin muhtevasını tanıtıcı bir mukaddimeden ve ikinci kısmın ise kâtiplik mesleğinin incelikleri ve icrası için gerekli alet ve edevatın ele alındığı tahmin edilmektedir¹⁹⁹. Üçüncü menzilin konusunun belâgat²⁰⁰ ilmi ve dördüncü menzil ise harac işleri yazışmaları ile ilgilidir. Beşinci menzilde, devletin posta, sikke basımı, yollar ve divan defterlerinden bahsedilir. Altıncı menzilde Doğu-Batı civarı, etrafı ve yer coğrafyasından söz edilir. Yedinci menzilde mallardan bahsedilir. Sekizinci menzilde de toplum işleri, ülkedeki hükmün sahibi olan hâkimin ve halkın sorumluluklarından bahsedilir.

¹⁹⁶ C. Brockelmann, 951.

¹⁹⁷ Elle kopya ederek örnek çıkarmak.

¹⁹⁸ Kudâme b. Cafer, 13.

¹⁹⁹ Cengiz Kallek, "Kitabü'l-Harac", *DiA*, XXVI, 104.

²⁰⁰ Kudâme B. Cafer, Kitabu'l-Harac ve San'atü'l-Kitabe, Haz.: Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1981 37.

Bizim konumuzu teşkil eden Kitabü'l-Harac'ın beşinci ve altıncı bölümleri(menzilleri)dir. Bu bölümlerin içeriği ise aşağıdaki gibidir.

Beşinci bölümde, ordu işleri, nafaka, beytülmal, mektuplar, saray ve imzalar, mühür, gümüş, paralar, ayarlar, ölçüler ve darphane, haksızlıklar, polis (emniyet/zabıta) ve olaylar, posta, sikkeler ve doğu-batı civarı ve yollar divanı hakkındadır.

Altıncı bölüm ise, Yeryüzünün yapısı, miktarı, genişliği, konumu ve imar durumu; yeryüzünün mamur kısmı; denizlerin mamur olan yeryüzü parçasına göre konumu; adalar, dağlar, sayısı ve ünlü olanları; nehirler, çeşmeler ve çöller, sayıları ve ünlü olanları; İslam memleketi; İslam hudutları, ümmetler ve onu kuşatan kavimler hakkındaki bilgiler mevcuttur.

1.2.1.1. Eserin Kaynakları

Ele aldığımız eserin 5. ve 6. bölümlerinde Kudâme vermiş olduğu bilgilere genelde kendisi kaynaklık etmektedir. Müellif zaman zaman istifade ettiği kaynakların isimlerini belirtmeyip sadece kaynakların müelliflerini belirtmektedir. Örneğin; Kudâme, çalışmamızın 5. bölümünde yer alan yeryüzünün yapısı, miktarı, genişliği, konumu ve imar durumu ile ilgili bilgileri verirken, bu bilgilerin **Batlamyus** kaynaklı olduğunu belirtmesine rağmen, Batlamyus'un²⁰¹ Geographica adlı eserini zikretmemiştir. Batlamyus'un tacirler hakkında vermiş olduğu bilgi şöyle nakletmektedir: *Tacirler aralarındaki çekişme ve birbirlerine üstünlük taslamada ulaşmadıkları yerlere ulaştıklarını iddia ederler; onun için onların hikâyelerine güven olmaz.*" dediğini ve bundan dolayı, Batlamyus'un hangi yönlerde neler olduğunu bilmek ve istediği bilginin hakikatine vakıf olmak için de değişik yerlere elçiler gönderdiğini, fakat görüş ve anlayışına itimad ettiği, yalan ve abartıdan uzak kişilerin sözlerine güvendiğini ve onların söyledikleri ile yıldızlar biliminde elde ettiği delilleri karşılaştırıp uyguladığını²⁰² belirtmiştir.

Eserin kaynakları arasında olan Batlamyus ile ilgili olarak çalışmamızın beşinci bölümünde bilgi verildiğinden tekrar burada değinmeye gerek duyulmamıştır.

Kudâme, genellikle birinci ve ikinci ağızdan yapılan sözlü nakilleri kaynak olarak göstermektedir. Kaynak olarak gösterilen şahıslar şunlardır;

²⁰¹ Kudâme b. Cafer, 133–134.

²⁰² Kudâme, 134.

- Hz. Peygamber
- Hz. Ali
- Ahmed bin Yusuf bin Kasım bin Subeyh
- İbnü'l Abbas
- Mubez²⁰³
- . Katede²⁰⁴

Kudâme bazı yerlerde de “denlirki” ya da “rivayet edilirki” biçiminde ifadeler kullanarak ne kaynak ne de kaynağın müellifini belirtmemiştir. Bunlara örnek olarak;

Rivayet edilir ki Peygamber (S.A.S.) buyurmuş: “*ben bir mühür yaptım, kimse nakşı üzerine nakış yapmasın*”²⁰⁵. ”

Rivayet edilir ki Kısra Ebrevîz, hükümdarlığının 18. yılında memleketinde bulunan nahiyelere dair sayım yaptırdı. Batı civarları hariç burada zikrettiğimiz nahiyelerin bazıları onun mülkünde idi. Kısra Ebrevîz’in hâkim olduğu yerlerin sınırı Hit’e kadardı. Batı yönünde dile getirdiklerimiz ise Rumların elindeydi ve geliri de Ayni olarak 720.000 miskal, gümüş ise 600.000.000 dirhemdi²⁰⁶.

Denilir ki; *Bu nehrin değişmesi sonucu yeni etkiler ortaya çıktı. Daha önce Persler zamanında bahsedilmeyen ve bulunmayan sorunlara neden oldu. Haccac zamanında o yarıklar ve gedikler büyüdü ve genişledi....*²⁰⁷”

Kudâme, başkasından işittiği olayları ve bilgileri aktarırken yukarıda gözüktüğü gibi bazen ravilerin isimlerini vermekte bazen de isimlerini vermemektedir.

Müellif’in vermiş olduğu çoğu bilgiler birinci elden bilgiler olduğundan fazla kaynak göstermediği düşünülebilir. Ancak, çalışmanın dördüncü bölümünde ele aldığımız posta divanı ve Harac’ta geçen yollar ile ilgili bilgilerin çoğunluğunu İbn Hurdazbih kaynaklı olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber, Hz. Ömer, Ziyad b. Ebih, Haccac b. Yusuf, Ömer b. Hubeyre ve Halid b. Abdullah el-Kasrî ile ilgili verilen bilgilerin aynısı el-Belâzurî’nin Fütûhu’l-Buldan adlı eserinde de mevcuttur.

²⁰³ Kaynaklarda Mubez ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

²⁰⁴ Kaynaklarda Katede ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

²⁰⁵ Kudâme, 56.

²⁰⁶ Kudâme, 184.

²⁰⁷ Kudâme, 169–170.

Müellifin devlet idaresinde görev alması kendisinin devlet teşkilatına yönelik birinci elden bilgileri vermesini sağlamıştır.

1.3. KUDÂME B. CAFER'İN YAŞADIĞI DÖNEMDE COĞRAFYA

İlk eserini ve örneğini İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912) el Memâlik ve'l-Mesâlik adlı eseri ile verdiği Tarihi Coğrafya alanı, ilerleyen süreçte gerek bölgesel ve gerekse astronomik anlamda pek çok ilerleme göstermiştir. Değişik açılardan değerlendirilebilecek olan bu süreci Irak ve Belh ekolleri bağlamında ele almak daha sağlıklı olacaktır. Zira Müslümanların zorunlu olarak ilgilendikleri coğrafya alanı bu iki ekol etrafında ortaya çıkmış ve gelişmesini devam ettirmiştir²⁰⁸.

İslam coğrafyacılığının klasik dönemlerini IX. ve X. yüzyıllar oluşturur.²⁰⁹ IX. Yüzyılın ortalarında Irak'ta tasviri coğrafya ekolü, X. yüzyılda da Belh Coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır. Irak'ta ortaya çıkan ekolün en önemli temsilcileri şunlardır:

- İbn Hurdazbih (300/912)²¹⁰
- Ya'kubi (292/905)²¹¹
- Me'sudi (345/958)²¹²
- İbnu'l-Fakih (289/902)²¹³
- İbn Rüsteh²¹⁴
- Kudame bin Cafer (337/948)²¹⁵

Belh Coğrafya ekolünün önemli temsilcileri olarak da şunlar gösterilir:

- Belhi (322/934)²¹⁶
- İstahri (ö. 942 den sonra)²¹⁷
- İbn Havkal (ö. 977 den sonra)²¹⁸

²⁰⁸ Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri-İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahri", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Y. 14, S. 34, 2007, 170.

²⁰⁹ İ. U. Krichovsky, **Tarihu'l-Edeb**, 155.

²¹⁰ Bkz. İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev.: M. Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

²¹¹ Geniş bilgi için bkz. Ya'kubî, **Kitabu'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)**, Çev.: M. Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

²¹² Me'sudi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 313.

²¹³ İbnu'l-Fakih hakkında daha geniş bilgi için bkz: Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı**, 291

²¹⁴ İbn Rüsteh'in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, eserinde verdiği bilgilerden M. 922–948 arası vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. İ.U.Krichovsky, **Tarihu'l-Edeb**, 164.

²¹⁵ Bkz. Kudame B. Cafer, **Kitabu'l-Harac**.

²¹⁶ Asıl adı Ahmed b. Belh olan Belhi filozof, ahlakçı, tabip ve coğrafyacı olarak tanınır. Değişik sahalarda 43 eser yazdığı zikredilir. Hayatı hakkında daha önce bilgi verilmişti. Bkz. İbn Nedim, 153.

²¹⁷ İstahri hakkında bkz. Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacıları**, 337.

- Makdisi (ö. M. X. yüzyılın sonları)²¹⁹

Irak coğrafya ekolü ile Belh coğrafya ekolü arasındaki en temel farklılık “bölgesel coğrafyaya geçiş” olarak adlandırabileceğimiz yeni yapılanma biçimidir.

Irak coğrafya ekolünün temsilcileri dünyayı bir bütün olarak ele alırlar. Oysaki Belh coğrafya ekolünün temsilcileri dünya tasvirinden ziyade İslam ülkelerinin ve halklarının geniş ve ayrıntılı anlamları üzerinde dururlar. Çalışmalarında İslam topraklarının dışında kalan ülkelerin bahislerine yer vermezler²²⁰.

Irak coğrafya Ekolü’nün bu şekilde adlandırılmasının sebebi, ilk iki temsilcisinin Bağdat’lı olması ve ekolün temellerinin Bağdat’lı bir alim olan İbn Hurdazbih tarafından atılmasıdır.²²¹ Bu ekolün temsilcileri olan yazarlar, Dünya’nın yaşanabilir kısmını bir bütün olarak ele alıp ülkelerin tamamı hakkında bilgiler verirler. Ayrıca bu ekolün temsilcileri İslam ülkelerini ayrı bir başlık altında zikretmemişlerdir.

Bu ekolün Belh ekolüyle farklılıklarının yanında kendi yazarları arasındaki bazı farklılıklar da dikkat çekmektedir. Örneğin İbn Hurdazbih, eserinde astronomik ve matematiksel bir takım görüşlere yer verirken Ya’kubî’nin²²² eserinde bu tarz bilgilendirmeler bulunmamaktadır. Yine İbn Hurdazbih ve Ya’kubî eserlerinde yedi iklim teorisi²²³ hakkında bilgiler vermezlerken, ekolün yazarlarından olan Kudâme, Mes’ûdî ve diğerleri bu teoriyi eserlerinde açıklamışlardır²²⁴.

Irak coğrafya ekolünün temel nitelikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Bu ekolün mensupları, dünyayı bir bütün olarak ele almışlar ve İslâm Dünyası adı altında farklı bir başlığa yer vermemişlerdir.

²¹⁸ İbn Havkal hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacıları**, 349.

²¹⁹ Makdisi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacıları**, 365.

²²⁰ Murat Ağarı, “*Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri-İbn Hurdazbih, Ya’kubî ve İstahrî*”, 170.

²²¹ Murat Ağarı, “*Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri*”, 170.

²²² Ya’kubî, **Kitab’ul-Buldân**, Çev.: M. Ağarı, Ayışığı Kit., İstanbul, 2002.

²²³ Bk. Murat Ağarı, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD), C. 47, S. 2, Y. 2006, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2007, 195–214.

²²⁴ Yedi iklim teorisi, İlk dönem İslâm coğrafyacılarının bildikleri ve eserlerinde işledikleri bir konudur. Kısaca “yaşanabilir dünyayı yediye bölme teşebbüsü” diyebileceğimiz bu teori sayesinde değerlendirmeleri daha pratik yapma imkânına kavuşmuşlardır. Teorinin iki farklı kullanımı söz konusudur: 1) Kozmolojik Yedi iklim Teorisi, 2) Coğrafi Yedi İklim Teorisi, geniş bilgi için bkz. Murat Ağarı, “*İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı*”, 195–214.

- Daha sonraki dönemlerde karşımıza çıkan dünyayı iklimlere ayırma çabasının Irak ekolüne mensup ilk iki yazarda bulunmadığı dikkatimizi çeker. Her ne kadar İbn Hurdazbih dünyayı dörde bölerek bir tasnife gitmişse de, bu uygulamayı dünyayı iklimlere ayırma teşebbüsünden ayrı değerlendirmek gerekir.

- Irak coğrafya ekolünün yazarları Kur'ân âyetlerine eserlerinde yer vermemişler ve bir takım rasyonel olguları açıklamada âyetlerden faydalanmamışlardır.

- Irak coğrafya ekolünün temsilcileri, eserlerinde bizzat gezip gördükleri yerler hakkında bilgi vermişler, herhangi bir râvînin anlattıklarına itibar etmemişlerdir. Ancak İbn Hurdazbih şehirlerin güvenilir şahsiyetlerinden elde ettiği bilgileri eserine almış; fakat bu bilgileri eserinde ravinin ağzından değil kendi ağzından vermiştir.

- Ekolün ilk temsilcisi olan İbn Hurdazbih'in eseri, Batlamyus'un tesirinde kaleme alınmış bir eserdir. Bu tesir, yazarın eserinin başında da belirttiği üzere²²⁵ Batlamyus'un Geographica adlı eserini Arapça'ya çevirmesinden kaynaklanmaktadır²²⁶. Dolayısıyla İbn Hurdazbih'ten sonraki coğrafyacılar da bu bilgilerden yararlanmışlardır.

10. yüzyılda ortaya çıkan Belh ekolünün temel özelliği, ekol yazarlarının Müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak, çalışmalarını geniş ve ayrıntılı bir biçimde İslâm ülkelerinin coğrafyası üzerinde yoğunlaştırmalarıdır. Ekole adını veren Belhî'nin eserinin metni mevcut değildir. Ancak İstahrî'nin 930–933 yılları arasında, yani Belhî'nin henüz hayatta olduğu bir dönemde yazmış olduğu eserinin Belhî'nin çalışmasının genişletilmiş bir düzenlemesi olduğuna dâir De Goeje'nin görüşü hâlâ geçerliliğini korumaktadır²²⁷.

IX. ve X. yüzyıllar arasındaki bu ayırım, ilerleyen ve genişleyen İslam coğrafyası ile birlikte bu coğrafyanın detaylarını bilmenin gerektirdiği bir zorunluluk olması ile açıklanabilir. Ayrıca değişen ve gelişen koşulların İslam dünyasının daha detaylı tanınmasını gerektirdiği söylenebilir.²²⁸

²²⁵ İbn Hurdazbih, 17.

²²⁶ Zekerîya b. Muhammed Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Haz.: M. Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2009, 6-7.

²²⁷ Murat Ağarı, “*Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri*”, 178; S. Maqbul Ahmed, “*Coğrafya*”, *DİA*, VIII, 53.

²²⁸ Murat Ağarı, “*Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri*”, 2007, 170.

Yukarıda belirttiğimiz ekoller çerçevesinde gelişen İslâm coğrafyacılığı ile ilgili olarak değinmemiz gereken ikinci konu Yedi iklim teorisidir.

Genel olarak kabul edildiği üzere Müslüman coğrafyacılar Yedi iklim teorisini bilirler. Ancak her birinin bu teoriyi eserlerinde kullanma biçimi farklı olmuştur. Kimi yazarlar bu teoriyi hiç kullanmamışlar, kimileri de teoriyi bildiklerini îmâ etmelerine rağmen kullanmamışlardır. Kimileri ise eserlerini bu teoriye göre oluşturmuşlardır. Örneğin, İstahrî'nin anlattıklarından Yedi iklim teorisini bildiği, ancak eserini yazarken bu metodu kullanmadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Irak ekolünün ilk iki temsilcisi olan İbn Hurdazbih ve Ya'kubî eserlerinde kullanmamış olsalar da, bu teori Müslüman âlimler tarafından bilinmeyen bir teori değildi ve ekolün sonraki temsilcileri olan İbn Rüsteh, Kudâme b. Ca'fer, İbnü'l-Fakîh ve Mes'ûdî eserlerinde Yedi iklim teorisine yer vermişlerdir²²⁹.

Irak coğrafya ekolü temsilcilerinden İbnü'l-Fakîh ile Belh coğrafya ekolü temsilcilerinden Makdisî'nin bu teori çerçevesinde yeryüzünü nasıl ele aldıklarını belirtmemiz konunun netleşmesini sağlayacaktır.

1.4.1. İbnü'l-Fakîh

İbnü'l-Fakîh Yedi İklim teorisini eserinde kullanmış ve İbn Rüsteh gibi bu bölgelerin nereler oldukları hakkında bilgiler vermiştir. İbnü'l-Fakîh'in Yedi iklim ile ilgili bilgileri Doritos kaynaklıdır. Kaynaklarda Doritos hakkında bilgi mevcut değildir. Bu nedenle Doritos olarak anılan kaynağın Batlamyus olması muhtemeldir. Bilindiği üzere özellikle Yedi iklim teorisi üzerine Müslüman coğrafyacıların sahip oldukları bilgiler İbn Hurdazbih'in Batlamyus'un *Geographica* adlı eserinden alınmadır²³⁰.

İbnü'l Fakîh'e göre gökte ve yerde olmak üzere iki farklı yedi iklim vardır. Gökte bulunan iklimler şunlardır:

- Birinci İklim: Zühal iklimi
- İkinci İklim: Müşterî iklimi
- Üçüncü İklim: Merih iklimi
- Dördüncü İklim: Şems iklimi
- Beşinci İklim: Zühre iklimi

²²⁹ Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, 195–214.

²³⁰ Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, 204.

- Altıncı İklim: Utarid iklimi
- Yedinci İklim: Kamer iklimi²³¹

Yerde bulunan Yedi iklim ise şu şekilde şekillenir:

- Arapların iklimi
- Rûmların iklimi
- Habeşlilerin iklimi
- Hindlilerin iklimi
- Türklerin iklimi
- Çinlilerin iklimi
- Yecüc ve Mecüc iklimi²³²

İbnü'l-Fakîh halkarın yaşadıkları yerlere göre sınıflandırdığı bu iklimleri şu şekilde açıklar:

- Birinci İklim: Başlangıcı Yunanca'da Riyâmiyârûs adlı yakıp yıkılmış(Arzu'l-Muhraka) bir yerdir. İklimin bitiş noktası Serendib'dir. Halkı çirkin, siyah suratlıdır. Bu iklimin insanları uzun boyludur. Binek hayvanları ve kuşları iri cüsselidir. Bu iklimde sihir ve efsun vardır; ilaç çoktur. Oradaki taşlar şifalı, tabîî faydaları çok olan taşlardır. Ayrıca başları zehirli, yılan gibi ejderhalar vardır. Bu iklim, 1.500 fersah²³³ uzunluğunda ve 285 fersah genişliğindedir²³⁴.

- İkinci İklim: Başlangıcı Serendib topraklarında bir bölgedir. İklimin bitiş noktası Habeş topraklarıdır. Bu iklimde Zeberced madeni ve papağan adlı kuş, ayrıca gözü dönmüş yırtıcı hayvanlar ile insanlardan kaçan kuşlar bulunur. Halkı, Birinci iklim halkı gibi çirkin suratlı ve kısa

boyludur. Birinci iklimde olduğu gibi sihir ve efsun vardır. Bu iklim, en ve boy olarak Birinci iklime benzer²³⁵.

- Üçüncü İklim: Başlangıcı Sogd ve Cürcân topraklarında bir bölgedir. İklimin bitiş noktası Türk topraklarıdır. Doğu'da Çin sınırlarının en uç noktasından Batı'da Sind üzerinden Mısır bölgesine doğrudur. Bitiş noktasında Şam arazisi, Fâris

²³¹ İbnü'l-Fakîh, 5.

²³² İbnü'l-Fakîh, **Kitabu'l-Buldân**, 5.

²³³ Fersah, 3 mile eşittir. Her mil ise, her biri 4 arşın olan bir kulaç eder. Yaklaşık olarak 6 km.'dir. Bkz. Walter Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, Çev.: A. Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, 76.

²³⁴ İbnü'l-Fakîh, 5.

²³⁵ İbnü'l-Fakîh, 5.

toprakları ve İsfahan bulunur. Bu iklimde yönetici vasfına sahip insanlar bulunur. En ve boy olarak Birinci İklim'e benzer²³⁶.

- Dördüncü İklim: Bâbil bu iklimin ortasındadır. Tabiat olarak yaşamaya en uygun iklimdir. Başlangıcı Afrika'dan itibaren. Doğu'da Belh yakınlarında sona erer. En ve boy olarak Birinci iklime benzer²³⁷.

- Beşinci İklim: Konstantiniye'yi, Rûm bölgesini ve Hazar bölgesini kapsayan iklimdir. Bu iklim, en ve boy olarak Birinci iklime benzer²³⁸.

- Altıncı İklim: Efrenc topraklarını ve diğer milletlerin yaşadıkları yerleri kapsayan iklimdir. Bu iklimin kadınları, adet olduğu üzere memelerini keser. En ve boy olarak Birinci iklime benzer.²³⁹

- Yedinci İklim: Türklerin iklimidir. Bu iklimde erkeklerin ve kadınların suratları soğuk nedeniyle serttir. Yırtıcı hayvanlar küçük bedenlidir. Yine soğğun şiddetinden dolayı, sıcak bölgelerde yaşayan haşerâta ve sürüngen hayvanlara rastlanmaz. Türkler, tahtalardan yapmış oldukları kulübelerde yaşarlar. Bu tahtaları göç ettiklerinde öküzlerin üzerlerinde taşırlar. Hayvanlarını düz arazilerde otlatırlar. Çocuklarının sayısı azdır.²⁴⁰

İbnü'l-Fakîh, ayrıca dünyanın bayındır olan kesimlerini de dörde ayırır:

—Birinci Kısım/Arûfa: Endülüs toprakları ile Sakâlîbe, Rûm ve Efrenc halklarının yaşadıkları bölgeyi ve Mısır sınırına kadar Tanca topraklarını kapsar.

— İkinci Kısım/Lûbiya: Mısır, Kızıldeniz, Habeş ve Berber bölgelerini kapsar.

— Üçüncü Kısım/Bahru'l-Cenûbî: Tihâme, Yemen, Sind ve Hind bölgelerini kapsar.

— Dördüncü Kısım/İskûtiya: İrmenîye, Horasan ve Hazar bölgeleri ile Türklerin yerlerini kapsar²⁴¹.

²³⁶ İbnü'l-Fakîh, 5.

²³⁷ İbnü'l-Fakîh, 5.

²³⁸ İbnü'l-Fakîh, 5.

²³⁹ İbnü'l-Fakîh, 5.

²⁴⁰ İbnü'l-Fakîh, 5.

²⁴¹ İbnü'l-Fakîh, 5-6.

1.4.2. Makdisî

Ekol mensubu diğer iki yazar olan İstahrî ve Havkal'dan farklı olarak Makdisî, eserinde Yedi İklim konusunu ayrı bir başlık olarak ele almıştır. Bu başlık altında teori hakkında bilgi vermiş ve bu iklim bölgelerini açıklamıştır:

— Birinci İklim: Bu iklimin merkezine yakın bir yerde San'a ve Aden bulunur. Şam tarafından gelip Mekke yakınlarında bulunan Tebük Tihâme'den geçer. Bu iklim bölgesinin içerisinde San'a, Aden, Hadramevt, Necran, Curaş, Ceyşan, Sa'da, Tebâle, Amman, Bahreyn, Sudan'ın aşağı kesimleri Hind ve Çin bölgelerinin sahildeki kesimleri bulunur.

— İkinci İklim: Bu iklimin merkezine yakın bir yerde Yesrib bulunur. Güney yönünün uç noktasında Mekke'nin arka tarafları vardır. Kuzey yönünün son noktası Sa'lebiyye'dir. Sa'lebiyye iki iklim arasında kalır. Bu iklim bölgesinin içerisinde Mekke, Yesrib, Rabeze, Feyd, Sa'lebiyye, Avsan, Nûbe'ye kadar Mısır toprakları, Mansûra, Yemâme ve doğuda Sind ve Hind bölgesinden bazı beldeler bulunur.

— Üçüncü İklim: Bu iklimin merkezine yakın bir yerde Meyden bulunur. Bağdat, Fâris, Kundehar, Ürdün ve Beyrut bu iklimin aşağı kesimlerinde yer alır. Bu iklim bölgesinin içerisinde Kûfe, Basra, Vâsıt, Mısır İskenderiyesi, Remle, Ürdün, Dimaşk, Askalan, Beyt-i Makdis, Kirman sahilleri, Sicistan, Kayrevan, Medâin yer alır.

— Dördüncü İklim: Bu iklimin merkezine yakın bir yerde Menbic, Arka, Akvar, Selemiyye ve Rey yakınlarındaki Kûmıs bulunur. En aşağı kesimi Irak'ta ve Bağdat yakınlarındadır. En uzak kesimleri ise Şam yakınları, Kalîkâla, Taberistan sahilleri, Erdebil ve Cürcan'dır. Bu iklim bölgesinin içerisinde Nasîbîn, Dârâ, Rakka, Kınnesrîn, Haleb, Harran, Sumeysat, Sugûru's-Şâmiyye(Şam Suğurları), Musul, Samarra, Hulvan, Şehrazur, Mâsebezân, Dinever, Nihâvend, Hemedan, İsfahan, Merâga, Zencan, Kazvin, Tus ve Belh yer alır.

— Beşinci İklim: Bu iklimin merkezine yakın bir yerde Tiflis toprakları, Horasan topraklarından Ruhâb, Merv ve Cürcan toprakları bulunur. Bu iklim bölgesinin içerisinde Kâlîkala, Taberistan, Malatıyye, Rûmiyye, Deyleman, Cîlân, Ammûriyye, Serahs, Nesâ, Buyûrd, Kişşe ve Endülüs yer alır.

— Altıncı İklim: En aşağı tarafı güneye gelir. En uzak tarafı ise, kuzeye düşen Harzem ve arka tarafında kalan bölge ile İsbîcâb ve Türk bölgeleridir. Beşinci

iklime komşudur. Merkezine yakın bir yerde Konstantiniyye, Âmul, Horasan ve Fergana bulunur. Bu iklim bölgesinin içerisinde Semerkand, Berza’a, Kabele, Hazar, Cîl ve Endülüs’ün kuzeyde kalan kenar kesimleri ile güneyde kalan Sakâlîbe(Slavlar) yer alır.

— Yedinci İklim: Harzemle beraber, doğuda Türk bölgelerinin, batıda ise Sakâlîbe(Slavlar) bölgesinin bulunduğu iklimdir. Ortasına yakın bir yerde Lân beldeleri yer alır. Bunun haricinde bilinen şehri yoktur²⁴².

Bütün İslâm coğrafyacılarında ortak olan nokta, bu teorinin bilinmesidir. Teoriye eserlerinde yer vermeyen yazarlar da bildikleri halde kullanmamışlardır. Yedi İklim anlayışının Batlamyus kaynaklı olması ve İbn Hurdazbih’in Batlamyus’a ait “Geographica” adlı eseri tercüme etmesiyle İslam düşünce dünyasına girmesi kuvvetle muhtemeldir.

1.4. KUDÂME’NİN METODOLOJİSİ

Belâgat ve Fesahat bilginlerinden olan Kudâme bu eserini Arapça olarak yazmıştır. Eserden de anlaşılacağı üzere fazla kaynak kullanmamakla birlikte gördüklerinin ve duyduklarının haricinde kendisinden önceki bilgilere ve yazılmış eserlere de müracaat etmektedir.

Yedi iklim teorisini tümüyle (incelediğimiz bölümler kadarıyla)eserine uygulayarak kendisinden sonraki eserler için bir örnek oluşturmaktadır. Zira kendisinden önceki yazarlardan olan İbn Hurdazbih ve Yakubî teoriden bahsetmelerine rağmen bu teoriyi eserlerinde uygulamamışlardır. Kudâme, Dünyanın yaşanabilir bölgelerini yedi kısma ayırmıştır.

— Birinci İklim: Sınırı, batıdan yeşil denizdeki(Atlas Okyanusu) adalar (Cezair) ve Endülüs tarafından Çin’de imara elverişli yerlere kadar ki bölümdür. Bu iki yerin arasındaki mesafe on iki bin mildir. Zaman olarak uzunluğu on iki saattir. Zira güneş bu adalarda battığı zaman Çin’de doğmaya başlar. İklimlerden ilkinin eni de gün ortası hattının(ekvator) altından yirmi derece on üç dakikalık uzaklık

²⁴² Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, 213–214.

miktarına kadardır. Ortasının en uzun gündüzü on üç saattir ki hattı istivadan²⁴³ bir saat kadar uzundur. Bu iklim Merayis diye adlandırılır ki Habeş'in bir kentidir²⁴⁴.

— İkinci İklim: En-boy bakımından ilk iklimin sınırına benzemektedir. Eni ekvatorundan kuzeye doğru yirmi yedi derece on iki dakikaya kadardır. Ortalama en uzun gündüzü on üç buçuk saattir. Bu iklimde, güneş Cevza(ikizler) ve seretan(yengeç) burcunda olduğu zaman güney yönüne doğru uzamaz. Bu iklimin adı Asvan'dır ki Becce sınırında ve Mısır topraklarında bir kenttir²⁴⁵.

— Üçüncü İklim: Enlem olarak ikinci iklimin sınırı olan yirmi yedi derece on iki dakikadan başlar otuz üç derece kırk dokuz dakikaya kadar olan bölgeyi kapsar. Ortalama en uzun gündüzü on saattir ve Mısır iklimi olarak adlandırılır²⁴⁶.

— Dördüncü İklim: Üçüncü iklimin sınırından başlar otuz sekiz derece yirmi üç dakikaya kadar uzanır. Uzun gündüzü on dört buçuk saattir ve Antarsus iklimi olarak adlandırılır²⁴⁷.

— Beşinci iklim, dördüncü iklimin sonundan başlar kırk iki derece on sekiz dakikaya kadar uzanır. En uzun gündüzü on beş saattir ve Ruziş iklimi diye bilinir²⁴⁸.

— Altıncı iklim, beşincinin sonundan başlar kırk yedi derece iki dakika sınırına kadar uzanır. En uzun gündüzü on beş buçuk saattir ve Bentus iklimi diye bilinir; zira Bentus denizi hattı üzerindedir²⁴⁹.

— Yedinci iklim, altıncı iklimin sınırından tamamı olan elli sekiz derece elli dakikadır, en uzun gündüzü on altı saattir. Bundan sonraki imara elverişli yer bu iklime bağlıdır²⁵⁰.

Türkler ve Türk ülkeleriyle ilgili özellikle de Türk şehirlerine dair bilgiler yoğun bir biçimde bulunmaktadır.

Milletlere ve milletlerin sınırlarına dair bilgileri detaylı bir şekilde vermektedir.

Ayrıca Kudâme, dağları nehirleri ve gelirlere dair bilgileri de yukarıda zikrettiği iklimler çerçevesinde bize sunmaktadır.

²⁴³ İstiva: Ekvator anlamında kullanılmıştır.

²⁴⁴ Kudâme, 143.

²⁴⁵ Kudâme, 143–144.

²⁴⁶ Kudâme, 144.

²⁴⁷ Kudâme, 144.

²⁴⁸ Kudâme, 144.

²⁴⁹ Kudâme, 144.

²⁵⁰ Kudâme, 144.

Eser bölümlere ayrılarak ve her bir bölümde kendi içinde konularına göre tasnif edilmiştir. Metod olarak Kudâme, eserini yedi iklim teorisi çerçevesinde vücuda getirmiştir.

II. BÖLÜM

2. HARAC'TA GEÇEN ŞAHSİYETLER

Bu başlık altında Harac'ta geçen Peygamberleri, halifeleri, hükümdarları, valileri ve şairleri ele aldık. Konu bütünlüğünün bozulmaması için bazı şahsiyetleri dipnot kısımlarında açıklamaya çalıştık.

2.1. PEYGAMBERLER

2.1.1. Hz. Peygamber

İslâm dininin önderi ve son peygamberdir. Hayatı hakkında Ortaçağlardan günümüze pek çok eser kaleme alınmıştır. Farklı rivayetler arasında genel kabule göre Fil Vak'ası'ndan 50/55 gün sonra Rebûlevvel ayının 12'sinde Pazartesi günü Mekke'de dünyaya gelmiş, 13 Rebûlevvel 11/8 Haziran 632 tarihinde Medîne'de vefat etmiştir²⁵¹.

Kudâme'nin eserinde Hz. Peygamber ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler şunlardır:

— Hâtem Divânı: Rivayet edilir ki Peygamber (S.A.S.) buyurmuş: *“ben bir mühür yaptım, kimse nakşı üzerine nakış yapmasın”*²⁵².

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde el-Belâzurî'nin eserinde de bulunmaktadır²⁵³.

—Polis ve Olaylar: Hz. Peygamber (S.A.S.)den rivayet edilir ki şöyle buyurmuş: *“Kıyasiyet ancak kılıçta vardır. Kasıtlıya benzeyende katilin ailesine diyet vardır, katile de kefarettir.” Allahu Teala şöyle emreder: “Bir köle azad etmek; kim bunu bulamazsa ard arda iki ay oruç tutmaktır.” Yine bu kefarettir hatalı olanda da vardır*²⁵⁴.

²⁵¹ Hz. Peygamberin Hayatı için Bkz. İbrahim Sarıçam, **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, DİB Yay., Ankara 2003; Mustafa Fayda, “Muhammed”, **DİA**, XXX, 408-423.

²⁵² Kudâme, 56.

²⁵³ el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, 676.

²⁵⁴ Kudâme, 66.

—Polis ve Olaylar: Resûlullah (S.A.S.) Müslüman bir adamı, zimmîlerden bir adamı kasıtlı olarak öldürmesinden dolayı kısas etmiştir ve şöyle buyurmuştur: “*Ben zimmetini eksiksiz yerine getirmede herkesten daha çok hak sahibiyim.*”²⁵⁵

—Polis ve Olaylar: Hz. Peygamberimiz (S.A.S.) şöyle buyurmuştur: Kişi, “*Mahkemeye çıkarılmadan önce hadleri kendi aranızda bağışlayın*”²⁵⁶.

—Polis ve Olaylar: Hz. Peygamberimiz (S.A.S.)den şöyle bir hadis rivayet edilmiştir: “*Meyve çalmada, odun almada el kesmek yoktur.*”²⁵⁷

2.1.2. Hz. Yûsuf

İsrâîloğullarına gönderilen bir peygamberdir. Ya’kûb peygamberin Rahîl’den olan oğlu olup, dedeleri Hz. İbrâhîm, Hz. İshak ve Hz. Ya’kûb’dur²⁵⁸. Hz. Yûsuf, İbrânice Yosaf’ın Arapçalaşmış şeklidir. Ayrıca bu kelimenin Arapça olduğu ve hüzn anlamına geldiği kaydedilir. Mısır’da hüküm süren Hiksoslar devrinde/M.Ö. 1720–1580 yaşadığı anlaşılan Yûsuf peygamber hakkında bilinenler diğer peygamberlere nazaran daha fazladır. *Kur’ân*’da zikri geçen 26 âyetin 24’ü kendi adıyla anılan Yûsuf sûresinde bulunmaktadır. Yûsuf peygamber hakkında, hayatının sadece bir devresi için de olsa en fazla bilgi Mekke’de nâzil olan Yûsuf sûresinde vardır. Bu devre, kardeşleri tarafından kuyuya bırakılması ile başlar ve Mısır’da devletin mâlî işlerini üstlendiği bir makama getirilmesi ile son bulur²⁵⁹.

Kudâme’nin eserinde Hz. Yûsuf ile ilgili olarak verilen bilgi şudur:

-Ba’albek-Taberiyye Yolu: “*Hz. Yusuf Aleyhisselamın kuyusu bu yol üzerindedir*”²⁶⁰.

2.1.3. Hz. Nûh ve Gemisi

Büyük peygamberler arasında sayılan, kendisine inanmayan kavmi tûfân ile helâk edilen bir peygamberdir²⁶¹. Hz. Nuh’un asıl adı Nuh b. Lemek b.

²⁵⁵ Kudâme, 67.

²⁵⁶ Kudâme, 73.

²⁵⁷ Kudâme, 73.

²⁵⁸ Kur’ân, Yûsuf, 6.

²⁵⁹ Ahmet Suphi Furat, “*Yûsuf*”, *İA*, 13, 441–443; Kur’ân, Yûsuf, 1–111.

²⁶⁰ Kudâme, 118.

²⁶¹ Hz. Nûh’un metodolojik bir değerlendirmesi için Bkz. Murat Ağarı, *İslam Tarihine Metodolojik Bir Yaklaşım*, 201–209.

Mettuşelah'tır²⁶². Adı İbrânîcede Nôah, Yunanca'da Nôe şeklindedir. Hz. Nûh, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîslerde diğer peygamberlere oranla geniş bir biçimde tanıtılan ve ulû'l-azm olarak nitelendirilen beş büyük peygamberden birisidir. Kur'ân'da yirmi sekiz sûrede hakkında bilgi verilmiş, kırk üç yerde adından bahsedilmiştir. Kur'ân'ın 71. sûresi onun adını taşır ve baştan sona onun tevhîd mücadelesini anlatır. Rivayete göre insanlar Hz. Nûh'a kadar tevhîd inancıyla yaşamış, putperestlik ilk defa Hz. Nûh'un kavmiyle ortaya çıkmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de “*Dediler ki, sakın ilahlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yegus'tan, Yeûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin*”²⁶³ meâlindeki âyette Nûh kavminin taptığı putlardan bahsedilir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Nûh'un Allâh tarafından seçildiği²⁶⁴, kendisine vahyedildiği, kavmine peygamber olarak gönderildiği, 950 yıl kavminin arasında kaldığı ve kavmini Allâh'a kulluk etmek üzere dâvet ettiği belirtilir. Hz. Nûh, kavmini Allâh'tan başkasına ibâdet etmemeleri hususunda uyarmış, aksi takdirde başlarına gelecek azabı kendilerine haber vermiştir. Yoldan çıkmış, çok zâlim ve azgın olan kavmi Hz. Nûh'a inanmadığı gibi ona mecnûn demiş, taşlamakla tehdit edip yalancılıkla itham etmiş, ondan kendisine uyan alt tabakadan insanları yanından uzaklaştırmasını veya başlarına geleceğini bildirdiği azabı bir an önce getirmesini²⁶⁵ istemiştir. Kendi yaptıkları karşılığında hiçbir talebinin olmadığını söyleyen Hz. Nûh, gaybı bilmediğini, melek de olmadığını, sadece Allâh'ın emirlerini bildirdiğini ifade edip dâvetini sürdürmüştür. Uzun mücadeleler sonucunda kavminin putperestlikten vazgeçmediğini görünce inanmayanları cezalandırması için Allâh'a duâ etmiş, Allâh, Hz. Nûh'un duâsını kabul etmiş ve inkârcı kavminin tûfanla helâk edileceğini, kendisinin ve inananların kurtulacağını bildirerek bir gemi yapmasını istemiştir. Gemi inşa edilirken Hz. Nûh'un kavmi kendisiyle alay etmiştir. Geminin inşası bitince her hayvan türünden birer çift, ayrıca boğulması emredilenler dışındaki aile fertleri ve iman edenler gemiye bindirilir. Hz. Nûh ve ona inananlar kurtulurken eşi ve oğluyla birlikte inanmayanlar boğulur. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Nuh'un oğlu için duâ ettiği, ancak bu duânın kabul edilmediği bildirilir. Tûfan sona erince ve Nûh peygamberin gemisi

²⁶² Ebû Hanîfe Dineverî, **İslâm Tarihi el-Ahbâr et-Tivâl**, Çev.: N. Bolleli-İ. Tüfekçi, Hîvda İletişim Yayınları, 2007, 46.

²⁶³ Kur'ân, Nûh, 23.

²⁶⁴ Kur'ân, Nûh, 1.

²⁶⁵ Kur'ân, Nûh, 26–28.

Cudi dağı üzerine oturduktan²⁶⁶ sonra kendisine “*Ey Nûh! Sana ve seninle birlikte olanlara bizden selâm ve bereketle gemiden in...*”²⁶⁷” denilir. Allah’ın adını zikrettiği peygamberler, Hz. Âdem’in ve Hz. Nûh ile birlikte gemide taşınanların soyundan, Hz. İbrâhîm ile Hz. İsmâîl’in neslindendir²⁶⁸. İsrâîloğulları da Hz. Nûh ile birlikte gemide taşınanların soyundan gelmiştir²⁶⁹. Hz. Nûh’un yaşı ile ilgili olarak şu bilgi verilir: “*Nuh’u kavmine gönderdik. Aralarında 950 yıl kaldı. Sonunda onlar haksızlık yaparken, tûfan onları yakalayiverdi. Ama Nûh’u ve gemide bulunanları kurtardık ve bunu âlemlere ibret kıldık*”²⁷⁰.” Hz. Nûh’un kabrinin nerede olduğu bilinmemekte, çeşitli yerlerde ona nisbet edilen kabirler ve makâmlar bulunmaktadır²⁷¹.

Kudâme’nin eserinde Hz. Nûh ve çocukları ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

“Eski ümmetler yeryüzünün mamur bölümünü değişik şekillerde taksim etmişler. Rivayetlerden bir tanesi şudur: Allah iki melek gönderdi ve bu iki melek yeryüzünü üçe böldüler ve bu bölümleri Hz. Nuh’a getirdiler. Çocuklarının adlarına göre aralarında kura yapmasını istediler. Üç ismin yani Sam, Ham ve Yafes isimlerinin yazılı olduğu kâğıtları bir kaba koydular ve ona dediler ki; elini içine koy ve bir çocuğun ismini çıkar. O elini koydu ve Sam’ın ismini çekti; onun payına yeryüzünün ortasından yani Nil sınırından Türk sınırına kadar ki bölüm düştü. Sonra ikinci bir sefer elini koydu, Yafes adını çıkardı; onun payına da Sam’ın sınırından Benât-u Na’ş²⁷² dairesine kadar olan bölüm düştü. Üçüncü kez elini koydu ve Ham’ın ismini çekti; onun payına da Sam’ın sınırından Süheyl yıldızının çıktığı yere kadar ki bölüm çıktı. Hz. Nuh Aleyhisselam bunu görünce sevindi; Sam’ın payına düşen üç kutsal yer vardı ki orda Allah’a ibadet edilir; Bunlar Mekke, Beytûlmukaddes ve Tur-i Sina’dır. O bunu Sam’a bildirdi ve ona bereketle dua etti. Allah Teala onun payına hep ibadet edilen yerleri verdi. Hz. Nuh onu çocuklarının üzerinde halife kıldı ve ona vasiyette bulundu. Her birisi için huşu içinde dua etti. Sonra “*Nuh dilediği bir zamanda kurada çıktığı gibi payları çocukları arasında bölüştürsün, diye emir*” aldı.

²⁶⁶ Kazvînî, 112.

²⁶⁷ Kur’ân, Hûd, 48.

²⁶⁸ Kur’ân, Meryem, 58.

²⁶⁹ Kur’ân, İsrâ, 3.

²⁷⁰ Kur’ân, Ankebut, 14–15.

²⁷¹ Ömer Faruk, Harman, “Nuh”, **DİA**, XXXIII, 224–226.

²⁷² Kuzey kutup bölgesinde görülen yedi yıldız takımı, Büyükayı/Küçükayı

Sam'ın payı iki nehir arası Mısır Nil'inden Fırat'a ve Hilvan'a kadar oldu. Sonra kuzeye doğru yükselen Rum ve Burcan'a ve denizin iki yanından Ceyhan nehrine, doğuda Aden'e ve Şecere denilen yere kadarki bölge onun oldu.

Yafes'in payına da Hilvan sınırından Horasan ve Cebel topraklarına, İsbahan, Deylem²⁷³, Burcan, Bebr, Taylesan, Türk, Hazar, Ermeni ve Ellân(Lân) bölgesi düştü.

Ham'ın payına ise; Zenc²⁷⁴ Hind, Sind ve Çin'den Yemen'e sonra batıda Nûbe, Becce, Berber ve Cezair diyarları ve tüm doğu ve batı denizlerinin güney bölgeleridir. Bu Nuh'un yeryüzünü kendi çocukları arasında paylaştığıdır. O Sam'ın çocuklarına²⁷⁵ bereketle dua etti ve nübüvvetin hep onlarda olmasını diledi ve bu ebedi şahitlik oldu²⁷⁶.

2.2. HALÎFELER

Kudâme, eserde dört halife, Emevî ve Abbâsî halilerinden bazıları ile ilgili bilgi vermektedir. Ancak konu bütünlüğü açısından burada, Râşit halîfelerden Hz. Ömer ile Hz. Osman, Emevî halifelerinden Muâviye, Abbâsî halifelerinden de Me'mûn ve Mu'tasım Billâh'a yer vermekle birlikte dipnot referanslarında da Hz. Ebûbekir, Hz. Ali' ve diğer halifeleri değerlendirdik.

2.2.1. Hz. Ömer (13–23/634–644)

Asıl adı, Ömer b. Hattâb'dır. Râşit halîfelerin ikincisi ve İslâm devletinin kurucusudur. Genel olarak Hicret'ten 4 yıl önce Müslüman olduğu ve Müslüman olduğunda 26 yaşında olduğu dikkate alınacak olursa M. 596 yılında doğmuş olması muhtemeldir. Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Hz. Ebû Bekir'in halîfe olmasında

²⁷³ Deylem: İran şimalinde bugünkü Gilan eyaletinin bir kısmını teşkil eden dağlık arazinin ve orada yaşayıp, bilhassa IX.-X. asırlarda İslâm tarihinde çok mühim bir rol oynamış bir kavmin adıdır. Bk. Ahmed Ateş, "Deylem", İ.A., C. 3., 567; Bu eyaletin doğusu Horasan, güneyi Cibâl şehirleri, batısı Âzerbâdgân (Âzerbaycan) sınırları ve kuzeyi de Hazar Denizi'dir. Bu eyaletin akarsuları ve çok sayıda nehri bulunmaktadır. Mâmur ve tüccarların sık uğradıkları bir bölgedir. Cengâver olan halkının savaş aletleri mızrak ve kalkandır. Onlar hoş insanlardır. Deylamân'da bol miktarda keten ve yünlü elbiselerin yanında bir renk veya farklı renklerde ipek tekstiller üretilmektedir. Bkz. Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Minel Meşrik İlel Mağrib*, Çev.: A. Duman-M. Ağar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 56.

²⁷⁴ Bk. İbn Hurdazbih, 146.

²⁷⁵ Sâm b. Nuh'un beş çocuğu vardır: İrem(ki yaşça en büyükleriydi), Erfâhşez, Alem, Elyefer ve El Evser. Bkz. Dineverî, 48.

²⁷⁶ Kudâme, 138–139.

esas rolü üstlenmiş ve Hz. Ebû Bekir tarafından kendisinden sonra halife olması teklif edilmiştir. Halîfeliği döneminde İslâm devletinin sınırları bir hayli genişlemiştir. Basra vâlisi Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü' tarafından 22/644 yılında şehit edilmiş ve Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir'in yanına defnedilmiştir. Şehit edildiğinde, kudretli bir dönemde bulunmaktaydı²⁷⁷.

Kudâme'nin Hz. Ömer ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

- Hâtem Divânı: Ma'an bin Zaide, Hz. Ömer'in hilafeti zamanında halifenin mühürü gibi bir mühür yaptı ve onunla Kûfe haracından mallar elde etti. Bu haber Hz. Ömer'e ulaştınca, o valisi Muğîre bin Şubbe'ye yazı yazdı ve ona bir elçi gönderdi ve o adam hakkında kendisinin elçisine itaat etmesini emir buyurdu. Muğîre, ikinci namazı kıldıktan sonra insanların yanına çıktı. Herkes ona bakıyordu, ta ki Ma'an bin Zaide'nin yanına varıp durdu; sonra elçiye dedi ki: *"Emirülmüminin bana bu adam hakkında sana itaat etmemi emir buyurmuştur. Ne emir buyurmak istiyorsan buyur."* Elçi ona dedi ki: *"Bana bir kelepçe getir"*; kelepçe getirildi; onu Ma'an'ın boynuna koydu; sonra sert bir şekilde yanına çekti; sonra Muğîre'ye dedi ki: *"Emirülmüminin emri gelene dek onu hapset."* Oda onu hapsetti. O zamanlar hapishaneler kamıştan olduklarından dolayı, Maan hapishaneden kaçtı ve gündüz gizlenip gece yol alıp Hz. Ömer'e geldi. Ona ulaştığında, yaklaşıp dedi ki: *"Ey Müminlerin emiri! Allah'ın selamı, rahmet ve bereketi senin üzerine olsun!"* dedi. Hz. Ömer: *"Senin üzerinde olsun, sen kimsin?"* Dedi ki: *"Ben Ma'an bin Zaideyim, pişman olup geldim."* Hz. Ömer dedi ki: *"Allah seni kurtarmasın!"* Sonra sabah namazını kıldı, insanlara dönüp dedi ki: *"Yerinizde durun, bu Muan bin Zaide'dir, hilafet mühürü gibi bir mühür yaptı ve onunla Kûfe haracından mallar elde etti, siz ne diyorsunuz?"* Birisi dedi ki: *"Ellerini kes"*, diğer birisi dedi ki: *"onu as"*, Hz. Ali (selavatullahi aleyhi) sessiz duruyordu. Hz. Ömer ona dedi ki: *"Ya Ebul Hasan sen ne diyorsun?"* Hz. Ali dedi ki: *"Bu adam bir yalan atmış, onun cezası bedenindedir."* Hz. Ömer onu acıtacak bir darbe vurdu ve onu hapsetti. Bir süre hapiste kaldı; sonra Kureyşten bir dostunu araya sokup Hz. Ömer'le konuşmasını istedi. Hz. Ömer ona dedi ki: *"Ben unutmuştum sen bana onu dövmemi hatırlattın"*. Sonra dedi ki: *"Bana Ma'an'ı getirin."* Onu getirdiler ve onu dövüp tekrar hapishaneye gönderdi. Maan tüm dostlarına haber salıp *"sakın beni Ömer'e hatırlatmayın"* diye tembih etti. Bir

²⁷⁷ G. Levi Della Vida, "Ömer b. Hattab", **İA**, IX, 468-471; Bkz. el-Belâzurî, 723.

müddet daha hapiste kaldı; sonra Hz. Ömer, onu kendiliğinden hatırladı, onu çağırttı, ona yemin ettirdi ve serbest bıraktı²⁷⁸.

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde el-Belâzurî'nin eserinde de bulunmaktadır²⁷⁹.

2.2.2. Hz. Osman (23–35/644–656)

İlk Müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından. Râşit halifelerin üçüncüsüdür. Asıl adı, Ebû Abdillâh (Ebû Amr) Zü'n-nûreyn Osman b. Affân b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye'dir. Fil Vak'ası'ndan altı yıl sonra Taif'te doğmuştur. Kureyş'in en zengin tüccarlarından olan babası Affân, Câhiliye devrinde ölmüştür. Mensup olduğu Emevî (Ümeyye) kabîlesinin soyu Abdülmenâf b. Kusay'da Hz. Peygamber'in soyu ile birleşir. Hz. Peygamber'den altı yaş küçüktür. Gençliğinde Hz. Peygamber'in yanında ticaretle uğraşan Hz. Osman, İslâm öncesi dönemde Mekke'nin önemli tüccarları arasına girmiştir. İslâmî dâvetin ilk safhasında Hz. Ebûbekir'in delâletiyle Müslüman olmuş ve böylelikle ilk on Müslüman arasında yer almıştır. Eşrâftan olması nedeniyle Müslüman olması, Kureyş içerisinde büyük yankı yapmıştır. Hz. Ömer'in şehâdetinin ardından 644 yılında Müslümanların üçüncü halîfesi ünvanını elde etmiş; 22/644–35/656 yılları arasında sürdürdüğü hilâfeti şehit edilmesiyle son bulmuştur. Geceleri ibâdetle, gündüzleri oruçla geçiren Hz. Osman nazik ve mahcub bir tavra sahip olmasının yanında son derece cömert olmasıyla tanınıyordu. Hz. Peygamber'in iki kızıyla (Rukiye ve Ümmü Gülsüm) evlenmiş olması dolayısıyla zü'n-nûreyn/iki nur sahibi lakâbıyla meşhur olmuştur²⁸⁰.

Kudâme'nin Hz. Osman ile ilgili olarak verdiği bilgi şöyledir:

- Hâtem Divanı: *“Ondan sonra Ebubekir²⁸¹, Ömer ve Osman da yazılarını o mühürle mühürlüyorlardı; O mühür Osman'ın elinde iken, hilafetin yarısında*

²⁷⁸ Kudâme, 56–58.

²⁷⁹ el-Belâzurî, 677–679.

²⁸⁰ İsmail Yigit, “Osman”, *DİA*, XXXIV, 438–442.

²⁸¹ İlk halife (11–13/632–634) Hz. Ebûbekir'in asıl adı, Ebû Bekr Abdullâh Ebî Kuhâfe Osman b. Âmir'dir. Râşit halifelerin ilki ve ilk Müslümanlardandır. Fil Vak'asından üç yıl kadar sonra Mekke'de doğmuştur. Anne ve babasının mensup olduğu Teym kabîlesinin soyu Mürre b. Ka'b'da Hz. Peygamber'in soyu ile birleşir. Çocukluğu, gençliği ve Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgiye rastlayamadık. Yalnız elbise ve kumaş ticaretiyle meşgul olduğu, İslâmiyeti kabul ettiği sırada 40.000 dirhem civarında sermayesinin bulunduğu, ticaret kervanlarıyla Suriye ve Yemen'e seyahatler yaptığı bilinir. Hayatı Hz. Peygamber ile birlikte geçen Hz. Ebû Bekir, onun vefâtının ardından hilâfet makâmına getirilmiş ve 13/634

olduğu sırada elinden kayıp kuyuya düştü; kuyunun tüm suyu boşaltıldı ama bulunamadı; sonra bir mühür edildi ve üzerine -Muhammed Resulullah- üç satırda nakşetti. Katede der ki: “sonra onunla mühürledi ve iş bu güne geldi”²⁸².

Bahse konu olan bilgi, Kudâme’nin anlattığı şekilde el-Belâzurî’nin eserinde de bulunmaktadır²⁸³.

2.2.3. Muâviye (41–60/661–680)

Emevî hilâfetinin kurucusu olan sahâbîdir. Asıl adı, Ebû Abdurrahmân Muâviye b. Ebî Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye’dır. 602 veya 603 yılında Mekke’de doğmuştur. Ebû Süfyân ile Hind bt. Utbe b. Rebâ’a’nın oğlu Ümmü Habîbe bt. Ebû Süfyân’dan dolayı Hz. Peygamber’in kayınbiraderidir. Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber’e kâtiplik ve vefatının ardından Suriye üzerine gönderilen dört ordudan birinde kumandan yardımcılığı yapan Muâviye, 17/638 yılında Hz. Ömer tarafından önce Ürdün, daha sonra Dımaşk valiliğine getirilmiştir. Hz. Osman’dan sonra halife seçilen Hz. Ali’ye, Hz. Osman’ın öldürülmesi konusunda kayıtsız kaldığı ve suç ortağı isyancıları ordusunda barındırdığı iddiasıyla biat etmemiştir. Halifeliği, kabile asabiyeti temeline dayanan bir mücadeleyle ele geçiren Muâviye’nin en kalıcı icraatı oğlu Yezîd’i veliaht tayin etmesi, böylece devleti veraset kuralını esas alan bir hanedana dönüştürmesidir. 60/680 yılında Dımaşk’ta vefat etmiştir²⁸⁴.

Kudâme’nin Muâviye ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

-Irak: “*Muaviye bin Ebu Süfyan kölesi Abdullah bin Derrac’ı Irak’ın haracını toplamakla görevlendirdi*”²⁸⁵.

2.2.4. Me’mûn (198–218/813–833)

198–218/813–833 tarihleri arasında hilâfet makamında oturan Abbâsî halîfesidir. Asıl adı, Ebû Ca’fer (Ebû’l-Abbâs) Abdullâh el-Me’mûn b. Hârûn Reşîd b. Muhammed el-Mehdî’dır. 170/786 yılında Bağdat yakınlarındaki Yâsiriye’de babası Hârûn Reşîd’in halîfe olduğu gece doğmuştur. Annesi Merâcil, muhtemelen

yılında Medîne’de vefât etmiş, Hz. Peygamber’in yanına defnedilmiştir. Halîfe tabiri İslâm tarihinde ilk defa kendisi için kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Fayda, “*Ebû Bekir*,” **DİA**, X, 101–108.

²⁸² Kudâme, 55–56.

²⁸³ el-Belâzurî, 676.

²⁸⁴ İrfan Aycan, “*Muâviye b. Ebû Süfyân*,” **DİA**, XXX, 332–334.

²⁸⁵ Kudâme, 169.

Sogd asıllı bir câriyedir. Babası Hârûn Reşîd tarafından diğer oğlu Muhammed el-Emîn'den sonra ikinci veliaht tayin ettiği Me'mûn, Horasan'a ve Horasan'dan Hemedân'a kadar olan yerlere vâli olarak gönderilmiştir. Hârûn Reşîd'in 293/809'da Tûs'ta vefatı üzerine vasiyeti gereği ilk veliaht Emîn halîfe olmuştur. Ancak bu tarihten itibaren Emîn ile Me'mûn arasında bir hilâfet mücadelesi başlamıştır. Bu mücadele 198/813 yılında Emîn'in öldürülmesiyle sonuçlanmış ve Me'mûn hilâfet makâmına geçmiştir. Me'mûn devri İslâm tarihinde felsefe ve kelâm düşüncesinin gelişmesinde dönüm noktası teşkil eder. Me'mûn, hilâfet makâmına entelektüel bir anlam katmış, felsefe ve kelâm tartışmalarında bilginler topluluğuna başkanlık etmiş, bu toplantılara kendisi de tartışmacı olarak katılmıştır. Özellikle Kâdî'l-kudât İbn Ebû Duâd'ın etkisiyle Mu'tezile'yi resmî mezhep ilan eden Me'mûn, 212/827 tarihinde yayımladığı bir emirnâme ile herkesi bu mezhebin temel görüşlerinden biri olan “*Kur'ân*'ın mahlûk olduğu” düşüncesini benimsemeye zorlamıştı. Bu dönemin tercüme faaliyetlerinde de seçkin bir yeri vardır. 830 yılında Bağdat'ta kurduğu Beytülhikme, bir tercüme ve araştırma enstitüsüydü. Bu dönemde Türkler, devletin önemli bir gücü haline gelmeye başlamışlardır. 218/833 tarihinde Bedendûn/Pozantı suyu yakınlarındaki ordugâhında vefat etmiştir. Yerine veliaht ilân ettiği kardeşi Ebû İshâk Mu'tasım Billâh geçmiştir²⁸⁶.

Kudâme, halife Me'mun ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

Mektuplar Divânı: Me'mun'un kâtibi olan Ahmed bin Yusuf bin Kasım bin Subeyh'ten nakledilen hikâyeye göre: “*Emirülmümin Me'mun, Ramazan ayı gecelerinde tüm şehirlerde cami ve mescitlerin kandillerinin artırılması konusunda yazmamı bana emretti.*”²⁸⁷

2.2.5. Mu'tasım Billâh (218–227/833–842)

218–227/833–842 yılları arasında hilâfet makâmında oturan Abbâsî halîfesidir. Asıl adı, Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn Reşîd b. Muhammed el-Mehdî'dir. Hârûnürreşîd'in Soğd asıllı bir câriyesinden 170/796 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. 179/795 yılında doğduğu da rivâyet edilir. Çocukluk çağında gerekli eğitimi alamadığı ve bu sebeple ilim açısından geri kaldığı rivâyet edilir. Kardeşleri Emîn ile Me'mûn arasında cereyan eden iktidar mücadelesi

²⁸⁶ Nahide Bozkurt, “*Me'mûn*”, **DİA**, XXIX, 101–104.

²⁸⁷ Kudâme, 38.

sırasında Bağdat'ta kalıp siyâsî hâdiselerden uzak kalmıştır. İlk resmî görevi 200/816 yılında yaptığı hac emîrlığıdır. 213/828 yılında Me'mûn tarafından Mısır ve Suriye valiliğine tayin edilmiş ve Türklerden askerî birlikler teşkil etmekle görevlendirilmiştir. Me'mûn'un, Bedendûn/Pozantı suyu yakınlarındaki ordugâhında vefat etmesi üzerine özellikle Türk kumandanların baskısıyla Mu'tasım-Billâh lakâbıyla halîfe olmuştur. Mu'tasım'ın halîfe olmasıyla birlikte Arap ve İranlı unsurlardan sonra devlet yönetimi Türklerin eline geçmeye başlamıştır. Me'mûn döneminde başlayan Mu'tezilî görüşün hâkimiyeti Mu'tasım döneminde de devam etmiştir. Hastalanmasının ardından 227/842 tarihinde Sâmerâ'da vefat etmiş ve yerine oğlu Hârûn Vâsık-Billâh lakâbıyla halîfe olmuştur²⁸⁸.

Kudâme halife Mu'tasım ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

-Zibatra: *“Burası Mu'tasım zamanında yıkıldı. Düşman memleketine giren Mu'tasım gerçekleşen meşhur olaydan sonra Ammûriye'yi²⁸⁹ fethetti Zibatra'ya ulaştığında ise onun yerine geçmesi için yakınında bir kale inşa etti²⁹⁰.”*

2.3. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEM HÜKÜMDÂRLARI

2.3.1. Kısra Enûşirvân

Kısra Enûşirvân, I. Hüsrev b. Kubâd adlı Sâsânî hükümdarıdır. Enûşervân, Nûşîrevân, Nûşervân şeklinde de kaydedilen bu kelime, Pehlevîce'de ölümsüz ruh anlamına gelen ve Zerdüşî metinlerinde ölümler için övgü sıfatı olarak kullanılan enûşeg-rüvânın değişik bir şekli olup, genellikle Kısra I. Hüsrev'i, II. Hüsrev'den ayırdetmek için kullanılmıştır. 531'de babası Kubâd'ın yerine tahta geçen Enûşirvân'ın ilk icraatı Mazdeizm'in sebep olduğu zararları telâfi etmek olmuştur. Bir başka önemli faaliyeti, arazi reformunu gerçekleştirmesidir. Bütün araziye ve ürünü durumuna ve çeşidine göre yeniden vergilendirmiş, kişilerden alınan vergiyi sınıf ve kategorilerine göre düzenlemiştir. Diğer din ve mezheplere karşı müsamahakâr davranan bir hükümdar gibi görünür. Atina Okulu 529 yılında I. Justinianos tarafında kapatılınca pek çok ilim adamı İran'a iltica etmiş ve Enûşirvân

²⁸⁸ Casim Avcı, “Mu'tasım-Billâh”, *DİA*, XXXI, 380–382.

²⁸⁹ İbn Hurdazbih, 92.

²⁹⁰ Kudâme, 186.

tarafından çok iyi karşılanmıştır. Hûzistan topraklarındaki Cundişapur'da İslâm'ın ilk dönemlerinde de önemli bir yere sahip olan bir tıp merkezi kurmuş, sarayındaki doktor ve filozofları korumuş, ilmî kitapları Yunanca ve Süyânice'den Pehlevîce'ye tercüme ettirmiştir. İslâmî kaynaklarda âdil bir hükümdar olarak zikredilen Enûşîrvân'la ilgili hikâye ve menkûbelere sıkça rastlanır²⁹¹.

Harac'ta Enûşîrvân'a dair bilgiler şunlardır:

-Basra: “Sâsânî hükümdarlarından Melik Firuz Kabaz zamanında Kesker'in aşağısında büyük bir yarık meydana geldi ve su oraya doğru akmaya başladı ve ekime elverişli birçok arazi su altında kaldı. Ta ki, Enuşîrvan oğlunu buraya yönetici olarak atadıktan sonra açılan gedik kapatılıp suyun çekilmesi sağlandı ve böylece o arazilerin bir bölümü tekrar ekime elverişli hale geldi”²⁹².

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde İbn Rüsteh'in eserinde de bulunmaktadır²⁹³.

-Bâbü'l-Ebvâb²⁹⁴: “Enûşîrvân bin Kubâz padişah olduğunda, Ermenistan'da Şâbirân kentini, Meskat²⁹⁵ kentini ve Bâbü'l-Ebvâb kentini inşa etti; burayı Ebvâb diye adlandırmasının sebebi kentin dağda yollar üzerinde kurulması ve oraya Seyâscî diye adlandırdığı bir kavmi yerleştirmesinden dolayıdır.”²⁹⁶

Bahse konu olan şehirlerin Enûşîrvân tarafından kurulduğu bilgisi, Kudâme'nin anlattığı şekilde İbn Hurdazbih'in eserinde de bulunmaktadır²⁹⁷.

2.4. MÜSLÜMAN VÂLİLER

2.4.1. Ziyad b. Ebîh (622–673)

Emevilerin Irak valisi olan Ziyad b. Ebîh, babası belli olmadığı için İbn Abîhi adıyla da anılır. Bundan başka adlarla da anılan Ziyad, 665'te Muaviye'nin onun kendi kardeşi olduğunu ispat etmesi üzerine İbn Ebî Süfyan adıyla anılmaya

²⁹¹ Ahmed Tefazzuli, “Enûşîrvân”, *DİA*, 11, 255.

²⁹² Kudâme, 168.

²⁹³ İbn Rüsteh, 95.

²⁹⁴ Buraya Derbent denilir. Ebü'l-Abbâs et-Tûsî şunları anlatır: Bâbü'l-Ebvâb'da Türkleri kovmak için yapılmış tılsımlı bir sur vardır. Zira Türkler sık sık buralara akın ederlerdi. Bu sur inşa edildikten sonra Türkler bir daha buradan geçememişlerdir, Kazvînî, 298, 442.

²⁹⁵ İbn Hurdazbih'te Kerkere olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 106.

²⁹⁶ Kudâme, 193.

²⁹⁷ Bk. İbn Hurdazbih, 106.

başlanmıştır. Annesi Sümeyye adında Haris el-Sakafî'nin Mecusi olan bir cariyesiydi. Taif şehri halkı İslâmiyet'e girmeden önce bu şehirde meyhanecilik işleten Ebu Meryem el-Hammar el-Sakafî'nin yanında çalıştığı sırada Ebu Süfyan burayı ziyarette bulunmuş ve Sümeyye ile burada tanışmıştır. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında Basra zekât mallarının toplanmasında, vali Ebû Musa el-Eşârî'ye²⁹⁸ kâtiplik ve yardımcılık yapmıştır. Ziyad'ı kardeşi olarak kabul eden Muaviye²⁹⁹, kabiliyetinden dolayı onu yanına almak istemişse de o bu teklifi kabul etmemiş ve Halife Hz. Ali'nin Fars valisi olarak kalmayı tercih etmiştir. Hz. Ali'nin vefatından sonra Muaviye ile arası düzelen Ziyad, Basra valisi olarak tayin³⁰⁰ edildikten sonra halka çok sert ifadeli ilk nutku ile birlikte, aldığı tedbirler sayesinde, o zamana kadar hüküm süren asayişsizliği tamamıyla ortadan kaldırdı. 670 yılında Muğire'nin ölümünden sonra Kûfe, Horasan ve Hind bölgesi ile Bahreyn de ona bağlandı. Ancak kendisi Hicaz bölgesinin yönetiminin de kendisine bağlanmasını istemişse de elinde çıkan bir çıban yüzünden 6 Eylül 673 yılında Kûfe'de ölmüştür. Irak valiliği esnasında asilerden özellikle de Haricilerden yedi bin kişiden fazla halkı öldürtmüştür. Ziyad'ın dört oğlu ve bir de kızı vardı³⁰¹.

Kudâme'nin Ziyad b. Ebîh ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

Hâtem Divânî: *"İslâm'da bu divanı ilk başlatan ve bu âdeti getiren Ziyad bin Ebîh'tir"*³⁰².

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde el-Belâzurî'nin eserinde de bulunmaktadır³⁰³.

2.4.2. Haccâc b. Yûsuf

Asıl adı, Ebû Muhammed Haccâc b. Yûsuf b. Hakem Sakafî'dir. Zâlim lakâbıyla meşhur Emevî vâlisidir. 41/661 yılında Taif'te doğmuştur. Muâviye b. Ebû Süfyan'ın iktidarı ele geçirdiği yıllarda dünyaya gelen Haccâc, onun saltanatı döneminde yetişmiştir. Irak'ta Emevîlere muhâlif olan her hareketi kanlı bir biçimde

²⁹⁸ Meşhur sahabilerdendir. Hicret'ten önce veya kabilesiyle birlikte hicretin yedinci yılında Müslüman olduğu rivayet edilen Ebû Musa el-Eşârî, Hz. Ömer zamanında Basra valiliği yapmıştır. Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden Sıffin savaşından sonra Hz. Ali tarafından hakem tayin edilmiştir. 44/665 yılında vefat etmiştir. Bkz. el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 709.

²⁹⁹ Ebû Hanife Dineverî, 271.

³⁰⁰ Ebû Hanife Dineverî, 272.

³⁰¹ Neşet Çağatay, *"Ziyâd b. Ebîh"*, İA, XIII, 617–618; Bkz. el-Belâzurî, 729.

³⁰² Kudâme, 55.

³⁰³ el-Belâzurî, 679.

bastıran Haccâc'ın bu sert yönetiminden kaçanlar ya silaha sarılıp muhâlif harekete katılmışlar veya Hicaz vâlisi Ömer b. Abdülazîz'e sığınmışlardı. 20 yıllık Irak ve Doğu illeri vâliliği esnasında Haccâc'ın karşılaştığı en ciddî problem, İbnü'l-Eş'as'ın kendisine ve Emevî devletine karşı başlattığı isyan olmuştur. Bütün gücünü Emevî saltanatının ayakta kalması için harcayan Haccâc 25 yılı aşkın bir mücadeleden sonra Kûfe ile Basra arasında kendi kurduğu Vâsıt şehrinde 95/714 yılında vefat etmiştir³⁰⁴.

Kudâme'nin Haccâc ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

Darphane Divânı: “*Haccac darphaneyi kurup tabedicileri orda toplayıp paraları basana değin, iş bu minval üzerine devam etti*”³⁰⁵.

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde el-Belâzurî'nin eserinde de bulunmaktadır³⁰⁶.

2.4.3. Ömer bin Hubeyre

Asıl adı Ebu'l-Musanna Ömer b. Hubeyre el-Fazari olan ibn Hubeyre, Irak valisi olup aslen Kinnesrinli'dir ve Süleyman b. Abdü'l-Malik (Abdûlmelik) devrinde, Bizanslılar'a karşı yapılmış olan mücadelenin reislerinden biri olarak zikredilmektedir. H. 100 (718-719) senesinde kendisine Mezopotamya valiliği tevdi edildi. Ermenistan'da Bizanslılara karşı yapılan muvaffakiyetli bir sefer sonunda II. Yezid tarafından Irak ve Horasan valiliğine tayin edildi. Hişam b. Abdûlmelik'in tahta geçmesinden sonra İbn Hubeyre azledildi ve yerine Halid b. Abdullah el-Kasri geçti³⁰⁷.

Kudâme'nin Hubeyre ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

Darphane Divânı: “*Sonra ne zaman ki Ömer bin Hubeyre Irak'a Yezid bin Abdûlmelik'in valisi oldu, gümüşü daha saf ve halis kıldı, dirhemleri daha iyi, ayarlarını daha da yükseltti*”³⁰⁸

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde el-Belâzurî'nin eserinde de bulunmaktadır³⁰⁹.

³⁰⁴ İrfan Aycan, “*Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*”, **DiA**, XIV, 427–428; H. Lammens, “*Haccâc*”, **İA**, V/I, 18-20; Bkz. İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, **Emeviler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, 48-62; el-Belâzurî, 712.

³⁰⁵ Kudâme, 59.

³⁰⁶ el-Belâzurî, 685.

³⁰⁷ K. V. Zettersteen, “*İbn Hübeyre*”, **İA**, 756.

³⁰⁸ Kudâme, 59–60.

2.4.4. Halid bin Abdullah el-Kasrî

Adnânîlere mensup Becîle kabilesinin Kasr kolundandır. Rum asıllı Hıristiyan bir anneden doğduğu için İbnü'n-Nasrâniyye diye tanınır. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî³¹⁰, dedelerinden Kürz'ün Yahudi olduğunu ve işlediği bir cinayet yüzünden kaçıp Becîle'ye sığındığını kaydeder. Dedesi Yezîd b. Esed sahâbî idi. Siyasi faaliyetlere Haccâc'ın yanında başlayan Halid b. Abdullah, 707–709 yıllarında halife Velîd b. Abdülmelik tarafından Mekke valiliğine tayin edildi. Hac mevsiminde ve recep aylarında Safâ ile Merv arasını kandillerle donatırdı. Bu görevinden azledildikten sonra bir süre inzivaya çekildi. Daha sonra 724'te Hişam b. Abdülmelik tarafından Irak valisi olarak atandı. Yaklaşık onbeş yıl bu görevde kalan Halid b. Abdullah döneminde Irak, huzurlu ve müreffeh bir dönem yaşadı. İncittiği asilzadeler ile Emevilerin işbirliği neticesinde bu görevinden 738 yılında azledilir. Daha sonra hapsedilen Halid 50 milyon dirhem karşılığında düşmanı olan Yusuf b. Ömer'e teslim edilir. Yusuf tarafından ayakları kırdırılarak işkenceyle 743 yılında öldürüldü³¹¹.

Kudâme'nin Halid b. Abdullah el-Kasrî ile ilgili olarak verdiği bilgiler şunlardır:

Darphane Divânı: *“Sonra Halid bin Abdullah el-Kasrî, Hişam bin Abdülmelik için Irak'a vali oldu, paraların ayarlarını İbn Hubeyre den daha fazla yükseltti ve basımcılar ve ayar işleri ile ilgilenenlere sert hükümler uyguladı, eller kesti, bedenler kamçıladi.”*³¹²

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde el-Belâzurî'nin eserinde de bulunmaktadır³¹³.

³⁰⁹ el-Belâzurî, 687.

³¹⁰ Asıl adı Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî olup 284 (897) yılında doğdu. İsfahan'da doğduğu söylene de Bağdat'ta doğduğu kuvvetle muhtemeldir. İlköğreniminin ardından şiir ve musiki kültürünü edindikten sonra Kufeye gitti. Emevi halifesi olan Mervân'ın soyundan geldiği için Endülüs Emevileri ile gizli irtibat halindeydi. Şiî olduğu söylene de böyle bir bilgiye ulaşamamıştır. Tarihçi kimliği ile ve özellikle de el-Egâni adlı eseriyile tanınır. Ebü'l Ferec'in ensâb, ahbâr, şiir ve şairler, meyhaneler, mûsiki, şarkıcılar vb. konularda otuz civarında eser yazdığı kaydedilmektedir. Hulûsi Kılıç, *“Ebü'l-Ferec el-İsfahânî”*, **DİA**, X, 316.

³¹¹ Abdülkerim Özeydin, *“Halid b. Abdullah el-Kasrî”*, **DİA**, XV, 281–282.

³¹² Kudâme, 60.

³¹³ el-Belâzurî, 687.

2.5. ŞÂİRLER

2.5.1. Numan b. İmriü'l-Kays

Asıl adı Ebû Vehb (Ebü'l-Hâris/Ebû Zeyd) Hunduc b. Hucr b. Hâris'tir. Necid'de doğmuştur. Kinde'nin son hükümdarı Hucr'un oğludur³¹⁴. Soyu Güney Arabistan'da yerleştikleri kabul edilen Kahtânîlere dayanmaktadır. Arap şiirini belli kurallara bağlayan ve özellikle kâfiye için esaslar koyan şâir olarak tanınmaktadır³¹⁵. Kasîdesi 7 meşhur muallaka arasında ilk sırada yer almaktadır. Bizans kralı Justinianos'tan yardım almak üzere İstanbul'a hareket etmiş ancak eli boş dönmüştür. Ankara'da Elmadağ yakınlarında hastalanmış ve kısa bir süre sonra 540 yılında vefat etmiştir³¹⁶.

Kudâme'nin, Numan b. İmriü'l-Kays'ı ünlü şair olarak tanıtır:

Kümeýt(alacalı bir cins at): “*Araplar Kümeýt'in dişil şekillerini kullanmıyorlar bu yüzden ünlü şair İmrul Kays'ın kümeýt'in dişil şeklini kullanmasını hoş görmemişler.*”³¹⁷

³¹⁴ Yemen'den hicret etmiş olan Kinde kabilesine mensup bir arap şairi olarak tanıtılan İmrü'l-Kays'ın ölüm tarihi 530 olarak belirtilmektedir. Bkz. Cl. Huart, “İmrü'ülkays”, **İA**, V/II, 987.

³¹⁵ Cl. Huart, “İmrü'ülkays”, **İA**, V/II, 988.

³¹⁶ A. Savran, “İmrüülkays b. Hucr”, **DİA**, XXII, 237–238.

³¹⁷ Kudâme, 26.

III. BÖLÜM

3. HARAC'TA GEÇEN DİVANLAR

Kullanıldığı zaman devlet ve gördüğü hizmete göre farklı birçok manaya gelen “divân³¹⁸” müesseseler tarihi bakımından son derece önemli bir yere sahiptir.

Divân kelimesinin, Farsça veya Arapça menşeli olduğuna dair değişik rivayetler bulunmakla birlikte genellikle Sasâni İmparatorluğu'ndaki devlet idaresine ait bir mefhum olarak Arap diline intikal ettiği kabul edilmektedir. Bu anlamda divân kelimesi, devlet idaresindeki muhtelif idarî, askerî ve malî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere; mecaz olarak da bu defter ve ilgili memurların bulundukları yere verilen isimdir³¹⁹.

3.1. ORDU DİVANI

Bilindiği üzere Arapların, İslâm'dan önce düzenli bir ordu ve teşkilâtları yoktu. İslâmiyet doğunca Müslümanlar diğer Araplardan ayrılarak kendilerine karşı gelenlerle din birlikteliği altında tek vücut olarak müdafaada bulunmaya ve savaşımaya başladılar³²⁰. İlk defa Hz. Ömer devrinde ordu özel bir teşkilat haline getirilerek³²¹ askerleri kontrol ve idare etmek için, isimlerini, vasıflarını ve maaşlarının miktarını ve vazifelerini kaydettirmek suretiyle³²² özel defterler tutulmuş ve bu defterler ordu merkezinde muhafaza edilmiştir³²³.

³¹⁸ Kelime anlamı olarak; 1) Kuyudat defteri, 2)Devlet işlerinin idaresi ile alakalı encümen, 3) Herhangi bir mevzu üzerinde tedvin edilmiş eser, 4) Hükümdarın oturduğu sedir, 5) Osmanlı devletinde birkaç köyden müteşekkil küçük bir idari birlik, 6) Mahkeme, 7) Bir amir huzurunda eller önde kavuşmuş olarak ihtiram vaziyetinde durmak, 8) Eskiden yabancı tacirlerin barındığı kervansaray, Bkz. Mecdud Mansuroğlu, “*Divân*”, **İA**, III, 595–596.

³¹⁹ Ziya Kazıcı, 162.

³²⁰ Corci Zeydan, 214. Burada Hz. Peygamber'in yaptığı şey savaşçı Arapları, kardeşlik duygularıyla kontrol ve nizam altına almak olmuştur. Bu ilk zamanlarda devamlı ve düzenli bir İslâm ordusu yoktu. Silah tutmaya muktedir her Müslüman dininin hizmetinde, askerlik vazifesi (cihad) ile mükellefti. Bkz. Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, II, Çev.: S. Tuğ, İmaj Yay., Ankara 2003, 993-994.

³²¹ H. İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, II, Çev.: İ. Yiğit-S. Gümüş, Kayıhan Yay, İstanbul 1985, 185.

³²² H. İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, 185.

³²³ Mustafa Aykaç, **Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar (132–232/750–847)**, TTK, Ankara 1997, 78. O zaman bu defterlerin tümü Dîvanü'l-Cünd'ü oluşturmuştur. Divânü'l-cünd, rütbelerine göre tasnif edilmiş askeri kıtalar ve onların ödeme veya iktâlarının kayıtlarını tutardı. Bu divan biri ödeme ve harcamalarla ilgilenen, diğeri de asker alımları ve sınıflandırma yapan iki bölümden meydana gelmekteydi. Divanın hesap ve harcamalarına Zimâmü'l-ceyş adlı bir divan nezaret ediyordu, Bkz. Mehmet Özdemir, “*Divan*”, **DİA**, IX, 379.

Ordu divanın bazı meclisleri içerdğini belirten Kudâme, maalesef günümüze ulaşmayan ve harac işleri yazışmalarıyla ilgili dördüncü menzilde bu meclislerden olan iki meclisi zikrettiğini ve bunlardan farklı olarak kendine özel adlar taşıyan meclislerden olan inşa, tahrir ve esküdâr³²⁴, meclislerin de bulunduğunu belirtmektedir. Ancak Kudâme, bu meclislerle ilgili olarak daha önce bilgi verdiğini belirterek bu divanda bu meclislerin görevlerinden bahsetmemektedir. Ama bu meclislerle yakın ilişkisi olan iki meclisten söz etmektedir. Bunlar “Tahrîr” ve “Mukabele” meclisleridir.

Tahrîr Meclisi: Bu mecliste adamların istihkakı, istikbali, haklarının ne zaman verileceği, günlerini nasıl geçirecekleri ve aylarını ne şekilde dolduracaklarına dair işler görüşülür. Tahrir işi; erzakın ne zaman ve hangi ihtiyaca binaen verileceği, kimlere dağıtılacağı, infakta bulunanların onaylaması ve uygun bulması vb. türden işlerdir. Tahrir meclisi ordu divanında konumu itibariyle önemlidir ve bağlı işlerin tümünde ona müracaat edilir. Konum itibariyle Tıpkı Harac Divanındaki³²⁵ Hesap meclisinin bulunduğu konum gibidir³²⁶.

Mukabele Meclisi: askerlerin kayıt defterleri, adların araştırılması, erzak ve alacaklarının dereceleri ile vergi verenlerin durumları ve gelip giden yazışmaların görüşüldüğü meclistir³²⁷.

Ordu divanı hakkında Kudâme daha sonra şunları söylemektedir:

“Daha önce harac divanının ordu meclisinde, askerlerin geleneklerini ve alacakları erzak hakkında gerekli bilgiyi vermiştik ki burada tekrar etmeğe gerek yoktur. Biz bu kitabı çeşitli menzillere ayırdık ve her birisi ardında gelene bir giriş, bir mukaddime mesabesindedir. Bu mecliste geçenler ordu divanındaki tafsil meclisi ve harac divanında belirttiğimiz işleri kapsıyor. Ordu divanı meclislerinin her birisi değişik bölümlere ayrılıyor. Örneğin; özel birliğe mensup askerler, hizmete özel askerler ve etrafı korumaya gönderilen askerler gibi. Ordu meclisinde söylediklerimizi hatırlayanlar harac divanı hakkında verdiğimiz bilgileri koruyanlar,

³²⁴ Meclisü'l-esküdâr: İlgili kişilerin adlarıyla, gelen ve giden mektup ve dokümanların kaydının yapıldığı meclistir. Bu bölüm divânü'l-berîd ve Divânü'r-resâil içinde de bulunuyordu. Bkz. Mehmet Özdemir, “*Divan*”, **DİA**, 379.

³²⁵ Divanu'l-Harac, toprak vergilerinin takdiri ve toplanmasıyla ilgili işlerin görüldüğü divana verilen isimdir.

³²⁶ Kudâme, 21.

³²⁷ Kudâme, 21.

ordu işlerini iyi bilirler ve orada yeterli bilgiyi vermiştik³²⁸. Geriye kalan bizim ordu divanında söyleyeceklerimizdir.

3.1.1. Orduda Görev Yapan Askerlerin Tanıtılmasına Dair Bilgiler

Kudâme, ordudaki askerlerin tanınmasını sağlamak amacıyla, kişisel(askerlere ait) bilgilerin de ordu divanında kaydedildiğini söylemekte ve bunu şu şekilde izah etmektedir:

“Adamların giyim kuşamı ve şahsi durumlarını belirtmek için öncelikle kişinin yaşını söylerler ve derler ki: Çocuk mudur? Yüzü az gelişmiş midir? Bıyığı çıkmış mıdır? Genç midir? veya orta yaşlı mıdır? Bu durumda ihtiyar olanları ki belirtilmezdi. Yaştan sonra rengini belirtirler ve derler ki: beyazdır veya esmerdir, kırmızılığı ağır basar. Ancak siyah olana sadece siyahtır derler ve kırmızılığı söylemezler. Sonra yüzün vasıflarını söylerler ve derler ki: Alnı geniştir veya alnı dardır. Eğer alnında kırışıklık varsa denilir ki kırışıklık vardır. Eğer alnının iki yanında dazlaklık varsa veya iki yandan kıl varsa onu belirtirler. Sonra kaşları söylerler ve derler ki: kaşları bitişiktir. Eğer bitişik değilse az aralık varsa onu o şekilde belirtirler. Eğer kaşları tümüyle birbirinden ayırırsa onun kaşları ayrık diye belirtirler. Eğer iki kaş arasında hat gibi çatıklık varsa onu kaydederler. Sonra göz hakkında eğer geniş ise; geniş gözlü derler veya küçük gözlü ise gözleri küçük derler. Eğer elalık veya mavilik varsa ela gözlü veya mavi gözlü derler. Eğer gözlerinde çıkıklık veya çukurluk varsa gözü çıkık veya çukur denilirdi. Sonra burun hakkında uzun veya kısa, düz veya yassı sonra burnun durumu belirtilirdi ve denilirdi ki: iki deliği geniş veya dardır, eğik veya düzdür. Sonra yanakların yumru veya şişkin olduğu belirtilirdi. Sonra dudaklar hakkında eğer kalın dudaklıysa, kalın dudaklı derlerdi. Eğer üst dudağı daha uzunsa o şekilde belirtilirdi. Sonra dişleri hakkında dişler çok uzunsa, çok uzun dişli derlerdi. Eğer küçük dişliyse küçük dişli derlerdi. Eğer çekilmiş diş varsa nereden çekildiği belirtilirdi. Eğer üst dişlerden ise ön dişler mi? köpek dişleri mi? yoksa azı dişleri mi? olduğu belirtilirdi. Alt dişlerde aynı şekilde kaydedilirdi. Eğer tüm dişler düşmüşse dişsiz derlerdi. Sonra sakal veya bıyık hakkında; eğer kırmızılık varsa kırmızı sakallı denilirdi. Eğer kulaklardan biri veya ikisi delik ise kulağı delik denilirdi. Eğer çiçek hastalığı geçirmişse ve bu

³²⁸ Kudâme, 23.

yüzünde az çok belli ise belirtilirdi. Sonra belirgin özellikleri söylenirdi. Eğer sağ veya sol gözünden biri tümüyle gitmişse kör derlerdi. Eğer sağ veya sol kulaktan herhangi birisi tümüyle kesilmişse kesik kulaklı derlerdi. Eğer ikisi birlikte kesikse kulaksız derlerdi³²⁹.

Kısaca yüzünde, burnunda, herhangi bir belirti varsa belirtilirdi. Ayrıca durumu ve teninin rengi kaydedilir ve organlarında herhangi bir artılık veya eksilik varsa belirtildiği gibi kişinin dövmesi varsa nerde ve ne renk olduğu belirtilirdi. Ve denilirdi ki; Yeşil mi kırmızı mı? Eğer yazısı okunabilir durumda olup güzel ise bu da kaydedilirdi. Kişiye özel alametler ne kadar çok ise onu daha çok tanınır kıldırı. Bu da hile yolunu kapatır ve başkasının kendi yerine geçmesini engellerdi³³⁰.

3.1.2. Ordudaki At ve Katırlara Dair Bilgilerin Kaydedilmesi

Medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan atın İslâm dünyasında da bu mevkiini devam ettirdiği görülmekle birlikte İslâmiyet'in, İspanya'dan Hindistan'a kadar yayılmasında, Anadolu'nun fethinde, Büyük Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kurulmasında atlı birliklerin büyük rolü olmuştur³³¹. Medeniyet tarihimizde hem yapılan ticareti hem de sosyal hayatta sağladığı kolaylıklar bakımından at, son derece önem arz etmektedir. Kudâme b. Cafer, ordudaki atların, katırların ve diğer hayvanların tanınması amacıyla kayıt altına alınması işlemlerine dair bilgilerin kaydedilmesi ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Önce hayvanın türü söylenirdi. Denilirdi ki: attır³³² veya beygirdir. Erkek veya dişi olduğu belirtilirdi. Katırın durumu da aynı şekilde belirtilirdi. Sonra renkleri söylenirdi. Denilirdi: “Kümeýt” veya “aşkar³³³” veya “edhem” veya “eşhep” veya “verd³³⁴” veya “rudabi³³⁵” veya “ebreş³³⁶” veya “eblak³³⁷” ve bu renklerin birçoğunun değişik tonları vardır. Örneğin Kümeýt'in ahvalısı olur ki rengi siyaha

³²⁹ Kudâme, 23.

³³⁰ Kudâme, 23.

³³¹ Yusuf Halaçoğlu, “AT”, *DİA*, IV, 4, 28.

³³² Atın yavrusuna tay (yeni doğmuş), yavruya kulun, damızlık erkek ata aygır, dişisine kısarak denir. Yüklü hayvanı olarak kullanılabilecek ise beygir (bazı yerlerde dişisine gölük) adı verilir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “AT”, *DİA*, 28.

³³³ Aşkar: kumral

³³⁴ Verd: gül rengi

³³⁵ Rudabi: kiraz rengi

³³⁶ Ebreş: benekli, alacalı noktalı

³³⁷ Eblak: alacalı

çalar. Ahmer, haluki ve aşkarın rengi koyu yeşile çalar. Eşhep ise Kırtası³³⁸ olur, muglas³³⁹ olanın rengi siyah olur ve bazen de siyahın yerine kırmızı veya kızıl olur. Sözlükte kırmızısı çok olana “aham” denilmez fakat ordu kitabında böyle bir renk dile getirilir. Eblak olan, siyah tonda veya kumral olur. Eğer siyah tonu galipse “edhem eblak” denir. Eğer siyah kırmızı karışıklığı olursa veya kumral olursa ona “kümeýt eblak” veya “aşkar eblak” denir. Çok azı hariç hayvanların renkleri böyle söylenir. Çünkü az da olsa “ahzar³⁴⁰”, “semend³⁴¹”, “ezham³⁴²” ki ona “hazneç” de denir. “Adgam³⁴³” zerzuri ki eşhebe yakındır. Zerzuri’nin tüyü karışık ve iç içe griftir. Sanki beyaz tüylü ve siyah tüylüdür. Sarı at ise saçı ve kuyruğu beyaz olandır. Eğer bu renklerden birisi tekil olarak gelirse belirtilir. Eğer başka tona çalarsa o şekilde kaydedilir. Örneğin kümeýt olana “kümeýt ahva” veya “ahmer” veya “haluki” denir. Esda’ya ise “aşkar esda” denir. Kümeýt hariç, eğer at dişi ise bu renklerin dişil şekilleri söylenir. Çünkü Araplar Kümeýt’in dişil şekillerini kullanmıyorlar. Erkeğine “ekmet” denilmediğinden dişisine de “Kemto” denilmiyor. Onun için ünlü şair İmrul Kays’ın dişil şeklini kullanmasını hoş görmemişler. Çünkü erilinde “ehtal” diye kullanılmaz. Ancak kitabın âdeti bunun doğru olduğu üzeredir. Çünkü dişisine “kemta” diyorlar. O zaman onların kullandıklarını kullanmak gerek. Yoksa doğrusu şöyle denilir: dişisine de “kümeýt” denilir³⁴⁴.

Renklerin ardından hayvanların ayaklarındaki aklık belirtilmeye başlanılır. Önce alın aklığından başlarlar. Alın ak olan ata “agarr” denir. Bu aklığın da değişik şekilleri vardır. Aklığın dudağına kadar yayılanı bulunmakla birlikte aklığı dudağına bitişik ve eğik olana “agarr şimrah” denir³⁴⁵. Bir de yüz tarafına dağılanı vardır. Eğer aklık gözlerinden herhangi birisine karışmış ise ona “letlim” denir, iki gözüne dağılmışsa ona “okşa” denir. Eğer beyazlığı genişlemesine yani dağılmışsa ona “agarr şadıh³⁴⁶” denir. Sadece alnında bir parlaklık varsa ona “akrah” denir. Eğer beyazlık dudağında ise ona “ersem” denir. Eğer bu beyazlık alt dudaktaysa “elmez” denir. Sonra vücudunun diğer yerlerine bakılır. Eğer dört ayağında beyazlık varsa

³³⁸ Kırtasi: tüyü az gözleri siyah

³³⁹ Muglas: siyaha çalan renk

³⁴⁰ Ahzar: yeşil

³⁴¹ Semend: saçı kuyruğu siyah olan sarı at

³⁴² Ezham: beyaza çalan sarı renk

³⁴³ Adgam: yeşil-siyah karışık renk

³⁴⁴ Kudâme, 27.

³⁴⁵ Agarr şimrah: şimrahi at alnındaki beyazlık.

³⁴⁶ Agarr şadıh: atın alnından burnuna kadar olan beyazlık, 28.

“dörtlü muhaccal” denir. Eğer beyazlık dizlerin ve arka ayakların üzerindeyse “muhaccal mücebbed” denir. Eğer karnına kadar ve daha yukarısı ise “enbed” denir. Eğer aklık incik kemiğine kadar ise “muhaccal” denirdi. Eğer aklık bundan daha az ise tırnağın çevresini çevreleyen eti ve tırnak altındaki eti geçmiyorsa ona “munaal” denir. Eğer ayaklarında beyazlık yoksa beyazlığın olmadığı belirtilir ve ön veya arka ayaklardan hangisi olduğu belirtildiği gibi sağ mı? sol mu? diye de zikredilir. Eğer ön ve arka ayaklarının ters karşılıklarından birisi beyaz ise ona “muhaccal şikal” denir. Eğer kuyruğunda beyazlık bulunuyorsa beyaz kuyruklu denir. Bu durum at, yük beygiri ve yük hayvanlarının hepsinde aynıdır³⁴⁷.

Yine aynı şekilde katırlar da buna yakın niteliklerle belirtilir. Ancak bazen katırlarda olup da atlarda olmayan renkler³⁴⁸ de vardır. Örneğin; Bir yük beygiri olan “adgam”, siyaha çalan yeşil renkteki yük katırından daha farklıdır. Ordu kitabında bu rengi belirten hemen hemen hiçbir söz bulunmaz. Ancak ona “yeşile benzeyen kümeyt” derler. Eğer eril³⁴⁹ veya dişil katırın yüzünde beyazlık varsa ki diğer renge karışık değilse eriline “akmer” dişisine ise “kemra” denir. Hayvanın herhangi bir yerinde bir belirti varsa o belirtinin olduğu yer zikredilir. Eğer yazılışı okunuyorsa onun şu şekilde okunduğu söylenir ve yazılışı belirtilir. Eğer hayvanda herhangi bir belirti yoksa belirtinin olmadığı söylenir ve bu eril de olsa dişilde olsa aynı telaffuzla belirtilir³⁵⁰.

3.1.3. Ordudaki Askerlerin Durumu

Bundan sonra Kudâme, askerlere yönelik haksızlıklar ve bu haksızlıkların düzeltilmesi için yapılması gereken hususları ele almaktadır.

Kudâme’nin bu konuda dile getirdiği bilgiler şunlardır:

— Bazı ordu mensuplarına çeşitli haklar tanınır. Buna karşılık onların istihkak zamanı geciktirilir ve bu şekilde eksiklik meydana gelir. Bunun yolu bu

³⁴⁷ Kudâme, 29.

³⁴⁸ Atların renkleri hakkında: Atların kızıl(kızıl kahve), doru(gövde kahverengi, yele ve kuyruk siyah), kula (gövde koyu sarı, yele ve kuyruk kara), kır (koyu kıllarla karışık ak), beyaz ve yağız (kara) renkleri (don) vardır. Yürüyüşleri ise âdeta (hafif yürüyüş), rahvan (düz ve çabuk), tırıs (süratli yürüyüş) ve dörtnal (sıçrama şeklinde yürüyüş, koşma) şeklinde adlandırılır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “AT”, **DİA**, 29.

³⁴⁹ Eril: erkek

³⁵⁰ Kudâme, 29.

eksikliği gidermektir çünkü istihkakları ne kadar geciktirilirse o kadar da hak kaybı meydana gelir. Bunu telafi etmek için istihkakı öne almak gerekir³⁵¹.

— Orduya mensup bir adamın aldığı rızık meblağında herhangi bir artırıma gidilmez hatta artırılması gerektiği vakit dahi bu artırmaya gidilmez, böylece istihkakı son derece eksik kalır ve mağdurolur. Ancak imam olan biri ise erzakını defalarca artırma yoluna gider; işte bu adalete aykırı yanlış bir hükümdür. Eğer onlarla bu konuda tartışılırsa, onların (imamların) yol ve yöntemlerine göre payı olmayanın kaydı da olmaması gerekir. Bu durum ordu kitabında adamların aleyhinde süre gelen haksız uygulamadır. Bunun düzeltilmesi ve adamın aylık istihkakı vakıf olarak eksiksiz ödenmesi için adamın istihkakı ayın tüm günlerinde belirlenip aynı ile ödenmesi gerekir.³⁵²

— Orduya mensup birinin adı ve kaydı başka bir yere nakledilirse, o kişi de yukarıdaki belirtilen yanlış uygulamaların benzerleriyle karşılaşır. Bu, çerçevesi belli olan bir durum değildir; çünkü nakledilen adam rızkını alacağı yere bir gün sonra varabilir ve bu durumda oradaki kişiler rızıklarını bir gün önce almış olurlar. Bu nedenle geciken kişi onların başka bir sefer almalarını beklemek zorunda kalır. Sonra o istihkakını almayı bekler veya onların erzaklarını almalarından çok daha sonraki günlerde istihkakını alır. Sonuçta bu da adalete aykırıdır. Birinin durumunun iyi diğerinin ise kötü olmaması için doğru olan yol ve adil hükümler gereği tümünün durumu aynı olması gerekir.³⁵³

Ayrıca ordunun kayıt işinde çalışmak isteyen birinin gerekli kavramların anlamlarını bilmesi gerekir. Örneğin: Askerlikten ayrılanlar hakkında “onlar şu ayda düştüler”, “bu ayda üzerimde bir şey yok” derler. Bundan dolayı görevlilerin bu kelimeleri bu şekilde kullanmalarını men edecek bir durum olmadığı gibi bu kelimelerin ve kavramların da ne anlama geldiklerini ve neyi kastettiklerini önceden bilmeleri gerekir³⁵⁴.

Kudâme, bu yapılan yanlış uygulamaların yanında yapılan doğru uygulamaları ise şöyle anlatmaktadır:

³⁵¹ Kudâme, 29.

³⁵² Kudâme, 30.

³⁵³ Kudâme, 30–31.

³⁵⁴ Kudâme, 31.

— En başta gelen uygulama “on tam aylar” diye adlandırılan uygulamadır. Bu usul askerlerin malları üzerinden uygulandığı takdirde hak sahiplerinin tüm istihkakları yılsonunda eksiksiz olarak verilir ve askeri ayların sonunda da herhangi bir yılın istihkakını başka bir yıla sarkmadan ve bir gün dahi geçirmeden teslim ederlerdi. Örneğin; Tüm ayın günleri toplanıp o gün çıkarıp verirler. Çünkü istihkaklar ayın tüm günleri geçtikten sonra hak olur; ayın bazı günleri kalırsa o zaman müstahak olmaz³⁵⁵.

— Yine doğru uygulamalardan bir kısmı da özgür öncü birliklerin erzakındaki eşitliktir. Onlar, alacaklarını her yüz yirmi günde bir alırlar ve yıllık alacakları üç defadır. Ya da Tis’iniye diye adlandırdıklarıdır ki bunlar yılda dört defa alırlar. “Muhtarin” diye adlandırılan seçkin birlikler ise her yetmiş iki günde bir ve yılda beş defa alırlar veya aylık tutulanlar her otuz üç günde bir ve yılda on bir ay alırlar. Ashab-ı muşahere veya Ashab-ı nevaib diye adlandırılan ve nöbet için tutulan askerler ise yılda on iki defa alırlar. Dördüncü sınıftakilerin yılda aldıkları mal iki istihkaktır. Onları, küsuratı atmak üzere ücretlendirmişler ve istihkaklarında iş, tam aylara göredir. Bu durum özgür birliklerde -ki onlar yüzbeş günde bir istihkak alıyorlar- uygulanmıyor ve onların ay küsuratı ve yıllık malları hesaplanır ki bu sınıfın haracı yıllığında hak ettikleri üç ve yedi aydır. Buna göre uygulama tam aylara göre değilse üç aydır ve sonra yedi aydır. Onlar hakkındaki hüküm diğerleri hakkındaki hükümden farklıdır³⁵⁶.

3.2. NAFAKALAR DİVANI

Muhtemelen bir Bizans kurumu örnek alınarak tesis edilen Divanü’n-Nafakat, bütün masrafların hesabını tutuyordu ve hazine ile yakın bağlantısı vardı³⁵⁷. Divanü’n-Nafakat’ın bütün divanlarla ilgisi vardı; H. III. (M. IX) yüzyılın sonunda Divanü’n-Nafakat asıl dârülhilâfenin ihtiyaçlarıyla ilgilenmekteydi³⁵⁸.

Kudâme, bu divandaki çeşitli alt birimlerden olan meclislerden ve bu meclislerde görülen işlerden söz etmektedir. Bu meclisleri şu şekilde açıklamaktadır:

³⁵⁵ Kudâme, 31.

³⁵⁶ Kudâme, 31–32.

³⁵⁷ Abdülazîz ed-Dûrî, “*Divan*”, 378.

³⁵⁸ Abdülazîz ed-Dûrî, “*Divan*”, 379.

Bu meclislerden bir tanesi carîdir ki onun bir meclisi bulunur ve carî meclisi diye de adlandırılır. Bu mecliste yapılacak işler ordu divanında görülür ve meclisi de harac divanındadır. Çünkü ihtiyaç duyulan şey, defterlerin tutulması, pay alanların belirlenmesi, istihkakların ne zaman ödeneceği ve buna benzer uygulamaların belirlenmesidir. Ordu işlerinin uygulamaları gibi olmayan ödeme ayları uygulaması; daha çok dönemsel tutulan hizmetlilerin aylık ödemelerine benzer ve günleri kırkbeş gündür. Bazen elli günü bulur bazen de otuz gün olur. Ancak nafakalar divanında uygulama bundan fazladır ve o da kırk beş gündür.

Bu meclislerden bir tanesi de inzaldır. Nispet edildiği bir meclisi vardır ve ona da inzal meclisi denilir. Bu mecliste tedarik(ihtiyaç) işleri görülür ve tüccarların üstlendikleri görevlerinin muhasebesi yapılır. Burada ekmek, et, hayvan, helva, kar, meyve, odun, zeyt(zeytinyağı) ve benzer ihtiyaçların tedariki yapılır. Onların meblağları eski usule göre sürdürülür ve bu işlerle ilgili olan bir kitabın da o usullerden haberdar olması gerekir. Örneğin ekmek tedarik etme vazifesi, eğer bu ekmek semizden olsa, ödenek Bağdat rıtlı³⁵⁹ ile dört rıttır. Eğer ekmek yufka ve elenmemiş undan ise, üç rıttır. Hayvan sınıfları baş olarak, helva ise kâse olarak hesaplanır ve genel olarak kişilerin alt-üst rütbelerine göre bir metotları ve değerlendirmeleri vardır. Kişilerin hesaplanması bu duruma göre yapılır³⁶⁰.

Yine bu meclislerden bir tanesi Kura'³⁶¹ meclisidir. Bu Kura' kelimesi sığıra nisbet edilir ve aynı zamanda Kura' meclisi diye bilinen bir meclisi vardır. Bu mecliste yük hayvanları, yük beygirleri, atlar, katırlar, eşekler, develer ve beslenen diğer vahşi hayvanlar ve kuşlar gibi hayvanların ulufe işleri bu mecliste görülür. Bu mecliste hayvanların giyimi, terbiyesi, yetiştirilmesi, yetiştiricilerin ve besleyicilerin erzakı gibi işlerin yanı sıra siparişleri toplayan saman allaflarının(tüccarlarının) ve diğer tüm ulufe işlerinin muhasebesi ile sultan akarlarının gelirlerinin taşınması ve buna benzer işlerin hesabı da burada yapılır³⁶².

³⁵⁹ Rıtl: bir ağırlık ölçüsü birimi olup Mısır'da 449.28 gr., Suriye'de 3.202 gr., Beyrut ve Halep'te 2.566 gr. karşılığı olarak kullanılmaktadır. Rum topraklarında bulunan bir âlim şöyle demektedir: Reislerin hediyeleri 1 ile 3 rıtl arasında değişmektedir. 1 rıtl 90 miskâldır. Bkz. İbn Hurdazbih, 96.

³⁶⁰ Kudâme, 33-34.

³⁶¹ Kura': paça, uzuv manasına gelmektedir. Bkz. Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe (Alfabetik) Türkçe-Arapça Sözlük**, Dağarcık Yay., İstanbul 2007, 447.

³⁶² Kudâme, 34.

Yine ev ve müstemilâtı³⁶³ işleri için kurulan meclis vardır. Bunun da halifelerin binayı geniş veya dar tutmaya göre, büyük-küçük bir meclisi bulunur ve bu duruma göre nafakalar hesaplanır. Bu mecliste, idareci, bakımcı, ziraatçı ve mühendislerin muhasebesi; kireç, kiremit malzemeleri ve kum satanlar, karaağaç getirenler ve yarıp kereste yapanlar ve bunların dışında marangozlar, ağaç nakkaşları(süsleyicileri), tehzipkarlar ve diğer zanaatkârlar vb. kişilerin nafaka işlemleri görüşülür. Bu işlerin çok ve zor olması ve çeşitli bölümlerinin bulunması nedeni ile ayrı telifler hazırlanmış ve eğer bu kitap tasarlanandan daha çok uzamış olmasaydı ben bunları bütün yönleri ile ele alıp açıklayacaktım. Fakat bu işler için hazırlanan kitaplarda yeterli bilgi mevcuttur, dileyen oradan öğrenir³⁶⁴.

Bu meclislerden biri de beytûlmaldır. İşlerin görüleceği bir meclisi vardır. Beytûlmala mütevellî olan kişi, gelir-gider defterlerine bakar, nafakalar divanı ve içinde kayıtlı hesapları karşılaştırır ve kontrol eder. Bu işi üstlenen kişinin ihtilafları ortaya çıkarıp birbirinden ayırabilmesi için nafakalar divanı ve beytûlmalla ilgili vesika ve dokümanlara çok iyi vakıf olması gerekir.

Yine bir meclis vardır ki havadis meclisi diye bilinir ve her hadisenin harcırahı ve nafakası yerine göre çıkarılıp icra edilir³⁶⁵.

Bunlardan farklı olarak inşa ve tahrir meclisinin yanı sıra nüsha çoğaltmak için de bir meclisin bulunduğunu aktaran Kudâme, bu konuyla ilgi olarak daha önce geniş bilgi verdiğini bildirmektedir. Ancak Kitabu'l-Harac'ın ilk dört bölümünün günümüze ulaşmamasından dolayı bu bilgilerin neler olduğunu açıklama imkânımız bulunmamaktadır.

3.3. BEYTÜLMAL DİVANI

Beytûlmal, Devlet hazinesi, devlete ait mal varlığının bütünü ve bununla ilgili idari-mali kurum anlamına gelir. Kelime anlamı, “mal evi” olan beytûlmal bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekânı ifade ettiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz malların bütünü³⁶⁶ ve bunların idaresiyle ilgili hukuki kurumu da

³⁶³ Müstemilât: Bir şeyin içinde bulunan şeyler, ona bağlı bölüm veya yapılar, eklentiler, teferruat. Bkz. **Türkçe Sözlük**, III, 2063.

³⁶⁴ Kudâme, 35.

³⁶⁵ Kudâme, 34.

³⁶⁶ Beytûlmal konusu haraç, sadaka, öşür, hums(1/5), cizye vs.'den oluşan devlet gelirleriyle ilgili tüm konuları kapsar. Beytûlmalın bir hukuki kurum olarak gelir ve görevleri şöyle tanımlanır:

ifade etmektedir³⁶⁷. Hz. Peygamber zamanında temelleri atılan ve İslâm topraklarının genişlemesi ve devlet gelirlerinin öncekilerle kıyas edilemeyecek derecede artması, Hz. Ömer döneminde bu müessesenin kurumsallaşmasını ve İslâm devletinin mali yapısını oluşturacak şekilde teşkilatlanmasını gerektirmiştir. Buna bağlı olarak Kettânî, Ebû Hureyre'nin Bahreyn'den 500.000 dirhem değerinde mal getirmesi üzerine beytûlmala giren ve çıkan mallarla bu mallar üzerinde hak sahibi olanların düzenli bir şekilde kaydedilmesi zaruretinin doğduğunu ve Hz. Ömer tarafından bu iş için Akîl b. Ebû Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'in görevlendirilerek³⁶⁸ sonraki dönemlerde daha da gelişen beytûlmal divanının temellerinin atıldığını söylemektedir³⁶⁹.

Müslümanların hak sahibi olduğu, fakat maliki bilinmeyen her mal hazinenin(beytûlmal) hakkıdır. Alındığı anda Beytûlmal'ın haklarına girer, malın hazine depolarına, kasalarına girip girmemesi önemli değildir. Çünkü Beytûlmal bir makamdan ibaret olup bütün Müslümanların işleri için gereken harcamalar, hazinenin vazifeleri arasındadır. Masraf gerektiği yere harcanır. Yapılan masrafın hazine depolarından ve kasasından çıkması veya çıkmaması önemli değildir. Vergi amillerinin ellerindeki mallardan da Müslümanların ellerindeki hazineye verecekleri vergilerden de karşılanabilir. Hepside hazineden çıkmış sayılır³⁷⁰.

Zekat, Humus, Haraç, Cizye, Öşür, Devlet arazisinden ve emlakından alınan ve elde edilen gelirler, mirasçı bırakmadan ölenler ve irtidat edenlerin malları ile buluntu ve sahipsiz mallar, İnfak gelirleri ki olağanüstü durumlarda Müslümanlardan istenen bağışlar Beytûlmal'ın belli başlı gelirleri olarak sayabiliriz. Beytûlmal'ın giderleri ise şunlardır: Maaşlar, ordunun giderleri, diğer kamu giderleri, zekat ve humus giderleri, genel yardımlar olarak sıralanabilir³⁷¹.

Kudâme bin Cafer bu divanla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

“Müslümanlara ait haklardan olup sahibi bilinmeyen her şey Beytûlmala aittir. Müslümanların yararına harcanması gereken her şeyi ödemeye Beytûlmal yükümlüdür.” Beytûlmalın ödemeye mecbur olduğu harcamalar, asker aylıkları, ordu masrafları ve genel menfaat için harcanan diğer giderlerdir. Bkz. Corci Zeydan, 275.

³⁶⁷ Mehmet Erkal, “*Beytûlmal*”, **DİA**, VI, 90.

³⁶⁸ el-Belâzurî, 655.

³⁶⁹ Mehmet Erkal, “*Beytûlmal*”, **DİA**, VI, 91.

³⁷⁰ Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, Çev.:A. Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994, 401.

³⁷¹ Bkz. Mehmet Erkal, “*Beytûlmal*”, **DİA**, 93–94.

Beytülmal'a nerden ve hangi malların girdiği, nafakalar ve diğer harcamalardan dolayı ne kadar giderin olduğu, kayıt defterlerinin hesabı, harac ve ziya' divanlarının gelir-gideri; nafakalar divanının gelirleri ile nafaka ve harcamaların tüm muhasebesi burada yapılır. Bu divanın sorumluluğunu üstlenen kişi, usul ve nafakaların muhasebesi ile ilgili bilgi sahibi ve bu iki işte toparlayıcı görüşe sahip olması gerekir. Vezir, bu divan sahibinden, beytülmal kayıt defterlerine kaydedilmiş olup çıkarılması ve ödenmesi gerekenlerin incelenmesi sonucunda Usul divanı ve Nafakalar divanının sorumluları arasındaki çıkan uyuşmazlığın giderilmesini ve ödemelerin yapılmasını hususunda talep eder³⁷².

Bu divanın takviyesi, işlerinin düzenli bir şekilde yürümesi ve gelir-gider işlerinin sağlıklı yapılabilmesi için, beytûlmala giren malların, dağıtılmadan önce tüm kayıt yazılarının bildirilmesi ve yine uygulanması istenen tüm talimatların yazılı metinlerinin beytûlmaldan sorumlu kişiye ulaştırılması gerekir. Böylece tüm divanlar arasında bir koordinasyon sağlanmış olur. Bu divandan sorumlu kişinin tüm yazı, kayıt ve defterler üzerinde bir nişanesi(işareti/mührü/imzası)nin olması gerekir ki, böylece hem vezir ve yardımcılarının kontrol, araştırma, uygulama ve sorgulamada bulunabilmeleri kolaylaşır hem de sorumlular ve idarecilerin yanlış düşmeleri engellenmiş olur. Ayrıca işlerin karışması veya yarım kalmasının da önü alınmış olur. Bundan dolayı bu divanın işleri eksiksiz ve sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi, gerek hazırdaki gerekse taşınan malların zaptu rabt altına alınmasını ve ödeneklerin kolayca gerçekleşmesini sağlar³⁷³.

3.4. MEKTUPLAR DİVANI

Dîvâniyyât(resâilü dîvâniyyât) adını, ilk teşekkülü Muaviye b. Ebû Süfyân zamanında (661-680) gerçekleşen, devletin resmi yazışmalarını hazırlamakla görevli Dîvânü'r-resâil'den (Dîvân-ı İnşâ) alır. Ancak yönetimin bütün mektupları bu divandan çıkmadığından devlet, idare ve hükümet işleriyle ilgili mektuplar için "resmi mektuplar" (resâil resmiye) tabiri daha kapsamlı görülmüştür. Bunlar idarî, siyasî, adlî, kazâî, teşrîî, iktisadî vb. konular ile tayin-azil, icazet, yemin, kutlama, sulh, biat, iktâ, vasiyet, mehir, tezkire mektupları, veliaht olacaklar için yazılan ahidnâme, bir düşmana veya âsiye güvence olarak verilen emânnâme, savaş veya

³⁷² Kudâme, 36.

³⁷³ Kudâme, 36.

zafer kutlaması, asiler için yazılan tehdit mektupları, umuma açıklamalar içeren beyan mektubu(menşûrât/fermanlar) gibi resmi mektuplardır³⁷⁴.

Halifeler tarafından diğer devlet görevlilerine yazılan mektup veya fermanlarda, Hz. Ömer ile Amr b. El-Âs arasında yapılan haberleşmelerde görüldüğü üzere, ilk önce halifelerin adını zikretmek diplomatik bir gelenektir. Buna aykırı hareket affedilmez bir hata kabul edilir. Abbâsî halifelerinden Mansur'un, Abbâsî Devleti'nin kurulmasına en büyük hizmette bulunan Horasanlı Ebû Müslim'in öldürülmesine sevk eden nedenlerden biri de Ebû Müslim'in, bir kere Mansur'a sunduğu arzda kendi adını daha önce yazmasıydı. O tarihlere ait yazışmalarda buna aykırı bir şey görülürse, onu nasihlerin (yazmayı kopya edenler) hatası kabul etmek gerekir³⁷⁵.

Bu divânın başkanı, vilayetlere gönderilen ve valilerden gelen mektuplarla ilgilenirdi. Her vilayette de valiye ait özel bir mektuplar divanı vardı³⁷⁶.

Mektuplar Divanı başlığı altında Kudâme b. Cafer şu bilgileri aktarmaktadır:

Biz üçüncü menzilde belagat ilmini ve onu öğrenme yönü ile hoş ve nahoş olan taraflarını zikir etmiştik ve bir kâtibin bu bilgilerden ne kadarına vakıf olması gerektiğini söylemiştik. Dördüncü menzilde ise inşa meclisini zikir ederken bazı mektup yazım örneklerini belirtmiştik. Bu nedenle bir kâtibin ihtiyaç vuku bulduğunda neyi nasıl yazacağını bilsin diye mektuplar divanına özel yazışmaları zikrederim. Bu anlamda yazmak isteyenlere örnek ve başka bağlamlarda yazı yazmak isteyenlere çağrıştırma olsun³⁷⁷.

Biz, üçüncü ve dördüncü menzillerde geçirdiğimizle beraber bunları da tamamlarsak bu divanın esasını teşkil eden mektuplaşma bilgilerinin çoğunun ihtiyacını karşılamış olacağız. Çünkü burada ne farklı işler ne de başka bir iş ve işlem geçmez. Sadece bu işi üstlenen kişiye ihtiyacı olan tüm yazışma bilgileri içeriyor ki böylece her işi yerli yerinde yapmış olsun. Zira vezir, bilinen ve bilinmeyen her türlü fende yazışmayı emredebilir. Yine burada söylenmesi gereken ve bu sanatta uzmanlaşmak isteyen kulağına girmesi gereken bir bilgi de; halife Me'mun'un

³⁷⁴ Reşat Öngören, “Mektup”, *DİA*, XXIX, 15.

³⁷⁵ Corci Zeydan, 324.

³⁷⁶ Bkz. İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, 108.

³⁷⁷ Kudâme, 37.

kâtibi olan ve mektuplaşma divanının sorumluluğunu üstlenen Ahmed bin Yusuf bin Kasım bin Subeyh³⁷⁸’ten şu hikâyeyi aktarmaktadır. Hikâyeye şu:

“Emirülmümin Me’mun³⁷⁹ Ramazan ayının gecelerinde tüm şehirlerde cami ve mescitlerin kandillerinin artırılması konusunda yazmamı bana emretti. Benden önce de bu anlamda yazan kimse olmamıştı ki ondan alayım veya bir bölümünü istifade edeceğim. Ben öylece geceyi düşünerekten geçirdim sonra uyudum ve şöyle bir rüya gördüm; Sanki birisi bana geldi ve dedi ki: “De ki: Bu kandillerin yakılmasında, yolda yürüyenler için ünsiyet, gece namazı kılanlar için aydınlık, abidler için sevinç, şübhe yerlerini giderme ve Allah’ın evlerini karanlıkların vahşetinden kurtarmadır.” Bu ve bunun yerine geçen garip işlerde kâtip mektuplaşma konusunda mahir, mana yönleri hakkında arif olması gerekir ki böylece ilerleme kaydedebilsin. Belki bu konuda değişik yol ve yöntemler denenmişse de kâtip bu konulara vakıf olması gerekir. Biz de bu konuda bilinen yol ve yöntemleri getireceğiz ve bilmeyenler için bir örnek ve uzmanlığa giden yolda bir kılavuz olsun³⁸⁰.

Bundan sonra Kudâme, devlet teşkilatındaki yazışma örneklerini konularına göre ayırarak bu yazışmalara örnek olacak bir nevi yazışma taslaklarından bazılarını aktarmaktadır.

³⁷⁸ Ahmed bin Yusuf bin Kasım bin Subeyh, yüksek ihtimalle Me’mun dönemi vezirlerinden biri olan ve asıl adı Ahmed b. Halid el-Ahvel’dir. Doğum tarihi belli olmayan Ahmed. Yusuf’un, siyasi hayatına katip olarak başladığı ve el-Me’mun’un cülusundan sonra biraz sonra vezir tayin edilmiştir. Vezirliğe tayin esnasında halife ve Ahmed arasında şöyle bir anekdot mevcuttur: “vezirlik teklifi üzerine Ahmed, “Ey müminlerin emiri! Beni vezirlik görevinden bağışla, ama benden görev iste. Beni halkla bir tutma, onlardan farklı gör. Bu sebeple onlar benimle dost olmayı istesinler, bana düşman olmaktan korksunlar.” demesine rağmen bu cevap Me’mun’un hoşuna gitmiş ve kendisini vezir tayin edeceğini söylemiştir. Çok geçmeden halifenin üzerinde nüfuz kazanmıştır. Ahmed b. Halid, akıllı ve değerli bir kimse idi. Vezirlikten önce katiplik görevini üstlendiği sırada uzak görüşlülüğü ve başarısı ile dikkat çekmişti. Hicri 211 (M. 826)’de vefat etmiştir. Bkz. Ahmet Çelebi, “*Abbâsiler Devri*” Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi(DGBİT), III, 195; K. V. Zettersteen, “*Ahmed*”, *İA*, I, 169–170.

³⁷⁹ Abbasilerin yedinci halifesi olup Abbâsî halifelerinin en parlak simalarından birisi olduğu belirtilir.

³⁸⁰ Kudâme, 38.

3.4.1. Bir Kadı'nın Vilayet Hükümüne Tayin ve Tespit Edildiğine Dair Bir Ahitname

Bu, Allah'ın kulu filan Emirülmüminin filan oğlu birine ahd³⁸¹ ettiği ve onu filan il/belde halkı arasında hâkim tayin ettiği fermanıdır.

Ona Allah'ın takvası ve ondan korkmayı, onun katına yakınlaştıran hak ile amel etmeyi ve onun rızasını kazanarak adaletle davranmayı emretti. Şüphesiz o, ibadetine bağlı olanın saadetini ve emirlerine uymayanın bedbahtlığını iyi bilendir. Umulan şudur ki onun Allah yoluna uyması ve sakındırdıklarından uzak durmasıdır.

Ona emrettiki: Kalbine Allah'ın takva ve heybetini hissettirsin, azabından korkan ve sevabını ummanın hissetmesi gibi; çünkü yüce Allah buyurmuş ve buyurduğu haktır: *“Biz kıyamet günü adil teraziler koyarız da hiç kimseye zerrece zulmedilmez. Eğer bir hardal tanesi kadar da olsa biz onu getirir koyarız. Hesap gören olarak da biz yeteriz.”*³⁸² ve yine Allah (c.c.) buyurmuş ki: *“Kim miskal-ı zerre kadar iyilik işlerse, onu görecektir ve kim miskal-ı zerre kadar kötülük işlerse, onu görecektir”*³⁸³.

Ona ferman buyurdu ki: Emirülmüminin ona tevdi ettiği sorumlulukları iyi bir niyet, pak bir siret³⁸⁴, gönlü hak ile inşirah bulmuş, dili sıdk ile çalışmış, tüm ahval ve e'f'alın da Allah'ın hazırladığı bol sevaba rağbet ve hazırladığı acıklı azaptan sakınmada bulunsun.

Ona emir buyurmuşturki: Bu hasletleri açık-gizli hayatında hissettiğinde, görev üstlendiği beldeye vardığında salah³⁸⁵ ve emanet, setir³⁸⁶ ve sıyanet³⁸⁷ ehli bir gurubu, Allah'ın kitabının ve peygamberinin (Allah'ın selamı üzerine olsun) sünnetini iyi bilen seçkinleri yanına alsın ve işleri onlara danışıp sorunları onlarla halletsin. Çünkü akıllı bir insanın dönüşü yardımcılarınıdır, onun salah veya fesadı da onlara bağlıdır³⁸⁸.

Ona emir buyurduki: İnsanlar arasında hükmedeceği zaman, kendisinin gittiği şehrin cemaat camisini toplantı yeri olarak seçsin. Çünkü orası adaletin

³⁸¹ Ahd: sözleşmek, anlaşmak; önceden bir söz üzerine yemin etmek, ahit. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, I, 53.

³⁸² Kur'an, Enbiya, 47.

³⁸³ Kur'an, Zilzâl, 7-8.

³⁸⁴ Siret: Bir kimsenin ahlakı, karakteri, kişiliği, davranışı. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2563.

³⁸⁵ Salah: Sulh, asayiş, barış ve rahatlık içinde olma. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2422.

³⁸⁶ Setir: Örtme, kapama ve gizleme. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2544.

³⁸⁷ Sıyanet: Koruma, saklama, muhafaza etmek. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2544.

³⁸⁸ Kudâme, 39.

gerçekleşmesi için en uygun yerdir; zira orası bütün insanların eşit olduğu yerdir. Oraya gideceği zaman, vakarla, sükûnetle ve hoş davranışla varsın. Rafz³⁸⁹ halinde veya garaz³⁹⁰ durumunda iken hüküm vermeyi talep etmesin. Çünkü böyle durumlar insanı kesin hüküm vermekten ve verdiği hükmü infaz ve icra etmekten alıkoyar. O en adil ve en doğru vakti, en iyi ve en mutlu zamanı beklesin. Hasımlar arasındaki sorunu tüm detaylarıyla araştırdıktan sonra ve onları en güzel şekilde dinledikten ve hoş karşıladıktan sonra hükmü Allah'ın hakkı ile versin³⁹¹.

Ona emir buyurduki: Hak aleyhinde de olsa bir kimseye şerefinden dolayı meyiletmesin ve hak lehinde olsa da düşük olan bir kimseyi zayıflığından dolayı azarlamasın. Onun diyalogu yani konuşma tarzı ve üslubu, konumu itibariyle yüksek mevkide olanla konumu aşağıda olan birisi ile aynı mesafede olsun. Çünkü zayıf adaletten umutsuz olmasın, güçlü ve zalim olan kimse ise zorla galebe çalmaya teşebbüs etmesin³⁹².

Ona ferman buyurdu ki; Ona gelen her konuyu, Allah'ın kitabına ve peygamberinin (Allah'ın selamı üzerine olsun) sünnetine bakıp eğer onlara uygunsu uygulasin, eğer değilse onu önemsemeyip atsin; zira Allah-u Teala buyuruyor: *“Kim Allah'ın indirdiği ile hüküm etmezse, onlar zalimlerin ta kendileridir”*³⁹³. Bu Allah'tan hâkimlere bir öğüt ve uyarıdır. Çünkü kan döktürecek, avradı helal kılacak emirlerin hakkı odur ki önemsensin ve bu konuda ciddi uyarılarda bulunulsun³⁹⁴.

Ona emir etti ki: Şahitleri iyice sorgulasın ve durumlarını detaylı olarak araştırsın, adaletli olup olmadıklarını tahkik etsin; bu konuda sikat³⁹⁵ ve emanet ehline danışıp şahitlerin şahitliğini ispat ettirdikten sonra bunların şahitliğini kabul etsin. Şahitler ve sanıklar arasında sevgi veya danışmanlık veya her hangi yakınlık gibi bir bağ varsa o kişilerin şahitliklerini kabul etmesin ki bununla bir fayda sağlasınlar veya bir zararı kovsunlar³⁹⁶.

³⁸⁹ Rafz: Doğru yolda olmama, doğru karar verecek durumda bulunmama anlamında kullanılmıştır.

³⁹⁰ Garaz(garez): Kötü niyet, gizli kin, düşmanlık, Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 952.

³⁹¹ Kudâme, 40.

³⁹² Kudâme, 40.

³⁹³ Kur'an, Mâide, 5.

³⁹⁴ Kudâme, 40.

³⁹⁵ Güvenilir, emin ve koruyan anlamında kullanılmıştır.

³⁹⁶ Kudâme, 41.

Ona emretti ki: şahitlik işi tam bir güven ve adaletle yerinde sabit olduğu zaman, hüküm yönü belirdiğinde infazını çabuklaştırsın; zira hakkın ortaya çıktıktan sonra hükmün ertelenmesi, o hakların öldürülmesi ve yok olmasıdır³⁹⁷.

Ona emretti ki: Eğer hükmün yönleri ona belirsiz olursa yani kararsız kaldığı anda bu konuda akıllı insanlarla istişarede bulunsun ve basiretli kişilerle müzakere etsin ki meselenin doğruluğu ortaya çıksın. Ancak belirsizlik sürerse konuyu Emirülmümin'e yazsın. O da ona işin hak ve doğrusunu açıklığa kavuştursun ve şahitlerin adlarını ve atalarının adlarını, kabilelerinin isimlerini bildirsın ki ne yapması gerektiğinin cevabı ona ulaştırılsın.

Ona emir buyurdu ki: Kısıasiyet veya herhangi bir şekilde kan dökme hükmünü durdursun ta ki Emirülmümin'e, hükmün yerine getirilmesini gerektiren delillerle birlikte ve kendi görüşünü de ekleyerek arz sureti ile yazıp bildirsın; zira insanların hüküm verdikleri arasında kanın Allah katında ki önemi diğerlerinden farklıdır³⁹⁸.

Ona emir buyurdu ki: Allah'a tövbe eden kimse haric; zira Allah kullarının tevbesini kabul eder, ne fasık birinin şahitliğini, ne itham edilen şüpheli, maznûnun³⁹⁹, dünya hazlarından haz alanın şahitliğini, ne de İslam'da had⁴⁰⁰ vurulan birinin şahitliğini kabul etsin⁴⁰¹.

Ona emir etti ki: Başka kadıların yazıları üzerinde dursun, mühürlerini araştırsın, şahitlerin şahitliği ve doğruluğundan emin olduktan sonra hak ve adaletle kabul ve infaz etsin ve uygulasin. Ancak kadıların verdiği kararlarda açık bir haksızlık veya meşhur fakihlerin mezheplerine aykırı bir görüş var ise, onu Emirülmümine yazsın; çünkü hak sahibine hakkını vermemek veya hakkı olmayana hak vermek Emirülmüminin katında birdir⁴⁰².

Ona emir buyurdu ki: Müslüman kadılar hiçbir kadının hükmünü ret etmesin, yazısını iptal etmesin veya geri çevirmesin.

³⁹⁷ Kudâme, 41.

³⁹⁸ Kudâme, 41.

³⁹⁹ Maznun: Zan altında bulunan, kendisinden şüphe edilen, bir suçtan ötürü sorguya çekilen, zanlı (kimse), sanık anlamına gelmektedir. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, III, 1920.

⁴⁰⁰ Had: Cezayı gerektiren bir suç işleyen kimseye, kendisinin o suçu tekrar işlemesine engel ve başkalarına da ibret olmak üzere, şeriatça uygulanan belirli ceza, şer'î ceza anlamında kullanılmıştır. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 1095.

⁴⁰¹ Kudâme, 42.

⁴⁰² Kudâme, 42.

Ona emir etti ki: Kendisinden önceki kadının delillerini ve yazılarını alsın ve her hangi bir dönüş veya takip olmaksızın onları uygulasin, kendinden önceki malların, mirasların ve emanetlerin tümünü hak sahiplerine teslim etsin ve bu konuda Allah'ın hakkı ve hükmünü uygulasin⁴⁰³.

Ona emir buyurdu ki: İki ayrı dinden olanları birbirine varis⁴⁰⁴ kılmasın, aynı dinin mensuplarının birbirlerine karşı olan şahitliklerini kabul etsin. Fakat gayrı Müslimlerin ehli İslam'a olan şahitliklerini kabul etmesin. Müslümanların birbirlerine ve onlara(gayrı Müslimler) şahitliklerini kabul etsin. Çünkü Allah, marifeti ve dinini seçmelerinden dolayı onları(Müslümanları) üstün kılmıştır. Tüm dinlerin mensupları arasında İslam'ın hükmü ile hüküm versin; çünkü İslâm'ın hükmü, onların zillate girmeleri ve küçük düşürülmeleri için gereklidir. Haksız yere şahitlik etmeyi kendilerine adet edinenlerin durumunu iyice araştırın. Haksız yere şahitlik yapanlar bunu kendilerine şiar⁴⁰⁵ ve tamah⁴⁰⁶ yapmışlar; eğer onlardan(yalancı şahitlerden) birini tespit edip yakalarsa ve eğer ona şahit olan varsa, onu cezalandırsın ve onu teşhir⁴⁰⁷ etsin. Allah'ın taat⁴⁰⁸ ve takvasına yönel ve hak ve benzeri ile amel et; zira Allah takvasını koruyanla, ihsanda bulunanlarla, kendisine itaat edenlerle ve rızasına uygun davrananlarla beraberdir; emirlerine karşı gelenlere ve yasaklarını dinlemeyenlere karşıdır⁴⁰⁹.

3.4.2. Beni Haşim'den Bir Adamın Namaz Kıldırma İçin Tayin Edilmesine Dair Ahitname

Bu, Allah'ın kulu Emirülmümininden filan oğlu filanın namaz kıldırması için filan yere atamasının ahitnamesidir.

Ona gizli açık her şeyden Allah'ın takva ve korkusunu, kendi ırzını ve mezhebini korumayı, ahlak ve siretini temiz tutmayı emir etti; zira namaz pir ü pak(temiz) kişilerin dışında üstlenmesi caiz olmayan dinin direklerindendir⁴¹⁰.

⁴⁰³ Kudâme, 42.

⁴⁰⁴ Varis: Mirasçı, vekil, kefil. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 3048.

⁴⁰⁵ Şiar: Duyuş, düşünüş ve inanıştaki ayırıcı özellik, belgi(Bir şeyi benzerlerinden ayıran özellik, alamet, nişan). Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2689.

⁴⁰⁶ Tamah: Tenezzül, istek, doymazlık, açgözlülük. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2746.

⁴⁰⁷ Teşhir: Bir hükümlüyü ceza olarak halka gösterme anlamında kullanılmıştır. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2866.

⁴⁰⁸ Taat: Allah'ın buyruklarını yerine getirme, ibadet etme. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2709.

⁴⁰⁹ Kudâme, 42-43.

⁴¹⁰ Kudâme, 43.

Ona emir buyurdu ki: Namazı vaktinde kıldırın, vakti geldiğinde geciktirmesin, ona tabi olan cemaatin namazı ona bağlı ve tümü onun boynunda olduğundan dolayı hiçbir şeyi eksik bırakmasın ve namazı tam bir vakar, sükunet ve istikametle kıldırın.

Ona emir etti ki: Okuduğu zaman tecvitli⁴¹¹ okusun, hutbe verdiği zaman dinleyenlere sesini duyursun, her sözü yerinde ve her sözü uygun mahallinde kullansın⁴¹².

Ona emir etti ki: Bunu hem söz hem davranış olarak kendisi de sağlamlaştırdıktan sonra onun hakkındaki tüm hudutları koruyan ve Emirülmüminin yaptığını yapan birisini kendi yerine seçebilir. Böylece ya Emirülmüminin akrabası olur ya da Müslümanların seçkinlerinden biri olur⁴¹³.

Allah'ın emirlerine uyarak rızasını kazanmaya çalış, emirlerine dayanarak ona güven; tüm bunlarda Allah'ın taat ve takvasına uy. Emirülmüminin Allah'tan dileği şudur ki seni başarılı kılsın ve dosdoğru yola iletsin ve işin iyi gitsin⁴¹⁴.

3.4.3. İmdat(Yardım) ve Savaşa Sorumlu Olarak Gönderilen Kişiye

Verilen Ahitname

Bu, Emirülmüminin filan oğlu filanı, şu nahiye'deki savaş ve olaylara sorumlu olarak atadığı ahitnamedir.

Ona gizli aşikâr işlerinde Allah'tan korkmayı ve takvayı emrettiği gibi Allah'a sığınsın, ona uysun, kendisi ile onun arasını temiz amel ve güzel ahlakla düzeltsin.

Ona emir etti ki: mezhebini temiz tutmayı, dinini ve emanetini korumayı, tüm hal-hareket ve tasarruflarında Allah'ın dışında hiç kimsenin güç ve kuvvete sahip olmadığını bilmeyi kendisine taahhütte bulunsun. Şunu bilsin ki Emirülmümin'inin onu bu göreve atamasının nedeni sahip olduğu kifayet⁴¹⁵ ve siyaseti sayesinde fesad ehlinin kötülüklerinin giderilmesi, halkın ve memleketin durumunun düzeltebileceğini ummasındandır.

⁴¹¹ Tecvit: Uzatması, vurgu ve durakları tam olarak yapılan okuma. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2801.

⁴¹² Kudâme, 43.

⁴¹³ Kudâme, 44.

⁴¹⁴ Kudâme, 44.

⁴¹⁵ Kifayet: 1. Yeterli miktarda olma, yetme, kâfi gelme. 2. Bir işi yapabilecek yetenekte olma, yeterlik. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 1688.

Ona ferman buyurdu ki: Allah'ın gazap ve haramlarından sakınsın, menhiyata⁴¹⁶ ve günahlara girmesin, beraberindeki askerler ile etrafındakileri halka zulmetmekten men etsin, onları itaat ve istikamete teşvik etsin, her tarafta Allah'ın düşmanlarına korku salsın ve en iyi kuvvetleri onlara karşı hazırlasın⁴¹⁷.

Ona emretti ki: Kendisine tabi olan askerlere, onları bir yerlere gönderdiği zaman çeşitli sözler vererek, paylarını artırarak, hayvanlarını, silahlarını kontrol ederek, ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayarak ve onlara güven telkin ederek en iyi şekilde arkadaşlık etsin. Böylece selamet⁴¹⁸ ehlinin Allah'a daha sıkı bir şekilde sarılması ve fasık⁴¹⁹ günahkârlardan uzak durması sağlanır⁴²⁰.

Ona emir buyurdu ki: Emirülmüminin komutanları ile taraftarlarının haklarını tanısin, herkesin konumuna göre konumunu bilsin, ikramlarını artırsın ve kadir kıymetlerini yüceltsin; zira bu niyetlerini keskinleştirecek ve basiretlerini artıracaktır.

Ona emir buyurdu ki: Maznûn veya meşhut⁴²¹ olanların dışında kimseyi herhangi bir itham ve töhmetle almasın. Açık deliller, belirgin işaretler olmaksızın kimseyi şüphe üzerine cezalandırmamasın; kendini koruyan selamet ehlini, suçluların ve bozguncuların günahları nedeni ile alıkoymasın⁴²².

Ona emretti ki: Barış içinde kendisine gelenlere eman versin, bunu onlara karşı bir koz olarak kullanmasın, sakın ondan hileler ve aldatmalar duyulmasın, hile ve tilki gibi aldatmalar karşılıklı olur⁴²³.

Ona emretti ki: Sınırların yarıklarını ve deliklerini kapatsın, etrafa mukayyet olsun, önemli kamu yerlerini korusun, herhangi bir aksaklık yaşanmaması için dikkatli olsun, bu işlere tecrübe ve beceri sahiplerini yerleştirsın⁴²⁴.

Ona emretti ki: Kendi özel işlerini her zaman kendisi yapsın, etrafta güven ve huzuru sağlasın, sürekli uyanık olsun ki insanları gafletten alıkoysun ve ona bir şey olmayı engellesin.

⁴¹⁶ Menhiyât: Şeriatla yasak edilmiş, haram olan şeyler. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, III, 1941.

⁴¹⁷ Kudâme, 44.

⁴¹⁸ Selamet: 1) Her türlü korku, tasa ve tehlikeden uzak, güvende olma durumu, 2) Kurtulma, kurtuluş. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2483.

⁴¹⁹ Fasık: 1. Allah'ın emirlerini tanımayan, sapkın, günah işleyen. 2. Kötülük eden, fesatçı. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 894.

⁴²⁰ Kudâme, 45.

⁴²¹ Meşhut: Gözle görülmüş, görülen. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, III, 1958.

⁴²² Kudâme, 45.

⁴²³ Kudâme, 45.

⁴²⁴ Kudâme, 45.

Ona emir etti ki: Herhangi bir had cezası uygulamasın, kısasiyet hükmünü infaz etmesin, ancak Emirülmümini bilgilendirip ondan gelecek cevabı aldıktan sonra ona göre davransın⁴²⁵.

Ona emir buyurdu ki: Askerler uygunsuzca ve izinsizce kimsenin evine girmesin, ev halkına ortak olmasın. Ancak bu ev sahibinin izni ve gönlü ile olursa olsun; askerleri ekilmiş arazilere girmekten alıkoysun ve samanları sahiplerinden ancak ücretini ödeyerek ve onların rızası ile alsınlar⁴²⁶.

Ona emir etti ki: Hapishanelerde tutuklu olanları gözeterek hapishaneye düşmelerine sebep olan suçlarını araştırsın, suçu, uzun tutuklamayı gerektirmeyen biri varsa onu serbest bırakması için şehrin kadısından talep etsin. İnsanlara eziyet edip zarar veren ve hapsedilmeleri gerekenleri de tutuklu bıraksın ve varsa durumu belirsiz olanları da Emirülmümine bildirsin ki o gereken bilgiyi kendisine versin⁴²⁷.

Ona emir buyurdu ki: Daha önce kendisine ahit ve söz verilmeyen kişinin durumuna baksın ve ona süre tanınsın ve görüş ve bilgi istesin ki gelen cevabı yerine getirsin.

Ona emir buyurdu ki: Bu ahitnameyi kendinden öncekilere de okusun ve Emirülmüminin hakkındaki hüsn-ü görüşünü onlara bildirsin. O, onların selahını istediğini, onlara iyilik etmeyi üstün tuttuğunu, haklarında adaletle davranmayı tercih ettiğini ve uğradıkları haksızlığı kaldırmayı ve düşmanlarıyla mücadele etmeyi ister⁴²⁸.

Bu, Emirülmü'minin sana verdiği ahitnamedir ve emridir ki onu iyi anla ve üzerinde dur, doğru yoluna tabi ol. Emirülmüminin senin hakkında düşündüğü gibi ol, değerini bil, nasihatini dinle, emanetini öde ve en iyi şekilde karşılık ver. Emirülmü'minin, senin başarılı olmanı, doğru yolu bulmanı ve sana tevdi edilen tüm savaş işlerini ve görevleri en iyi şekilde yerine getirmeni Allah'tan diler. Filan oğlu filan vezirin adına ve babasının adına filan vakitte yazdı⁴²⁹.

⁴²⁵ Kudâme, 45.

⁴²⁶ Kudâme, 46.

⁴²⁷ Kudâme, 46.

⁴²⁸ Kudâme, 46.

⁴²⁹ Kudâme, 46–47.

3.4.4. Deniz Sınırlarını Koruma İle İlgili Ahitname Nüshası

Bu, Emirülmü'minin filan yerin liman sınırını, denizini ve gemilerini koruma sorumluluğunu filana verdiği ahitnamedir.

Ona Allah'ın emirlerini yerine getirmesini emretti, azabından sakınmasını, rızasına tabi olmayı ve tüm işlerinde hakkı üstün tutmayı buyurdu; zira hak, en iyi koruyan ve emeli gerçekleştirendir⁴³⁰.

Ona emir etti ki: Nefsini kontrol etsin, heva ve hevesini ve şeytanın vesvesesini Allah'ın zikri ile gidersin, huyunu tezkiye⁴³¹ etsin, tabiatını temiz tutsun, siresini paklasın ve düzeltsin. Kendisi ile beraber olan askerlere ve yandaşlarına hayır işlerinde önder ve örnek olsun ve en iyi ve en doğru yolda yürümeyi teşvik etsin ve güçlendirsın.

Ona emir buyurdu ki: itaat ehline yumuşak, isyanlara ise sert davransın, her durumda insaf ve adalette bulunsun.

Ona emir buyurdu ki: Beraberindeki askerlere izin yolu açık olsun ve ihtiyaç sahipleri ile haksızlığa uğrayan kimselere ulaşılması kolay olsun.

Ona emir etti ki: Aklına ve ifasına⁴³² güvendiği kişiyi korumalarına sorumlu yapsın, şüpheli ve şaibeli kişilere karşı onun sertliğine ve keskinliğine güvensin.

Ona emir etti ki: Askerlerinin maruzatını sürdürsün ki bilgilerine sahip olsun, işlerinin gerçeğini öğrensin ve onları gemilerine mülazım⁴³³ yapsın.

Ona emir etti ki: Gözetleyicilerini ve koruyucularını kontrol etsin ve işlerini düzene sokması için onların erzakları hiçbir erteleme olmadan zamanında dağıtılsın.

Ona emir etti ki: Yapılan gemi ve kayıkların durumunu kontrol etsin. Sağlam yapılsın ve malzemeler kaliteli olsun, bu iş için usta zanaatkârlar seçsin ve limanlarda olanları tam gözetim altında tutsun ve binmeyi engelleyen rüzgârlar estiğinde onları denizden sahile kaldırsın⁴³⁴.

Ona emir buyurdu ki: Düşmanın durumunu bilmek ve yaptıklarından haberdar olmak için gerek deniz ve sahillerde gerekse diğer gizli saklı yerlerde görevlendirdiği ajanlar ve gönderdiği casusları, doğruluk, nasihat, din, emanet ve

⁴³⁰ Kudâme, 47.

⁴³¹ Tezkiye: 1. Temize çıkarma, aklama. 2. Bir kimsenin iyi bir insan olduğunu kendisini tanıyanlardan soruşturarak ortaya çıkarma. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2877.

⁴³² İfa: Bir işi yapma, yerine getirme. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 1343.

⁴³³ Mülazım: 1. Bir işe girmek için bir süre parasız olarak o işe devam eden, Teğmen. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, III, 2045.

⁴³⁴ Kudâme, 48.

tecrübe sahibi kişilerden seçsin ki ona doğru haber getirsinler ve doğru bildirimlerde bulunsunlar. Eğer siz düşmanın gemilerinden dolayı zora düşüp onlarla baş edemezseniz bildikleriniz yerlere sığsınlar ve kendilerini düşmandan kurtarsınlar⁴³⁵.

Ona emretti ki: Usta ve mahir⁴³⁶, uzman ve sabir⁴³⁷, iş yapabilen zanaatkârlar dışında kimseyi gerek neftçi, gemici ve atıcı olsun gerekse gemilerdeki diğer işler olsun görevlendirmesin, gemilere alacakları en iyi askerler ve seçkin dostlar olsun ki düşmana karşı sadık ve cüretkâr olsunlar⁴³⁸.

Ona emir buyurdu ki: gemi yapım işlerini iyi gözlemlesin. Tahtasını, demirini, ip/urğân ve ziftini iyi seçsin. Böylece sağlam ve dayanıklı gemiler yapılsın, en iyi atıcı ve mancınıklara sahip olsunlar, yelkenleri, yayları ve diğer malzeme ile tertibatı en sağlam ve en muhkemi olsunlar. Bu işte en usta ve en mahir zanaatkârları görevlendirsin ve görevlendirilenlerin tümü deneyim ve tecrübe sahibi olsunlar ki bu işe ehil olmayanlar aralarına girmesin ve daha iyi olanlar ise dışarıda kalsın⁴³⁹.

Ona emretti ki: Düşmanın nüfuz edip silah elde etmesi, savaş alet ve edevatına sahip olması, İslâm topraklarında hile ve komplolara girişi veya tüccarların onlara silah taşınması ya da ülkelerine giden yolu bulmalarını engellemeleri konusunda dikkatli olsun. Bu işe kalkışanlara karşı sert davransın, onları acıklı bir ceza ile cezalandırsın ve bunu bir uyarı ve öğüt olarak göstere.

Ona emir buyurdu ki: Gemi ve yelkenleri limanlarda demirletsin, gücünden ve güveninden emin olduğu kimseleri ise bunları korumak üzere görevlendirsin ki bilgisi dışında hiçbir gemi limandan çıkmasın ve izni haricinde hiçbir gemi limana giriş yapmasın.

Ona emretti ki: Depolardaki silahları saysın, çoğu vakitlerde kendisi bizzat denetlesin ki parlak, cilalı, sağlam ve hin-i hacette⁴⁴⁰ kullanıma hazır olsun ve depolardaki neft/petrol, ip/urğânları ve diğer alet ve edevatı denetlesin ki kaplarında korunsunlar ve bozulmaktan muhafaza edilsinler⁴⁴¹.

⁴³⁵ Kudâme, 48.

⁴³⁶ Mahir: 1. Becerikli, yetenekli, 2. Uzman, işini iyi bilen. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, III, 1879.

⁴³⁷ Sabir: Sabreden, acele etmeden bekleyen, tahammüllü. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2393.

⁴³⁸ Kudâme, 48.

⁴³⁹ Kudâme, 49.

⁴⁴⁰ İhtiyaç zamanı.

⁴⁴¹ Kudâme, 49.

Ona emir buyurdu ki: Düşmanın casus ve gözcülerine karşı çok uyanık olsun, her şehre durumunu kesin bildiği kişiyi vekil tayin etsin, kapı korumaları ile sınır koruyucuları, durumunu bilmedikleri kimseyi içeriye almasınlar, gelen kimsenin durumu, nerden geldiğini, nasıl geldiğini ve maksadının ne olduğunu araştırsınlar.

Bu Emirülmüminin sana ahitnamesi ve fermanıdır, onu iyi belle, tanımladığı sınırları koru ve onunla amel et, onun tüm işlerde sana hüsnü zannını koru; o, sana tevdi edilen ve itimat edilen tüm işlerde başarılı olmanı ve en doğru yolu bulmanı diler. Bunu filan oğlu filan yazdı⁴⁴².

3.4.5. Posta Görevi Üstlenme Ahitnamesi

Bu, Allah'ın kulu filan Emirülmüminin, filan oğlu filanı, filan yerde posta işleri ile görevlendirdiğinin ahitnamesidir.

Ona emretti ki: Allah'ın takva ve taatını korusun, açık-gizli işlerinde onun korkusunu ve murakabesini hissetsin ve Emirülmüminin onu yeterli gördüğü bu görevde bilgi ve kifayetinin elverdiği ölçüde emirlerini icra etsin.

Ona emir buyurdu ki: Her şeyden önce doğruluğu öncelesin, başlangıçta ve sonunda hakkı üstün tutsun, işinde kendisine yardım edecek birini seçsin. Bu, emanetine, mehareetine, nezahetine, hoş tamahına güvenilen ve elinden ve ağzından çıkan her şeyde doğruluğu ahlak edinmiş biri olsun. İşe alacağı kimseyi inayet⁴⁴³ ve konumuna göre değil, kifayet ve liyakate göre alsın.

Ona emretti ki: Harac ve ziya'/akar⁴⁴⁴ gelirlerini toplayan görevlilerin, verilen emirleri icra etme konusundaki durumlarını öğrensin, tam bir teftişle onları denetlesin, gerekli ölçüde kontrol etsin, tevdi edilen görevi hak ve sıdk ile yapsın ve yazdıklarını gereken ölçüde açıklamalı bir şekilde yazsın⁴⁴⁵.

Ona emretti ki: Memleketlerin imar durumunu, neyin eksik neyin tam olduğunu, reaya işlerinde insaf ve haksızlığın, kolaylık ve zorluğun nerelerde olduğunu öğrensin ve açık seçik kısa bir şekilde yazıp bildirsın⁴⁴⁶.

⁴⁴² Kudâme, 50.

⁴⁴³ İnayet: İyilik, kayırma, ihsan, lütf. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 1391.

⁴⁴⁴ Akar: Kiraya verilerek gelir getiren ev, dükkân, tarla, bağ vb. mülk, akaret. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, I, 62. Divânü'l-akar, devlet mülkiyetinde olan dükkânlar ve benzeri binalara bakardı ve bir nazır tarafından yönetilirdi. Bkz. Mehmet Özdemir, "*Divan*", 381.

⁴⁴⁵ Kudâme, 50.

⁴⁴⁶ Kudâme, 51.

Ona emir buyurdu ki: Hâkimlerin hükümlerinin ne durumda olduğunu, siretleri, yol ve yöntemlerinin ne olduğunu kesin olarak öğrenip yazsın, şüpheli durumları değil doğru bilgileri bildirsin⁴⁴⁷.

Ona emir buyurdu ki: Darphanenin durumunu, ne türlü altın ve gümüşün darp edildiğini, çalışanların ne türlü zorluk ve sıkıntıları çektiklerini öğrensin ve doğru dürüst bir şekilde yazsın.

Ona emretti ki: Arz ve atıyye meclisine, durumu iyi bilen ve riayet eden birini görevlendirsin, haberdar olduğu durumları vaktinde yazsın.

Ona emir buyurdu ki: Ona ulaşacak haberlerin doğruluğundan emin olması gerekir, şüphe görülmemesi gerekir; yardımcılara, çalışma arkadaşlarına şüphe götürmez kesin bilgileri ona iletmelerini emretsin ve bu konuda ihtiyatlı olsunlar ki şahitlik konusunda gösterdikleri ihtiyat gibi, bilgi yollarının açık olmasını da sağlasınlar. Delil ve şahitlerin gerektiği yerlerde onları ikame etmek mümkün olsun, bilmedikleri şeyleri rivayet etmesinler, kimsenin günahına girmesinler, haberlerini saklasınlar ve yaymasınlar; zira bu konuda zaaf göstermek türlü hile ve desiselere⁴⁴⁸ yol açar⁴⁴⁹.

Ona emir buyurdu ki: Gerek kendisi gerekse değişik yörelerde görev yapan tüm dost ve yardımcıları, birini kayırmak suretiyle haksız bir gelire sahip olmasına sebep olmasından veya ödemesi gereken bir hakkı ödememesini sağlamaktan uzak dursunlar.

Ona emir buyurdu ki: Çuval/kise işinde çalışacak olan taşıyıcıların sayılarını, isimlerini ve ne kadar erzak aldıklarını yazarak belirtsin. İşindeki tüm mevcut dokümanları, işçilerin belirlenmesi için uygulanan nişanları ve nerde olduklarını sayıp kaydetsin. Bu işin düzenlemesi ile ilgilenenlere, ellerindeki uygulama kiselerini çabuk ulaştırmaları için emir versin, genel yollarda vakitleri tespit ve zabıt etsin ki kimse vaktinden geç kalmasın, vesikayı zamanın da ulaştırsın; her hal ve haberi bildirmek için yazı yazsın. Kadıların durumunu bildiren, maden işçileri ve haber toplayıcılarının durumunu bildiren yazıları ayrı ayrı yazsın veya yazı yerine geçen bir bildirimde bulunsun. Harac haberlerini, akar gelirinin haberlerini, çalışanların erzakını, darphanelerin ve piyasa rayiçlerinin durumunu, gelir-giderler, verilen ve

⁴⁴⁷ Kudâme, 51.

⁴⁴⁸ Desise: entrika, hile, oyun. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, I, 635.

⁴⁴⁹ Kudâme, 51.

alınanların her biri yazıyla belirtilsin. Her işin mecrasında ve düzeninde yürümesi için yazıları, kayıtlarına, başlıklarına ve konusuna göre düzenlensin. Bu, Emirülmüminin sana ahitnamesidir; ona sıkı sarıl ve hep hatırdâ tut, iyi belle ve onunla amel et; Allah seni muvaffak kılsın. Emirülmüminin seni övdüğü ve işinde razı olduğu ve seni seçmekle doğrusunu yaptığını bilerek başarılı olasın⁴⁵⁰.

Kudâme bir nevi görevlendirme yazıları olan bu ahitnamelerin bazılarının örneklerini belirttikten sonra bu bölümü şu cümlelerle bitirmektedir:

“Eğer ben bütün yazışmalarının örneğini zikir edersem, kitap uzar ve babların(bölümlerin) sonunu getiremeyiz; onun için bununla yetineceğiz; zira bu kadar kâfi ve yeterlidir. Bu söylediklerimiz diğerlerine örnek teşkil edip bir asıl oluşturabilir, Allah dilerse ve onun havl ve kuvveti ile olur⁴⁵¹.”

3.5. İMZA ve DAR DİVANI

Divanlar özellikle H. III.-IV. (M. IX-X) yüzyıllarda büyük bir gelişme gösterdi. Mahalli divanların kayıtlarının kopyaları genellikle Divan’ül-Harac’ta toplanıyordu; ancak H. III. yüzyılın ortalarında her eyaletin merkezinde özel bir haraç divanı da yer alıyordu. Mu’tazîd-Billâh(892-902) bu divanları birleştirerek Divânü’l-Dâr olarak adlandırılan bir divanda topladı. Ondan sonra gelen Müktefî-Billâh devrinde (902–908) bu teşkilât doğu bölgeleri için Divânü’l-Maşrik, batı bölgeleri için Divânü’l-Mağrib, Irak için Divânü’s-Sevâd olmak üzere üç divana ayrılarak yeniden teşkilâtlandırıldı⁴⁵². Bunlar arasında Divânü’s-Sevâd en önemli divan olarak kabul edilir. Bununla birlikte Muktedir-Billâh devrinde (908–932) merkezi divan (Divanü’l-Dâr) varlığını sürdürüyor, vezir veya bir kâtibe bağlı olan üç divan Divanü’l-Dâr’ın bölümleri olarak kabul ediliyordu. Divanü’l-Dâr’ın kâtibi amillerle doğrudan bağlantılıydı. Büveyhiler’in Bağdat’a hâkim olmasından ve Abbasi halifeliğinin otoritesini kaybetmesinden sonra (334/945) sadece Divânü’s-Sevâd ayakta kalabilmiştir⁴⁵³. Divanü’l-Dâr kâtibi 500 bin dinar maaş alırdı⁴⁵⁴.

⁴⁵⁰ Kudâme, 52.

⁴⁵¹ Kudâme, 52.

⁴⁵² Bkz. Ziya Kazıcı, 171.

⁴⁵³ Mehmet Özdemir, “Divan”. 379.

⁴⁵⁴ Mehmet Özdemir, “Divan”. 380.

İslâm devletlerinde imza yerine “tevkî” terimi kullanılmıştır⁴⁵⁵. Emevi halifeleri kendilerine sunulan arzuhallere kısa, veciz tevkiler yazarlardı. Mütercim Asım Efendi tevkîin “bir şeyi gerçekleştirmek” anlamına geldiğini, buna uygun olarak menşurlara, mektuplara, beratlarla konulan işarete tevkî’ adının verildiğini belirtmektedir⁴⁵⁶. Mezalim işleri halife veya vezirin uhdesindeydi. Bu işlere Divanü’t-tevkî denilen divan bakmaktaydı ve işleri yürüten görevli iki kâtibi bulunmaktaydı. Bu kâtiplerin maaşları ise 40 dinardı⁴⁵⁷.

Kudâme bu divan hakkında şu bilgileri sunmaktadır:

Halifeye, memleketin herhangi bir yerindeki bir durumun sunulup düzeltilmesi veya duruma göre ihtiyacın karşılanması ile ilgili talepler, dışarıdaki işlere bakmakla görevli vezire gelir ve bu işler dar divanında yazılır(inşa). Önce mesele araştırılır, durum incelendikten sonra neler olup bittiği ortaya çıkarılır ve istenilen ihtiyaç divanlardan çıkarılıp vezirin bilgisine sunulur ve bu konudaki görüşü alınır. Dışarıdan gelen bu isteğin kabul görmesinden sonra eğer halifenin el yazısı ile yerine getirilmesi istenirse, istekte bulunanın isteği imza divanında yazılıp imzalandıktan sonra yazı nüshası dar divanının başkanına ulaştırılır. Orda(dar divanında) isteğin türü araştırılıp tespit edildikten sonra da isteğin nerede gerçekleşeceğine göre dar divanından o işle ilgilenecek olan divan sahibine yazı yazılıp isteği bildirilir. Artık bu istek eğer himaye veya yıllık gelirden bir kısmını düşürme veya muaf tutma veya bırakma ise, icra yeri harac divanıdır. Eğer bağış, lütuf veya ihsanla ilgili ise, o beytülmal sahibine gider, eğer bu akraba veya onlar gibi nafaka alanlarıyla ilgili ise veya ikramda bulunmak ise, yeri nafaka divanıdır; eğer dostlara erzak vermekse yeri ordu divanıdır ve yazı şöyle yazılır⁴⁵⁸:

Ve sonra, menşei imza divanı olan dar divanına şu konuda bir yazı ulaştı. İmza divanı tarafından gerekli araştırma yapıp emrin yerine getirilmesi istenmiştir ve yazıda emrin yerine getirilmesinin yanında onun sınırlarının tanımlanması da gerekir. Gelir getiren mülklerle ilgili ise türlerin karışmaması için ve yakını eklenmemesi için sınırların tam belirtilmesi gerekir. Bu iki divanda kâtiplere ihtiyaç

⁴⁵⁵ Corci Zeydan, 320.

⁴⁵⁶ Mehmet İpşirli, “İmza”, **DiA**, XXII, 252–253.

⁴⁵⁷ Mehmet Özdemir, “Divan”, 380.

⁴⁵⁸ Kudâme, 53–54.

duyulur ki inşa, tahrir ve nüsha alma işlerini yerine getirsinler. Bu işlerle ilgili durumun izahı daha önceki konularda geçtiği için tekrarlanmasına ihtiyaç yoktur⁴⁵⁹.

3.6. HATEM/MÜHÜR DİVANI

Damga anlamına gelen Mühür kelimesi mohr ve möhr, mühür veya halk ağzında möhür, hatta mihir olarak da telaffuz edilmektedir. Bu kelime diğer bir çok diğer benzerleri gibi Arapçalaştırılmıştır. İslâm efsanesine göre mührü ilk kullanan Musa peygamber zamanındaki Firavun'un oğlu ve halefi olan Latis'in veziri Lahuk'tur⁴⁶⁰. Mühür doğuda imza yerini tutar ve hatta imzayı bile ancak mühür tevsik eder. Mühür bir malın masuniyetini temin için de kullanılır ve bu suretle kilit ile anahtar yerini tutar⁴⁶¹. Hz. Muhammed mühür yüzüğünü H. 7 senesinin muharreminde kullanmağa başlamıştır. Bu mühür gümüşten olup üzerinde Muhammed Resulullah⁴⁶² yazılıdır⁴⁶³.

Her mektup veya dokümanın orijinalinin kontrol edilip mühürlenerek gönderilmesinden sonra bir kopyasının çıkartılıp saklanacağı Divânü'l-hâtem Muâviye tarafından tesis edilmiştir. Belâzurî, bunu ilk defa İran tesiriyle Irak valisi Ziyad b. Ebih'in gerçekleştirdiğini belirtmektedir⁴⁶⁴. Abbasiler döneminde Divânü'l-harac'daki yazışmalar Divânü'l-hâtem'de kontrol ediliyordu. Ayrıca bu dönemde Divânü's-sır olarak da adlandırılan Divânü'l-hâtem, başkanının halifeyle yakın ilişkisi sebebiyle özel bir öneme sahipti⁴⁶⁵. Divânü'l-hâtem kâtipleri 200 dinar maaş alırlardı⁴⁶⁶.

Ebul Ferec(Kudâme) dedi ki: Bu divanın kuruluş amacı, Emirülmüminin mührü ile mühürlenenden yazıların belirlenmesi ve hakların tespitidir; çünkü halifenin

⁴⁵⁹ Kudâme, 54.

⁴⁶⁰ J. Deny, "Mühür", **İA**, VIII, 794.

⁴⁶¹ J. Allan, "Hatem", **İA**, V/I, 359.

⁴⁶² Resulullah (S.A.S.) Rum melikine mektup yazmak istediğinde kendisine: "Onlar, yalnızca mühürlenmiş mektupları okurlar" denildi. Bunun üzerine Resûlullah gümüşten bir mühür yaptırdı. Sanki ben, onun elindeki mührün beyazlığını görür gibiyim. Mühür üzerine, "Muhammed Resûlullah" (Muhammed Allah'ın elçisidir) ibaresini kazdırdı. Bkz. el-Belâzurî, 675.

⁴⁶³ J. Allan, "Hatem", **İA**, 360.

⁴⁶⁴ Mehmet Özdemir, "Divan". 378. Belge iple bağlanır, kırmızı mumla divan başkanı tarafından mühürlendikten sonra emniyetli bir yerde muhafaza edilirdi. Bkz. İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, **Emeviler**, 108.

⁴⁶⁵ Mehmet Özdemir, "Divan". 379.

⁴⁶⁶ Mehmet Özdemir, "Divan". 380.

mühürünün bir önemi vardır ki hiç kimsenin mührü bu öneme sahip değildir. Bu, aslında Perslerin bir âdeti(geleneği) idi ve işler şu şekilde icra ediliyordu⁴⁶⁷:

Onların(Perslerin) padişahı bir emir verdiği zaman, imza sahibi onun huzurunda o fermanı imzalar ve yanındaki tezkirede korur; sonra imzalı yazıyı zimam sahibi, işleri yürüten kişiye uygulamak üzere gönderir, o da uygulama sorumlusuna gönderir. Uygulama sorumlusuna bir yazı yazılır ki aslı Asıl divanında sabittir. Yapılan işlemlerden sonra yazı, Padişaha arz etmek ve tezkirede bulunanla karşılaştırmak üzere zimam sahibine gönderilir. Zimam kâtibi yazıyı ya Padişahın huzurunda mühürler veya indinde en güvenilir kimsenin yanında mühürlerdi. Sonra iş bu güne değin devam etti. Fakat mührün kendisi, Peygamber (Salallahu Aleyhivselem) zamanında vardı ki onun mührünün nakşı-Muhammed Resulüllah'tır⁴⁶⁸.

3.7. FED (FEZZ) DİVANI

Muhtemelen Divânü'r-resâil'in bir bölümü olan Divânü'l-fed mektupları ve belgeleri alır, açar ve tasnif eder, muhtevalarına ait açıklamaları arkasına koyar ve vezire verirdi. Bu divan aynı zamanda belgelerin kayıtlarını da tutardı. H. 315(927) yılında fed ve hâtem bir divan içinde toplandı⁴⁶⁹.

Bu divanla ilgili geniş bilgi içeren pek fazla kaynak bulunmamakla birlikte Kudâme b. Cafer'in bu divan hakkında aktarmış olduğu bilgiler şunlardır:

Ebul Ferec(Kudâme) dedi ki: Halifeye göre bu divanın konumu esküdâr meclisinin harac divanına müteveli olduğu konumu gibidir. Çünkü etrafta çalışanların gönderdikleri yazıların Emirülmimine gelme yolu başlangıcı bu divandır. Yazıların diğer divanlara gidip gelme durağı da burasıdır; zira halife yazıları bu divanda okur ve uygun gördüklerini imzalar. Halifelerin yazıları bizzat okuyup onaylamaları usulü, bu âdeti müteveli olan kişiye bıraktıkları zamana değin bu şekilde cereyan etti. Fakat şuan, bu işe müteveli olan kişi bakmakta ve kendisi yazıları alıp okur ve vezirin divanlarına gidip gelmesini sağlar. Bu divanın işi yazıların istenilen yerlere intikal etmesini sağlamaktır. Divana müteveli olan kişi ile yanında bulunan resmi kâtip bununla ilgilenmektedir. Bu divanda bir yazıya ihtiyaç

⁴⁶⁷ Kudâme, 55.

⁴⁶⁸ Kudâme, 55.

⁴⁶⁹ Mehmet Özdemir, "Divan". 380.

duyulması halinde ki açıkladığımız gibi buranın işlerini yürüten kâtip tarafından bu ihtiyaç giderilir. Harac divanındaki esküdâr meclisinin sahibi, uygulanmak istenilen yazıları yaptıkları işlere göre divanlara dağıtır. Bu yazıların toplanıp sunulması için bir kâtibe ve bu divanda nüsha işini yapacak bir nüsha yazarına ihtiyaç duyulur⁴⁷⁰.

3.8. PARALAR, AYARLAR, ÖLÇÜLER ve DARPHANE DİVANI

İslâmiyet'in doğuşuna kadar Araplar, Rum ve İran paralarını kullandılar⁴⁷¹. Şüphesiz mahalli bir para birimi yoktu. Bütün ülkelerin, özellikle Bizans ve İran'ın paraları serbest kura sahiptiler⁴⁷². İlk İslâmi sikke basımı işlemi Halife Abdülmelik bin Mervân zamanında(685–705) gerçekleşti. Önce Kûfe'de Haccâc, Abdülmelik'in emriyle ilk İslâm dirhemini⁴⁷³ bastı, sonra da halifenin kendisi Dımaşk'ta dinar⁴⁷⁴ bastırdı. Ardından Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân Fustat'ta dirhem darbettirdi⁴⁷⁵.

Müslümanlar yirmi oniki ve on kîratlık birer dirhem alıp bunların toplamının kırkiki kîrat⁴⁷⁶ olduğunu gördüler. Bunu üçte bir ağırlıkla çarptılar; buldukları ortalama ondört kîrattır. Böylece Arap dirheminin ağırlığı, devlet dinarı kıratından

⁴⁷⁰ Kudâme, 58.

⁴⁷¹ Corci Zeydan, 182.

⁴⁷² Muhammed Hamidullah, **İlk İslâm Devleti**, Çev.: İ. Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 1984, 35.

⁴⁷³ İslâm'dan önce ve sonra tedavülde bulunan ve umumiyetle Sasani imparatorluğunca bastırılan gümüş paralara dirhem denir. İslâm'da ise ilk dirhem Hz. Ömer tarafından darbedildiği rivayet edilmiştir. Bkz. el-Belâzurî, 708; Eski Yunan devletiyle ticari münasebetler sırasında drahmi kelimesinden Farsça'ya, daha sonra oradan Arapça'ya geçmiştir. Gerek ağırlık gerekse para birimi olarak dirhem kullanılışı çok eskidir. Geleneksel İslâm kaynakları şer'i dirhemi 14 kırat olarak nakleder. Bkz. Halil Sahillioğlu, "*Dirhem*", IX, 368–371; İran gümüşünden yapılmış olan dirhem, Bizans altınından yapılmış olan dinarın onda birine tekabül ediyordu. Bkz. Muhammed Hamidullah, **İlk İslâm Devleti**, 35; 1 dirhem 6 danik, 1 danik 0,801 gr.'dır (1 dirhem 4,801 gr.'dır. Her yüz dirhem ağırlığı da 7 miskâl(48,06 gr.)dır. Bkz. el-Maverdî, 290.

⁴⁷⁴ İslâm'dan önce ve sonra tedavülde bulunan ve umumiyetle Bizans imparatorluğunda bastırılan altın paralara denir. İslâm'da ise ilk dinar Emevî halifesi Abdülmelik tarafından darbedilmiştir. Bkz. el-Belâzurî, 708; Kelime GrekLatin menşeli denariustan Arapçaya geçmiş ve İslâm dünyasında genel olarak altın para karşılığında kullanılmıştır. İslâm dinarı menkuş adıyla da anılırdı. Bir Roma libresinden 4,54 gr. ağırlığında yetmiş ki adet Bizans tipi İslâmi dinar kesilirdi. Bkz. Halil Sahillioğlu, "*Dinar*", IX, 352–355.

⁴⁷⁵ Halil Sahillioğlu, "*Darphâne*", **DİA**, VIII, 501; İslâm dünyasında, ilk defa Hz. Ömer'in halifeliği zamanında paranın basıldığı bilinmektedir. Fakat bu paralar, İslâm ülkesinin tamamında geniş bir uygulama alanı bulamamıştı. İslâm tarihinde Emevîler dönemi, para ve divanların Arapçalaştırıldığı bir devirdir, Bkz. Ziya Kazıcı, 89.

⁴⁷⁶ İslâm ülkelerinde sikkeleri, ecza ve kıymetli maddeleri tartmak için kullanılan bir ölçüdür ve 0,212 gr. değerindedir. Bkz. el-Belâzurî, 717.

ondört kîrat eder. Her on dirhem'in ağırlığı da yedi miskal⁴⁷⁷ ağırlık oldu; bu da yedi ağırlıklı yüz kırk kîrata eşittir⁴⁷⁸.

Darphane, Dârüddarp ve Dârüssikke adlarıyla da anılır. Bu terkiplerde yer alan dar, hane(ev) kelimesinin Arapça karşılığı olup darb vurma yoluyla para basma işlemine denir; sikke⁴⁷⁹ de “basmakalıbı” anlamına gelmektedir. İslâmiyet’in ortaya çıktığı yıllarda Araplar ticari ilişkilerde bulundukları devletlerin paralarını kullanıyorlardı. Daha sonraları bu ülkelerin toprakları ele geçirilince uzun süre buralarda mevcut darphanelerden faydalanıldı, küçük bazı değişikliklerle Bizans ve Sâsânî dinar ve dirhemlerinin darbı sürdürüldü. Bunların yanı sıra yeni kurulan şehirlerde darphâneleler açıldı, buralarda yine İran ve Bizans paraları basıldı⁴⁸⁰. Zamanla darphane Divanü'l-hazain'e bağlanmıştır. Bununla birlikte darphane için Divânü'n-nakd ve'l-iyâr ve dâri'd-darb olarak adlandırılan özel bir divandan bahsedilmektedir⁴⁸¹.

Kudâme, bu konuya dair şu bilgileri aktarmaktadır:

Ne zaman ki Farisiler yok olmaya yüz tuttuğu vakit devletleri zayıfladı, egemenlikleri güçsüzleşti, tedbirleri fesada uğradı, siyasetleri bozuldu. Bu nedenle paraları da bozulup değersizleşti. Bu esnada İslam dönemi başladı. Ancak Müslümanların altın ve gümüş paraları saf değildi. Önceleri sultan için toplanan külçeler, saf olmayan gümüşler ve tüccarların dışarıdan getirdikleri külçeler darp edilirdi. Sonra tüccarların da gümüş paraları basmalarına izin verildi. Böylece darphane fuzuli işlerden ve fahiş (yüksek) ücretlerden kurtulmuş ve paralar usta ve sanatkâr basımcılar eli ile basılmış oldu. Bu hicretin yetmiş beşinci (75) yılında gerçekleşti. Sonra basılan dirhemlerin/gümüş paraların üzerine <<Allahu Ahad

⁴⁷⁷ Bütün İslâmi ağırlık ölçülerinin temelini Yunanlıların Drahmisine dayanan “dirhem” ile Roma-Bizans ölçüsü Solidus’a dayanan “miskal oluşturur. Miskalin dirheme oranı 7/10, uygulamada 2/3’tür. Diğer bütün ölçülerin tespiti, bu iki birimin doğru bir şekilde tespit edilmesine bağlıdır. Ancak bu tespit şimdiye kadar tatmin edici bir şekilde yapılamamıştır. İslâm toplumlarında kullanıldığı bölge ve zamana göre değişen birçok dirhem ve miskal ağırlıkları görülmüştür. Mahalli kaynakların verdiği bilgilerin sık sık birbirleriyle çeliştiği ve çoğu zaman da bunları kayda geçiren kişilerin hataları sonucu güvenilirliklerini kaybettikleri görülür. Bkz. Walter Hinz, **İslâm’da Ölçü Sistemleri**, 1; Miskal yaklaşık 4,6 gr. karşılık gelir. Sözlükte “ağır olmak” manasındaki sikal kökünden türeyen miskal kelimesi “ağırlık” demektir. Terim olarak altın, gümüş, ilaç ve gülyağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimini ifade eder. Bkz. Cengiz Kallek, “*Miskal*”, **DİA**, XXX, 182.

⁴⁷⁸ el-Belâzurî, 681.

⁴⁷⁹ Demir madeninden yapılan, üzerine dirhem değeri yazılan madeni paradır. Bu sebeple de basılmış dirheme de sikke denilir. Bkz. el-Maverdî, 293.

⁴⁸⁰ Halil Sahillioğlu, “*Darphâne*”, 501.

⁴⁸¹ Mehmet Özdemir, “*Divan*”. 380.

Allahu Samed>> nakş edildi. Bu paralar “mekruhe” diye adlandırıldı; zira fakihler onları mekruh görüyorlardı⁴⁸². Böylece Huberiyye, Halidiyye ve Yusufiyye⁴⁸³ (dirhemleri) Beni Ümeyye’nin en iyi paraları oldu. Abbasiler döneminde halife Mansur, onların dışında harac kabul etmiyordu. İlk dirhemler “mekruhe” diye adlandırıldı. Sonra ayarlar, (Harun) Reşid, Me’mun ve Vasık dönemlerinde daha da iyi oldu. Darphanelerde görevli imamlar basılı dinarların da bu üç döneme ait dirhemlerin ayarında olmalarını sağlıyorlardı; bu güne kadar iş böyle geldi⁴⁸⁴.

Gümüş para, Sasani döneminde üç ölçü birimi ile basılıyordu. Bir dirhem bir miskal vezninde ki oda yirmi kirattır. Bir dirhem de ölçüsü on iki kirattır. Bir dirhem de ölçüsü on kirattır. İslam’da zekata ihtiyaç duyulduğunda bunların toplam ortalamasından alındı ki o da kırk iki kirattır. Dinar kiratı ise ondört kırattı. Sasanilerin döneminde dirhemler ise, bazen ölçüleri dinarın ölçüsü ile eşit tutulurdu. On ölçüsü ondu; bazen ona on iki kirat idi, bazen ona altı idi, bazen dirhem on kırattı, on beş ölçüsünde idi. Ne zaman ki İslami dirhemler basıldı, bu üç ölçünün ortalaması alındı ki onunda yedi ölçüsü denildi; zira o öyle idi⁴⁸⁵.

Bu nedenden dolayı dokümanlardaki ölçüleri söylemek faydalı olacaktır. Yedi ölçüsü ilk mezhebe göre sürüyordu, o zaman dirhem de üç ölçüsüne (üç ölçü biriminin toplam ortalaması demektir) yediyi ihtiyati olarak seçmişlerdi. Bu gün gördüğüm kadar ilk ölçülerden bir şey kalmamıştır⁴⁸⁶.

Darphane divanında ise; bahsi geçtiği gibi divanlarda defterler tutulur, hesaplar kayda geçerdi ve her bir tarafın ev kirasının ücreti, resmi paraya göre işlerin görülmesi ve her iş ve mesleğin eksiksiz hakkı ile yerine gelmesine dair işler, orda bizim şerh ettiğimiz gibi, cereyan ediyordu⁴⁸⁷.

⁴⁸² Haccâc bağliye dirhemleri darbetti. Paraların bir tarafına “Bismillah”, diğer yüzüne “el-Haccac” yazdırdı. Bir yıl sonra o, bunların üzerine “Allahu Ahad; Allahu’s-Samed” yazdırdı. Fakihler, paraların üzerine bu şekilde ayetler yazılmasını doğru bulmadıkları (mekruh gördükleri) için bu paralara “mekruhe” denildi, Bkz. el-Belâzurî, 686.

⁴⁸³ Halid b. Abdullah el-Kasrî’den sonra Yusuf b. Ömer vali oldu. O, para basanlar ile damgalayanlara çok sert davrandı; ellerini kesti; şiddetle cezalandırdı. Bundan dolayı da buna Yusufiyye paraları denir. Bkz. el-Belâzurî, 687.

⁴⁸⁴ Kudâme, 59–60.

⁴⁸⁵ Kudâme, 60–61; bahse konu aynı şekilde yukarıda belirttiğimiz şekilde el-Belâzurî’de de geçmektedir.

⁴⁸⁶ Kudâme, 61.

⁴⁸⁷ Kudâme, 61.

Sarraflık divanındaki işler, durumları belirtilen divanlardaki gibi yürür, gelip giden mallar, kusur⁴⁸⁸, kifayet, vikaye⁴⁸⁹, revaç⁴⁹⁰ ve bunların yerini alan gerek aslı mallar gerekse de fer’i⁴⁹¹ ve tabi mallar ele alınır.

Harac ehlinde ve onlar gibi para ödemek ve bazı masrafları karşılamak durumunda olanlar, sarrafların kötü uygulamalarına maruz kalıyorlardı. Bu sarrafların bazı tabi malların artırımına gitmeleri ve zorluklar çıkarıp istediklerinin ödemelerini erteleyip bazılarınınkini ise vaktinden önce ödemelerini istemeleri, bazı yörelerde ciddi haksızlıklar ortaya çıkarıyordu. Ödeme durumunda olmayana kefiller isteyip reayaya haksızlık etmeleri sonucunda sarraflık mallarına çok büyük meblağlar katıyorlardı ki bunların ekseriyeti zulümdür; sonra asıl malların uzun zamana yayılması ile bu malların çoğu bu gün ortadan kalkmıştır⁴⁹².

3.9. MEZÂLİM/MAZLUM DİVANI

Mezâlim sözlükte “zalimin elinde bulunan başkasına ait nesne, kişinin kendisinden zulmen alındığından şikayetçi olduğu şey, mazlum hakkı” gibi anlamlara gelen mazlime kelimesinin çoğuludur⁴⁹³.

Bir dereceye kadar günümüzdeki istinaf mahkemelerine benzer. Bu kurumun amacı, kadılardan vs. görevliler hakkında halkın şikâyetlerini dinleme ve çözüme kavuşturmaydı. Araplar, Cahiliye Döneminde de buna önem verdiklerinden, halka zulüm yapmayacaklarına, zulüm ve haksızlığa uğrayanları koruyacaklarına dair aralarında yemin ederlerdi. Nitekim Kureyş kabilesi İslâm’dan önce böyle yapmıştı. Kureyş arasında başkanlar çoğalıp ta ihtilaf ve rekabetler artınca, söz konusu kabilenin boyları bir yerde toplanarak zulmün ortadan kaldırılması ve zulme uğrayanların zalimlerden korunması konusunda anlaşma yaptılar. Bu meclis Hz. Peygamber 25 yaşındayken Mekke’de kurulan ünlü hılfü’l-füdul adındaki meclistir. Raşid halifeler devrinde Hz. Ali’den başka hiçbir halife insanların şikâyetini dinlemek için mezâlim meclisi kurdurmadı. Çünkü İslâm’ın ilk yıllarında herkes,

⁴⁸⁸ Kusur: eksiklik, noksan, Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 1803.

⁴⁸⁹ Vikaye: Koruma, gözetme, himaye, esirgeme, Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 3076.

⁴⁹⁰ Revaç: sürüm değeri bulunma, geçerli olma, itibar, rağbet, Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, III, 2367.

⁴⁹¹ Fer’î: İkinci derecede olan ve pek önemi olmayan şey, Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 909.

⁴⁹² Kudâme, 62.

⁴⁹³ Celal Yeniçeri, “Mezâlim”, **DİA**, XXIX, 515.

kendi özünde bulunan iman, insaf ve sorumluluk duygusunun bir gereği olarak, başkalarına zulüm ve haksızlık yapmaktan kaçınırdı⁴⁹⁴. Özellikle halifeliğin Hz. Ali'ye geçtiği kargaşa döneminde halkın şikâyetlerini dinleme ve çözüme kavuşturma konusu önem kazandı⁴⁹⁵.

Emevîler'den mezalim olaylarını doğrudan karara bağlamak üzere haftanın belli bir gününü ilk defa tayin eden Abdülmelik b. Mervan(65–86/685–705) olmuştur⁴⁹⁶.

Abbasiler devrinde, doğrudan halifeye arzedilmek suretiyle merkezi idareye akseden şikâyet ve ihtilaflar için bir “Divanü'l-Mezâlim” vardı ki, böylece devletin idari ve siyasi daire ile kademelerinde rastlanan adaletsizliklerin ve adli hataların düzeltilmesi maksadıyla kurulmuştu⁴⁹⁷. Bu uygulamayı, ilk olarak Abbasî idaresine sokan, Mansur'un oğlu ve üçüncü halife Mehdi (158–169/775–786) olduğu söylenmekle beraber, bazı tarihçiler bunun el-Mansur (136–158/754–775) zamanında da olduğunu söylerler⁴⁹⁸.

Özetle, Müslüman devletlerin ortak adli müesseselerinden biri olan mezalim, bu devletlerde adaletli bir toplum düzeni kurmak gayesiyle ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan, genel idarenin merkez ve taşra teşkilatlarında yer alıp hem siyasi, hukuki ve iktisadi alanlarda, hem de idarî ve adlî yargı alanlarında devletin yüksek memurlarının katıldığı bir kurul halinde görev yapan bir devlet organıdır⁴⁹⁹.

Bu divanla ilgili olarak Kudâme b. Cafer'in aktardığı bilgiler şunlardır:

Dindar, emanete sahip çıkan, yaratılışında adalet ve şefkat bulunan birinin, bu divanın işlerini üstlenmesi gerekir ki zulme uğrayanlara faydası olsun. O, tüm hikâyeleri dinlesin, tümünü toplayıp her cuma günü halifeye sunsun. Halife insanların sorunlarını dinlemek üzere oturduğunda, daha ince hikâyeyi sabır ve pür dikkatle dinleyip kayıt altına alan kişi bu sunma işini yapar; ya da divan sorumlusu, tüm şikâyetleri bir parçaya yazar. Halife yazılanların hepsine baksın ki sorunun çözüm hükmünü imzalayıp gereği yapılsın; halife veya yerine bu işlere bakan kişinin

⁴⁹⁴ El-Mâverdi, 158.

⁴⁹⁵ Corci Zeydan, 309–310.

⁴⁹⁶ Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseler Tarihi**, 214; Corci Zeydan, 310; Celal Yeniçeri, “*Mezâlim*”, 516.

⁴⁹⁷ Philip Hitti, **Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi**, 495.

⁴⁹⁸ Ziya Kazıcı, 215.

⁴⁹⁹ Vecdi Akyüz, **İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divân-ı Mazâlim)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, 19.

meclis süresi bittiğinde, tüm bu hikâyeler divanda toplatılıp sorun sahiplerinin adları da o konulara yazılıp kaydedilir. Kayda geçirilenler üzerinde her hangi bir hile veya aldatma olmasın diye kaydedilenler sonra sahiplerine geri verilir. Haksızlığa uğrayan kişi bir, iki, üç veya daha fazla başvuruda bulunmuşsa, yani birden fazla şikâyet başvurusu varsa tüm başvuruları bir yerde kaydedilir. Çünkü durumu mezalim divanından çıkarılmak istenildiği vakit tümü bir yerde bulunmuş olsun ve divan sorumlusu zahmetsiz bir şekilde onları çıkarabilsin⁵⁰⁰.

Bu divanda işleri kaydeden, tüm hikâyelerin nüshalarını yazan veya her hikâyeyi harf harf kendisi yazan, sunuma ihtiyaç duyulduğunda ise hikâyelerin inşa(yazma) işlerini yapan, bunu tahrir eden bir muharrir ve yine divan sahiplerine veya yardım işlerine bakanlara veya kadıya veya bunlara benzer yerlere yazı yazmak için kâtiplere ihtiyaç duyulmaktadır⁵⁰¹.

3.10. ŞURTA ZABITA/POLİS VE OLAYLAR HAKKINDAKİ

Şurta⁵⁰² görevi kaza ile ilgili konulardan biridir. Bundan amaç kadıların verdiği hükümleri uygulamak veya suç oluşmasına engel olacak önlemleri alarak, suç işlemekten çekinmeyenleri uyarmaktan ibarettir. Şu durumda şurta(zabita) yargılama işine hizmet eden bir görevdi. Suçluların suçlarının tespiti işinde kadılara yardım ettiği gibi kadıların verdiği hükümlerin uygulanması için hükümetin bir yürütme organını oluşturuyordu. Şurta reis veya müdürü, zina yapanlarla, alkollü içki kullananlar hakkında şeriatça verilmesi gerekli olan cezaları uygularlardı. Bunun gibi şer'î işlerden olup makamlarına saygı olarak, kadılara verilmeyen diğer birçok konu da zabıtaya ait görevler arasına dâhil edilmişti.

Daha sonra Bağdat'taki Abbâsî Devleti ve Endülüs'teki Emevî Devleti ve Mısır'daki Fatımîler zamanlarında doğrudan doğruya suçlara bakmak ve şer'î cezalarını vermek görevi kadılardan alınarak zabita reisine teslim edildi. Zabita görevi de büyük memuriyet kabul edilerek büyük komutanlara ve halifelerin yakın adamlarına veriliyordu. Endülüs'te zabita yönetimi biri büyük diğeri küçük zabita olarak ikiye bölünmüştü. Büyük zabita; ileri gelen adamlar, başkanlar, makam ve yer

⁵⁰⁰ Kudâme, 63.

⁵⁰¹ Kudâme, 64.

⁵⁰² Şurta, günümüzdeki zabita veya polis anlamına gelmektedir.

sahipleriyle ilgili işlere bakardı. Bu kişilerden veya yakınlarından veya adamlarından biri bir haksızlık ve zorbalıkta bulunursa onun cezasını verirdi. Küçük zabıta ise, sıradan halkın işlerine bakardı. Büyük zabıta reisi, sultanın kapısında kurulan bir sandalyeye otururdu. Yakın adamları etrafında yerlerini alırlardı. Reisten emir çıkmadıkça yerlerinden kımıldamazlardı. Zabıta reisliği makamı, vezirliğe veya hükümdarın hâcibliğine⁵⁰³ (mabeyncilik) bir geçiş makamı sayılırdı. Şurta reisine “sâhibü’l medîne” (şehir emini, belediye başkanı veya valisi) veya “sahibül ley” (gece muhafızı) adı verilirdi. Zabıta görevi kaza (yargılama görevi) ile başlamış ancak ondan ayrı bağımsız bir görev şekline Emevîler devrinde ulaşmıştır⁵⁰⁴.

Kudâme b. Cafer bu konu hakkında şu bilgileri vermektedir:

Emniyet, polis ve zabıta hakkında yazı yazacak her kâtibin, yabancılık çekmemesi için daha önce kitabet fenleri hakkında söylediklerimizin yanında şu bilgilere de sahip olmaları kaçınılmazdır; çünkü onların çoğu işi, cinayet işleyenleri işledikleri cinayetlere karşılık cezalandırmaktır. Allah’ın ahirette vereceği cezanın dışında, cinayet cezalarının bir kısmı da dünya hayatında sultan tarafından canilere verilen keved⁵⁰⁵, kısas⁵⁰⁶, ölüm cezasıdır. Bunların dışında cinayete uğrayanın evliyası karşı taraf ile barışmayıp onları bağışlamamışsa cinayetlerde uygulanan hadlerin yanı sıra onlara diyet ve yaralama bedeli cezaları da verilirdi⁵⁰⁷.

Biz ilk önce cinayetlerle ilgili olarak en galizi⁵⁰⁸ olan öldürme ile başlayalım ve diyoruz ki: Şüphesiz katl/öldürme üç türdür.

—Birincisi; kasten, kast edilerek yapılandır.

—İkincisi; kasıtlı olana benzeyendir.

—Üçüncüsü ise; hata olanıdır.

⁵⁰³ İslâm devletlerinde haciblik görevi bugünkü saray teşrifâtçısının yahut mabeyincisinin görevine benzer. Hacib padişahın veya emirin huzuruna çıkacak kişiler için izin alır ve onlara rehberlikte bulunurdu. Padişahlığın vakar ve heybetini korumak için öyle bir memurun bulunması zorunludur. Geniş bilgi için Bk. Corci Zeydan, 329. Mahkemeye başvuruların sıra ile içeri alınmasını sağlayan kimse. Herhalde günümüz mübaşirlerinin vazifesini yerine getiren bir kimsedir. Bkz. Ziya Kazıcı, 199.

⁵⁰⁴ Corci Zeydan, 315. Geniş bilgi için bkz. Vecdi Akyüz, 80–98.

⁵⁰⁵ Keved: kısas gereği öldürme, Bkz. Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yay., İstanbul 1995, 734.

⁵⁰⁶ Kısas: Bir suçluyu işlediği suçun aynısını uygulayarak cezalandırmak, bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 1669.

⁵⁰⁷ Kudâme, 65.

⁵⁰⁸ Galiz: kaba, çirkin, nezâket dışı, bk. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 949.

Kasdı olan şudur ki kişi demirle veya silahla veya herhangi öldürücü bir aletle kasıtlı bir şekilde vurması ve bunu kasıtlı yaptığını gösteren delilin mevcut olmasıdır⁵⁰⁹.

Kasıtlıya benzeyen ise, kişi bir asa veya kamçı veya taş veya başka bir şeyle maktula(öldürülene) kast etmesidir⁵¹⁰.

Hata olan ise, kişi başkasını kast edip istemeyerek maktula değmesidir. Tüm bunlarda kısas yoktur, ancak kasıtlı olanında vardır. Eğer bir cemaat kasıtlı olarak bir adamın öldürülmesine iştirak etse, kısas tümüne uygulanır. Eğer bir hür adam bir köleyi öldürse, onun üzerinde kisasıyet vardır; zira Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Nefse bedel nefistir.”⁵¹¹ Yine bir kadın kasıtlı olarak bir adamı öldürürse ya da adam kasıtlı olarak kadını öldürürse veya adamlar ve kadınlar kasıtlı olarak bir köle veya çocuk veya kadının öldürülmesine iştirak ederlerse, tümünün üzerinde kısas vardır. Eğer Müslüman bir adam kasıtlı olarak zimmîlerden(gayrı müslim) bir adamı öldürürse onun da üzerinde kısas vardır Eğer Müslümanlardan bir grup, ehli zimmîlerden bir adamın katli üzerinde toplanırsa, tümünün üzerinde kısas vardır. Çocukların kendi aralarındaki cinayette kısas yoktur. Eğer bir çocuk bir adamı öldürürse veya herhangi bir zarar verirse, onun üzerinde ne kısas ne de bedel vardır; çünkü çocuğun kastı da hatadır. Yine bunun gibi deli de delilik halinde cinayet işlerse kendisine de herhangi bir sorumluluk yoktur⁵¹².

Ama deli olan kişi sıhhatli durumda cinayet işlerse sıhhatli birisi ile aynı konumda sayılır. Çocukların ve delilerin tüm cinayetleri delilikleri durumunda aileleri verilecek cezayı üstlenirler. Bir adam, kasıtlı veya hatalı öldürme olayında, babası, annesi, dedesi veya nenesinden dolayı kısas edilmez; her birisi cinayetin bedelini malından öder⁵¹³.

Kemikteki yaralanma ile adamın ölümüne veya telef olmasına sebep olunması durumu hariç, can alma dışındaki cinayetlerde, eğer kasıt varsa her şey misli ile ödenir; çünkü sünnet şu hüküm ile gelmiştir ki diş hariç, kemikte kısas yoktur. Ancak kemikleri ufalanmış olan baş yarığı, etin altında kemik üzerindeki baş yarığı, beyne varan yaralar hariç; çünkü bu tür yaraların kemiğe ulaşma mesafesi azdır. Kölelerle

⁵⁰⁹ Kudâme, 66.

⁵¹⁰ Kudâme, 66.

⁵¹¹ Kur'an, İsrâ, 33.

⁵¹² Kudâme, 67.

⁵¹³ Kudâme, 67.

özgürler arasındaki, kölelerin kendi aralarındaki ve kadınlar arasındaki yaralamalarda kısas yoktur. Eğer bir cemaat, can alma dışında bir kişinin cinayeti üzerinde toplansalar hiç birisine diğerine benzer bir kısas uygulanmaz; fakat can almada uygulanıyor olsa da mallarından bedel de ödenebilirdi. Eğer bir adam başka bir adamın kolunun yarısından veya diz ile ayak arasından keser ise bunda kısas yoktur; çünkü o mafsaldan(riskli bölge, merkezi) değildir. Sadece diyetini öder. Mafsalda keserse mafsala karşılık adilce hüküm edilir. Ne zaman ki bir adam için başkasından eli veya gözü veya yara kısası alınsa alınacak o kısas kişinin ailesi üzerinedir. Eğer bir adam iki adamdan birinin sağ elini diğerinin sol elini keserse, onun her iki elide kesilir. Eğer adam, ben her ikisinin sadece sağ ellerini kestim derse, onunda iki eli yerine sadece sağ eli kesilir ve diğer elin diyeti de ikisi arasında yarı yarıya bölüştürülür⁵¹⁴. Eğer onlardan biri ötekinden önce hazır olup kast edenden kısas almak isterse, diğerinin hazır olmasını beklemeksizin bunu gerçekleştirir; çünkü onun bunda ortaklığı yoktur. Eğer diğeri bundan sonra hazır olursa, onun için ilk kesenin malından diyet vardır. Eğer bir adam bir adamı suda boğarsa boğan adamın üzerinde kısas yoktur fakat buna karşılık ailesi üzerinde sadece diyet vardır; çünkü boğdurulan adam sudan kurtulabilme şansına sahip olduğundan bu kasıt sayılmaz. Eğer bir adam, bir adamın boğazını ölünceye dek sıkıp boğarsa veya onu bir kuyuya atarsa ve o ölürse ya da onu bir dağın tepesinden veya bir duvarın üzerinden atarsa ve o ölürse, onun üzerinde kısas yoktur, sadece ailesi üzerinde diyet vardır. Eğer bilinen bir boğma şekli ise, üzerinde kısas vardır. Yine eğer bir adam bir adama zehir içirirse ve onu öldürürse, onun üzerinde kısas yoktur ve zehri içirenin ailesi diyeti öder. Ancak zehri içen adam, içtiğinin zehir olduğunu bildiği halde içerse, ne kendisinin ne de ailesinin üzerinde herhangi bir diyet olmaz; çünkü zehri veren kişi onu içmeye zorlamamıştır⁵¹⁵.

Diyetlere gelince; can alma diyeti eksiksiz ödenir, yine burnun yumuşak tarafının kesilmesinde, dilin tümünün kesilmesinde veya bir kısmının kesilip konuşmayı engellediğinde diyetin tümü ödenir, penisin kesilmesinde diyet tam ödenir yine penisin başı kesilmesinde de, sırtta vurup cimâ⁵¹⁶ etmesine mani olursa veya penisin sertleşmesine engel olursa yine tam diyet ödenir. Ama eğer eski

⁵¹⁴ Kudâme, 68.

⁵¹⁵ Kudâme, 69.

⁵¹⁶ Cimâ: cinsi birleşme, çiftleşme, bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, I, 462.

durumuna geri dönerse ve eksiksiz işlevini görürse o zaman adil bir hüküm verilir. Yine adamın başına vurulup ve bilincini yitirirse tam diyet ödenir. Yine iki gözden birisi veya kulaklardan birisi veya iki dudak veya kaştan birisi –eğer tekrar yeşermese- veya iki elden veya iki ayaktan veya taştan birisi zarar görürse diyetin yarısı ödenir. Her ikisinde ise diyet tam ödenir. Parmakların her birisinde diyetin onda biri vardır. Parmakların her eklemünde parmağın yarısı diyeti vardır. Her bir dişte diyetin onda birinin yarısı vardır⁵¹⁷. Değişik yaralama türleri vardır. Kanamalı olan vardır ki başın kanaması demek olup onun diyeti adil bir hükme göredir. Parçalayıcı olanı vardır ki bir parça etin koparılmasıdır ki onun konumu kanatıcının üzerinde olup ondan daha ağır ve adilce hüküm verilir. Ezici olan yaralama türü ise, konumu bu ikisinin üzerinde olup bu ikisinde bulunan hükümlerden daha ağır ve adilce hüküm verilir. Kemiğe varan yarada ise diyetin onda birinin yarısı verilir. Başı yaran yaralamada ise, diyetin onda birinin yarısı vardır. Eğer daha da içe ve derine nüfuz ederse diyetin üçte ikisine hüküm edilir. Kadınların can alma ve diğer yaralamalardaki diyetleri erkeğin diyetinin yarısı kadardır. Eğer bir adam bir kadının karın bölgesine vurursa ve o kadın karnındaki cenini atarsa ve cinsiyete bakılmaksızın onun diyeti köle veya cariye diyeti kadardır ki buda beş yüz dirhem kadardır. Kadının iki göğsü kesilirse, o zaman tam diyet ödenir. Her birinin kesilmesi halinde ise diyetin yarısı vardır. Yine iki göğüs başları da aynıdır. İğdiş edilmiş kişinin penisi, iktidarsızın penisi, lal olanın dili, felçli el, sakat ayak, kör/görmeyen göz, tüm bunlarda adilce hüküm edilir⁵¹⁸. Yine göğüs kafesi kemikleri, köprücük kemiği kırıldıkları zaman ve benzerleri gibi onlara da adilce hüküm vardır.

Adam kendi çocuğunun başına bir iş getirip onun ölümüne sebep olursa – kasıtlı veya hatalı- onun üzerinde herhangi bir kısas yoktur; eğer kasıtlı olursa malından diyet çıkarılır, eğer hata olursa diyet ailesine ona da kefarete düşer. Can almanın dışında bedel öder. Eğer bir insan yüksekte bir başkasının üzerine düşerse ve ölümüne sebep olursa, bu hatalı öldürmedir ve diyeti de ailesinin üzerinedir. Diyetlerin meblağları ise tamdır; altın olarak bin dinar, gümüş olarak on bin dirhemdir; deve olarak yüz deve, küçükbaş hayvan olarak bin tane, sığır olarak da iki

⁵¹⁷ Kudâme, 69.

⁵¹⁸ Kudâme, 70.

yüz sığırdır. Hicaz ehline ise iki yüz top elbisedir. Bu gün ise tüm bunlardan altın, gümüş ve deve alınıyor⁵¹⁹.

Bunun dışında ise pek bir şey alınmıyor. Aileler beş yüz ve üzerindeki diyete katılır. Diyet, başka şekilde sulh yapılmazsa, üç yılda ödenir. Aile ise, cinayeti işleyen adamın aşiretidir, kadın zürriyeti olandır. Aileye kişi başına düşen üç ile dört dirhemdir. Eğer adam ve ailesi bunu ödeyemez durumda iseler, onlara en yakın kabile de eklenerek bu diyet karşılanır.

Şahitlikler ise;

—Ne kasıtlı ne de hatalı öldürmelerde kör adamın şahitliği kabul edilmez.

—Ne kasıtlı ne de kısas gerektiren öldürmelerde onlarla beraber adam olsun veya olmasın kadınların şahitlikleri kabul edilmez.

—Şahitliğe karşı şahitlik kabul edilmez.

—Bir kadının yazısı da kabul edilmez.

Tüm bunlar can alma ve altında ki kisaslarda aynıdır. İki kişi, bir adamın kasıtlı olarak olayı yaptığına dair şahitlik ederlerse, o adam hapsedilir, bu şahitlerin doğruyu söyleyip söylemedikleri araştırılır, doğrulukları ortaya çıkarsa, adam öldürülür; eğer hata olduğuna dair şahitlik ederlerse, ailesine diyet vermeleri hüküm edilir⁵²⁰. Katil ikrar⁵²¹ ederse cezalandırılıp hapsedilir, tevbe ederse veya bir iyilik işlerse bırakılır. Yaralama vukuatlarında da durum böyledir; can alma altında olanlar tüm söylediklerimiz konumundadır. Eğer bir kavmin mahallesinde bir ölü bulunur ise ölünün akrabalarının seçeceği aşiretin iyilerinden elli kişiye onu öldürmediklerine ve katilinin de kim olduğuna dair bir bilgilerinin olmadığı üzere yemin ettirilir. Sonra ailece diyeti ödemek üzere borçlanırlar ve bu borç üç yıl sürer. Eğer sayı elli kişiyi bulmazsa ta ki elli yemin tamamlanıncaya kadar onlara yeminler tekrar ettirilir. Eğer ölü, iki köy arasında veya iki gurup insan arasında bulunmuşsa, mesafeler ölçülür ve hangisine daha yakınsa onlara bölüştürülüp diyet onlardan alınır. Eğer ölü Müslümanların pazarında veya onların cemaat mescidinde bulunmuşsa, bu durumda bölüştürme olmaz ancak diyet beytülmal tarafından karşılanır. Ölünün bir şehirde bulunması halinde ilk önce o şehirde tanınmış bir kabilenin olup olmadığına bakılır,

⁵¹⁹ Kudâme, 71.

⁵²⁰ Kudâme, 71.

⁵²¹ İkrar: Saklamayıp doğruca söyleme, açıkça söyleme. 2. Bildirme. 3. Benimseme, onama, kabul, tasdik etme anlamında kullanılmıştır. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 1364.

şayet zikredilen şehirde tanınan bir kabile yoksa bu durumda ölü hangi mahallede bulunmuşsa mahallenin sakinleri arasında bölüştürülerek diyet toplanır ve ölünün yakınlarına verilir. Eğer bölüştürmeyi kabul etmezlerse, hapsedilirler. Serbest kalabilmeleri için de tekrar öldürüleni öldürmediklerine ve öldüreni tanımadıklarına dair Allah’a elli yemin edip diyete borçlandırılırlar⁵²².

Hırsızlık ve yol kesme hadleri(cezaları) ise; saklanılan malı saklanıldığı yerden çalan ve çaldığını itiraf eden kimsenin elinin kesilmesi vaciptir; bu durumun gerçekleşmesi için de bazılarının bir kere, bazılarının da en az iki kere suçu itiraf etmeleri ve çalınan malın değerinin dört dinar ve üzeri olması gereklidir⁵²³. Bu tespit edildikten sonra hırsızın sağ eli kesilir. Bazı kimseler ise, “parmakların sonundan kesilir” demişler. Eğer hırsız tekrar bir malı çalarsa bu sefer onun sol ayağı kesilir. Eğer üçüncü defa tekrarlırsa, başka uzvu kesilmez; çünkü onun bir tarafının tümüyle işlevsiz bırakılması son derece ağır bir ceza olacağından o kimseye hapis cezası verilir. Yine eğer çalarsa sol elinin kesilmesine, ancak kendisi solak ise onun yerine sağ eli kesilmez fakat hapsedilir ve tevbe ederse serbest bırakılır. Eğer hırsız çaldığı mallarla birlikte yakalanırsa, o mallar kendisinden alınır ve eli kesilir. Eğer malı harcıyıp tüketmişse ceza olarak sadece eli kesilir ve çaldığı malları ödemez; zira hem had hem de derman bir arada olmaz. Eğer hırsız mahkemeye çıkarılmadan önce malı çalınan kişi tarafından bağışlanırsa veya çaldığını doğru bir hibe şekli ile kendisine hibe ederse, kesme cezası ortadan kalkar. Eğer bu durum mahkemeye çıkarıldıktan sonra olursa, bu kabul edilmez. Eğer hırsızlık yaptığı sırada bir kimseyi de öldürmüş ise, bu konu imamın seçimine kalmış ve isterse elini ve ayağını çaprazdan kesme cezası da verebilir. Eğer hırsız beytülmale ait bir şeyi çalarsa, eli kesilir. Eğer hırsız, açıkta olan sandığa elini koyar ve oradan bir şey alırsa, eli kesilir. Eğer hırsız hurmalıktan odun veya meyve alsın, eli kesilmez; Eğer birisi babasından veya yakın akrabasından -ki nafakası ona vaciptir- veya başka bir hırsızdan çalsa, kesme cezası gerekmez⁵²⁴.

Yol kesip korku salanlar hakkındaki hükümler ise şunlardır: Eğer bir kimse, bir kimseyi korkutur, malını almaz ve öldürmez ise yakalanıp hapsedilir; zira Allahu Teala şöyle buyurmuştur: “...veya onlar yerlerinden sürülürler (*Fakat Allah’a*

⁵²² Kudâme, 72.

⁵²³ Kudâme, 72.

⁵²⁴ Kudâme, 73.

*peygamberine karşı savaşmaya kalkışan ve yer yüzünde fesada çalışanların cezası; öldürülmelerinden, asılmalarından veya ellerinin ayaklarının çapraz kesilmesinden veya bulundukları yerden sürgün edilmelerinden başka bir şey olmaz. Bu onların dünyada çekecekleri bir zillettir. Ahirette ise kendilerine çok büyük bir azap vardır)*⁵²⁵”. Ama bununla beraber mal alsa ve meblağı on dirhem veya üzeri olursa, onun eli ve ayağı çaprazdan kesilir ve bir ağaca asılarak öldürülür. Ancak kesmeden veya asmadan da öldürme işlemi yapılabilir. İmdat sesinin duyulmadığı yerde olan bir durum ise yol kesme kapsamına girer. Şehirlerde veya şehirlere yakın yerlerde yapılan bu vukuatlar yol kesme kapsamına girmez; ancak bu durum gece gerçekleşirse yol kesme olarak değerlendirilir. Eğer yol kesiciler, sultan onlara galebe çalıp onları ele geçirmeden evvel tevbe ederlerse, onun yanında onlara dair herhangi bir hüküm yoktur ama yol kesiciler öldürme ve cinayet işlemişlerse, haklarında dilediğini yapma hakkı vardır⁵²⁶.

Zina haddi(cezası); bekarlar arasında gerçekleşirse onlardan her birisine yüz değnek vurulur, evli kadın ile evli adam arasında gerçekleşirse recim(taşlama) cezası uygulanır. Evli olma durumu şudur: Hür ve baliğ(ergenlik çağına giren)Müslüman bir adamın aynı şekilde hür ve baliğ olan Müslüman bir kadının yanına girmesidir. Zina dört ayrı vakitte dört kere ikrar(tekrar) ederse ve zinayı yapana zinanın ne olduğu sorulduktan sonra kendisi zinayı bildiğini itiraf ederse ve aklında herhangi bir bozukluk da yoksa o zaman o kimseye zina haddi uygulanır. Eğer taşlama esnasında dönerse veya kaçarsa bırakılır; Hz. Peygamber’in (S.A.S.) Maaz bin Malik hakkındaki sözünden dolayı: “Niçin onu bırakmadınız ki” demiştir. Eğer ilk başta olayı inkâr eder ve kabul etmezse had ona vacip olmaz. Ancak delil ikame edilirse ki o da adil dört kişinin onun yüzüne karşı şahitlik etmeleri, sarahaten⁵²⁷ onu gördüklerini söylemeleri, zinayı tanımlamaları ve ispat etmeleridir. Onlar bunu yaptıkları zaman, önce şahitler recim işine başlarlar, sonra imam, sonra da diğer insanlar katılırlar. Eğer şahitler recim edilenin öldürülmesinden sonra şahitlikten cayarlarsa, recim edilenin diyeti onların üzerinde vacip olur. Eğer ona had uygulanmadan önce şahitlikten cayarlarsa onlara sopa vurulur; çünkü onlar ona iftira etmiş sayılırlar ve o kimsenin üzerinden had kalkar. Zina olayında köle ve cariye

⁵²⁵ Kur’an, Mâide, 33.

⁵²⁶ Kudâme, 74.

⁵²⁷ Sarahat: Açıkça, apaçık, açıktan açığa

elli sopa had uygulanır. Kim bir kadınla zorlama yolu ile zina ederse, had kadına değil zorlayana vacip olur. Adam kadınla avreti dışında zina edip meni akıtırsa, ona tazir⁵²⁸ cezası vardır. Tazir cezası oranı da değişik görüşlere göre yetmiş dokuz sopadır. Önceden olmuş bir had olayında şahitlik edenlerin sonraki herhangi bir had olayındaki şahitlikleri kabul edilmez; çünkü onlar kin ile şahitlik ediyorlar. Kim Lut kavminin yaptığını yaparsa ki onlar erkeklere arkadan yaklaşırlardı, onlara öldürme ve recim cezası vardır⁵²⁹.

İbnu'l-Abbas'tan rivayet edilir ki: *Livâta*⁵³⁰ işini yapan kişi, köy veya kasabanın en yüksek evinin damından atılır ve sonra recim edilir. Emirülmüminin Hz. Ali Salavatullahi Aleyh'ten rivayet edilmiştir ki: “*Bu işi yapanın üzerine duvar yıktırılır. Kim Hayvanına ilişirse, onun üzerinde tazir vardır ve sünnet olan şudur ki hayvan kesilsin.*” İftira haddi ise -ki o da Müslüman'a iftira atmaktır- iftira edilen kişi istediği zaman ve şahit varsa, iftira edene seksen değnek vurulur. Bir kimse herhangi bir adama, Fasık!, Facir!⁵³¹, Habis!⁵³² veya benzer şeyler söylerse o kimse tazir edilir. Bir kimse Müslüman birisine Yahudi!, Hristiyan! veya benzer şeyler söylerse, ona had yoktur, ama tedip⁵³³ edilir. Bunlar bir kâtibin bilmesi gereken bilgilerdir; zira bir kâtib bu miktarda bilgi cahili olmaz. Bu durumların değişik yönleri çoktur ve konunun teferruatı hakkında fakihler ihtiyaç duyarlar⁵³⁴.

⁵²⁸ Tazir(ta'zir): Azarlamak, tekdir etmek, bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2794.

⁵²⁹ Kudâme, 75–76.

⁵³⁰ Livâta: Erkekler arasında cinsi sapıklık, cinsi ilişki, Homoseksüellik. Bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, III, 1862.

⁵³¹ Facir: Fena huylu, günahkâr, sefih, rezil, yalancı, fitneci, fesatçı anlamlarına gelmektedir, bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 885.

⁵³² Habis: Kötü fena, fâsid, kötülük eden, alçak, müfsid, bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, II, 1091.

⁵³³ Tedip: Terbiye etmek, uslanmasını sağlama, yola getirme, Komisyon, **Türkçe Sözlük**, IV, 2804.

⁵³⁴ Kudâme, 76.

IV. BÖLÜM

4. POSTA DİVANI ve HARAC'TA GEÇEN YOLLAR

Elde edilen en eski mektup örnekleri Asurlular'a (M.Ö. 1950–1800) aittir. Teşkilatlı bir müessese olarak postacılığı, Çinlilerden sonra M.Ö. IV. yüzyılda kurulmuş olan Pers(İran) İmparatorluğu'nda görmek mümkündür. İran'dan hemen sonra Roma İmparatorluğu'nda ve onun ikiye ayrılmasını müteakip Doğu Roma diye adlandırılan Bizans'ta da düzenli bir şekilde işleyen devlet postaları görülmektedir. Askeri(harbî), mülkî(umumî) ve hususî olmak üzere üç kısma ayrılan postacılık, tarihi seyri içinde taşıma şekli ve sistemleri bakımından da kısımlara ayrılmaktadır⁵³⁵.

Abbasîler ve Emevîler tarafından postaya “berid” ismi verilmiştir. Kelime olarak “tatar, postacı, ulak, sai”⁵³⁶ gibi manalara gelen “berid⁵³⁷” kelimesinin aslı hakkında değişik görüşler mevcuttur⁵³⁸. Latince “posta hayvanı” manasındaki veredustan geldiğini söyleyenlerin yanında Arapça “berede”den geldiğini⁵³⁹ veya Farsça “kesik kuyruklu” anlamına gelen “büride-düm”den alındığını söyleyenlerde vardır. Zira İranlılar diğer hayvanlardan kolayca ayırt edebilmek için posta hizmetindeki hayvanların kolayca ayırt edebilmek için posta hizmetindeki hayvanların kuyruklarını keserlerdi⁵⁴⁰.

Müslümanlarda berid idaresini ilk kuran kişi Muâviye b. Ebû Süfyan'dır. Muâviye bu daireyi Şam'da kendisinden önce bulunmuş olan yöneticileri taklid ederek veya Irak'taki valilerinin görüş ve düşüncelerine uyarak kurmuştu⁵⁴¹. Muâviye devlet hazinesinden bu iş için 4 milyon dirhem ayırmıştı. Emevîler devrinde Sahib-i berid edindiği bilgileri anında halifeye arz etmekle mükellefti. Abbasiler devrinde aynı şekilde devam eden bu teşkilat, Divânü'l-berîd veya Haraitî diye adlandırılmış olup sorumlusuna sâhib-i berîd veya haraitî denilmiştir. Abbasiler döneminde ana yollar üzerinde yaklaşık her 12 veya 24 kilometrede bir menzil

⁵³⁵ Ziya Kazıcı, 398.

⁵³⁶ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, 699.

⁵³⁷ Berid kelimesi ayrıca süvari, iki posta arasındaki mesafe, postaya verilen yazılar ve dosyalar, resmi işlerle ilgili posta gibi değişik manalarda da kullanılmıştır. Bkz. İbrahim Harekât, “Berid”, **DİA**, V, 498; Ziya Kazıcı, 399.

⁵³⁸ Geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, “Berid”, **İA**, II, 541–547.

⁵³⁹ Ziya Kazıcı, 399.

⁵⁴⁰ İbrahim Harekât, “Berid”, **DİA**, 498.

⁵⁴¹ Corci Zeydan, 299; İbrahim Harekât, “Berid”, **DİA**, 499.

noktası kurularak buralara beytülmal adına berîdi katarlar tahsis edildi ve teşkilat genişletildi. Bu istasyonların sayısı bu devirde 930 olup bu teşkilata harcanan para ise 8 milyon dirhemdir⁵⁴². Hızla giden atlı, bu yerlerden birine vardığı ve atı yorulduğu zaman onu orada bırakır, menzilde(konak) hazır bekleyen atı alarak yoluna devam ederdi istenilen yere varılıncaya kadar bu iş aynı süratle devam ederdi. Bu şekilde at değiştirme mümkün olmadığı zaman “suhre⁵⁴³” aldıkları da olurdu⁵⁴⁴.

İslâm devletlerinde kurulan berid dairesi günümüzdeki idare şekli gibi değildi. O dönemde berid idaresinin müdür veya başkanı, günümüzdeki istihbarat dairesi başkanı veya müfettişlerine benzerdi. Berid reisi halifenin veya emîrin özel ajanı, gören gözü ve işiten kulağıydı. Bu durumda berid dairesi bu günkü anlamda bir istihbarat teşkilatı demektir.⁵⁴⁵ Bu nedenle bu işte görevlendirilen kimsenin son derece güvenilir ve emin birisi olması gerekirdi. Bir rivayete göre, el-Mansûr, devletin muntazam idaresi için, adliye, maliye ve zabıta işlerini muvaffakiyetle çevirecek 3 muktedir ve doğru memura ihtiyaç bulunduğunu, fakat bunların her hareketini hükümdara doğru olarak bildirecek bir Sahibü'l-Berid'in hepsinden daha kıymetli ve ehemmiyetli olduğunu söylemişti⁵⁴⁶.

Berid teşkilatı ile ilgili olarak Kudâme, şu bilgileri aktarmaktadır:

Her taraftan gelen yazıların ilk olarak divan sahibine ulaşması ve divan sahibinin gelen yazıları yerinde uygulaması, her şeyi yerinde kullanması ve halifeye sunulacak olan yazı ve haberleri her taraftan derleyip arz etmesi için posta konusunda özel bir divana ihtiyaç vardır. Evrak kiselerini/çuvallarını taşıyanlar, imzalayanlar ve vesikaları düzenleyenlerin işine bakmak, erzaklarını temin etmek, diğer şehirlerdeki kise taşıyıcılarına bağışlarda bulunma işine bakmak, divan sahibinin görevleri arasındadır. Bu divanda ihtiyaç duyulan şey, divan sahibinin gerek kendi nefsinde gerekse emrinde çalıştığı halifenin yanında tam bir güvene sahip olması gerekir. Çünkü bu divanda çalışmak için işleri kâfi derecede yerine getirmek yeterli değildir; ihtiyaç duyulan şey tam bir güven ve divanda ihtiyaç duyulan adetleri korumadır. Bu da diğer divanlarda belirttiğimiz adetlere yakın

⁵⁴² İbrahim Harekât, “Berid”, **DİA**, 499.

⁵⁴³ Başkasının hayvanını angarya ve zorla çalıştırmak için el koymak anlamına gelir.

⁵⁴⁴ Subhi es-Salis, **İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri**, Çev.: İ. Sarıış, Zafer Matbaası, İstanbul 1982, 252.

⁵⁴⁵ Corci Zeydan, 299.

⁵⁴⁶ M. Fuad Köprülü, “Berid”, **İA**, 542.

şeylerdir ki işleri ve durumları zapt etmektir⁵⁴⁷. Bunun dışında daha önce zikretmediğimiz her yöne giden yollar ve yerler hakkında, divan sorumlusu ihtiyaç duyulduğunda ya da orduyu ilgilendiren bir iş için halife kendisine sorduğunda ki her hangi bir yere danışmamak, zorluk çekmemek ve başkasına sormamak için istenilen yollara ve bağlantılara dair bilgilerin yanında hazır olması gerekir. Şu an bizim bunları, yani yer adlarını, menzilleri ve mil ile fersahların sayısını zikir etmeye başlamamız lazım; bununla beraber her menzilin suyunu, sertliğini, kolaylığını, imaret durumunu ve diğer bilgileri de söyleyeceğiz⁵⁴⁸.

Kudâme, şehirleri arasındaki mesafeler hakkında ise şu bilgileri aktarmaktadır:

4.1. GÜNEY YÖNÜNDEKİ YOLLAR

Biz önce Medînetü's-Selâm(Bağdat)dan Mekke'ye giden yolu zikretmekle başlayalım; çünkü o en büyük ibadettir ve Allah'ın en eski evidir. Biz oraya vardıktan sonra oradan Yemen'e giden yolu ve diğer yakın yönlerle giden yolları ve adlarını belirteceğiz⁵⁴⁹.

4.1.1. Medînetü's-Selâm-Mekke Yolu

Medînetü's-Selâm'dan⁵⁵⁰ Melik nehri üzerindeki Kûsi köprüsüne (Cisr-i⁵⁵¹ Kûsâ'ya⁵⁵²)kadar yedi fersah, Cisr-i Kûsâ'dan İbn Hübeyre kasrına kadar beş fersah, İbn Hübeyre'den kasrından Esed Pazarı'na kadar yedi fersah, Esed Pazarı'ndan Şâhî denilen yere kadar beş⁵⁵³ fersah, Şâhî'den Kûfe⁵⁵⁴ şehrine beş fersaktır. Kûfe'den Kadisiye'ye⁵⁵⁵ kadar onbeş mildir. Kadisiye'den Uzeyb'e kadar altı mildir. Uzeyb'ten Muğîse'ye⁵⁵⁶ on dört mildir. Muğîse'den Kar'â'ya⁵⁵⁷ otuz iki mildir.

⁵⁴⁷ Kudâme, 77.

⁵⁴⁸ Kudâme, 78.

⁵⁴⁹ Kudâme, 78.

⁵⁵⁰ Medînetü's-Selâm şehri Bağdat'tır. Bkz. Ya'kubî, 17–38; Bkz. İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**.

⁵⁵¹ İki yakayı birbirine bağlayarak yolun devamını sağlayan Köprü demektir. Bkz. Kazım Çeçen, “Köprü”, **DİA**, XXVI, 252.

⁵⁵² Bkz. İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, 108.

⁵⁵³ İbn Hurdazbih'te bu mesafe 7 fersah olarak geçmektedir. Bkz. İbn Hurdazbih, 108.

⁵⁵⁴ Bk. Ya'kubî, 91.

⁵⁵⁵ Bk. Ya'kubî, 91.

⁵⁵⁶ Bk. Ya'kubî, 91.

⁵⁵⁷ İbn Hurdazbih, 109.

Kar'â'dan Vâkisa'ya⁵⁵⁸ yirmidört mildir. Vâkisa'dan⁵⁵⁹ Akabe'ye yirmi dokuz mildir. Akabe'den⁵⁶⁰ Kâ'a'ya kadar yirmidört mildir. Kâ'a'dan⁵⁶¹ Zübâle'ye yirmidört mildir. Zübâle'den⁵⁶² Şukûk'a kadar on sekiz mildir. Şukûk'tan⁵⁶³ İbâdî kabrine yirmidokuz mildir. İbâdî kabrinden⁵⁶⁴ Sa'lebiyye'ye kadar yirmidokuz mildir. Sa'lebiyye'den⁵⁶⁵ Huzeymiyye'ye kadar otuz üç⁵⁶⁶ mildir. Huzeymiyye'den⁵⁶⁷ Ecfer'e kadar yirmi dört mildir. Ecfer'den⁵⁶⁸ Feyd'e kadar otuzaltı mildir. Feyd'ten⁵⁶⁹ Sûz'a kadar otuz beş mildir⁵⁷⁰. Sûz'dan⁵⁷¹ Semîrâi'ye kadar on altı mildir⁵⁷². Semîrâi'den⁵⁷³ Hâcız'a yirmi üç mildir⁵⁷⁴. Hâcız'dan⁵⁷⁵ Nekra madenine⁵⁷⁶ kadar yirmi yedi mildir⁵⁷⁷. Nekra'dan⁵⁷⁸ Mugîseti'l-Me'vân'a kadar yirmiyedi mildir⁵⁷⁹. Mugîseti'l-Me'vân'dan Rabeze'ye kadar yirmi dört mildir.

⁵⁵⁸ Kar'â'dan 14 mil uzaklıkta bir gece konaklama yeri olan Mescid-i Sa'd vardır, bkz. İbn Hurdazbih, 109.

⁵⁵⁹ Taraf bölgesinde bulunan ve Vâkisa'dan 14 mil uzaklıkta olan bir gece konaklama yeri vardır, bkz. İbn Hurdazbih, 109; Bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁶⁰ Akabe'den 14 mil uzaklıkta olan Kubeybât denilen gece konaklama yeri vardır, İbn Hurdazbih, 109; Bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁶¹ Kâ'a'dan 10 mil uzaklıkta Celhâ'da bir gece konaklama yeri vardır, İbn Hurdazbih, 109; Bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁶² Zübâle'den 14 mil uzaklıkta Curaysâ'da bir gece konaklama yeri vardır, İbn Hurdazbih, 109; Bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁶³ Şukûk'tan 14 mil uzaklıkta bir gece konaklama yeri olan Tenânîr vardır, İbn Hurdazbih, 109; Bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁶⁴ İbn Hurdazbih buraya Bitân demektedir; ayrıca Bitân'dan 14 mil uzaklıkta bulunan ve bir gece konaklama yeri olan Berdîn vardır, bkz. İbn Hurdazbih, 109; Bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁶⁵ Sa'lebiyye'den 14 mil uzaklıkta Mühellebiye'de bir gece konaklama yeri bulunmaktadır, bkz. İbn Hurdazbih, 109; Bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁶⁶ İbn Hurdazbih bu mesafeyi 32 mil olarak belirtmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 109.

⁵⁶⁷ Huzeymiyye'den, 14 mil uzaklıkta gece konaklama yeri olan ve tatlı kaynakları ile su kuyularının bulunduğu Gumays vardır, bkz. İbn Hurdazbih, 109.

⁵⁶⁸ Ecfer'den 15 mil uzaklıkta gece konaklama yeri olan Batnı'l-Agarra vardır, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁶⁹ Feyd'ten 20 mil uzaklıkta gece konaklama yeri olan Karâin bulunmaktadır, bkz. İbn Hurdazbih, 110; Ya'kubî, Feyd'i Mekke yolu ile gelen valilerin kaldığı yer olarak tanıtır, bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁷⁰ İbn Hurdazbih'te Feyd ile Sûz(Tûz) arası 31 mil olarak belirtilmiştir, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁷¹ Sûz'dan 17 mil uzaklıkta bir gece konaklama yeri olan Kurneteyn bulunmaktadır, bkz. İbn Hurdazbih, 110; Tûz, Taylıların yurdu, Bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁷² İbn Hurdazbih'te bu mesafe 20 mil olarak belirtilmiştir, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁷³ Semîrâi'den 13 mil uzaklıkta bir gece konaklama yeri olan Fehîme bulunmaktadır, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁷⁴ İbn Hurdazbih'te bu mesafe 33 mil olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁷⁵ Hâcîr(Hâcız)den 15 mil uzaklıkta bir gece konaklama yeri olan Abbâsiyye bulunmaktadır, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁷⁶ Ma'deni'l-Kuraşî diye bilinen bu yer halk arasında Ma'deni'n-Nekra olarak isimlendirilmiştir, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁷⁷ İbn Hurdazbih'te bu mesafe 34 mil olarak geçmektedir, İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁷⁸ Nekra'da yol iki ayrılmaktadır. Buradan Resullah'ın şehrine gitmek isteyen kişi Batn-ı Nahle'ye yönelir, bkz. Ya'kubî, 92.

⁵⁷⁹ İbn Hurdazbih'te bu mesafe 33 mil olarak geçmektedir, İbn Hurdazbih, 110.

Rabeze'den Benî Süleym madenine kadar on dokuz mildir⁵⁸⁰. Benî Süleym madeninden⁵⁸¹ Umuk'a kadar yirmi altı mildir. Umuk'tan⁵⁸² Ufeyyiye'ye kadar otuziki mildir. Ufeyyiye'den⁵⁸³ Mislâh'a kadar otuz dört mildir. Mislâh'tan⁵⁸⁴ Gamra'ya kadar on sekiz mildir. Gamra'dan⁵⁸⁵ Zat-u Irk denilen yere kadar yirmi altı mildir⁵⁸⁶.

Biz Nekra'ya döndüğümüzde; Nekra'dan Âsile'ye kadar kırk altı mildir. Âsile'den Hurmalıkların içine kadar otuz altı mildir. Hurmalık içlerinden Taraf'a kadar yirmi iki mildir. Taraf'tan Medine'ye kadar otuz beş mildir⁵⁸⁷.

Medine'den Mekke'ye giden yol ise; Medine'den Ağaçlıklara⁵⁸⁸ kadar altı mildir. Ağaçlık'tan Melel'e⁵⁸⁹ kadar on iki mildir. Melel'den Seyyâle'ye kadar dokuz mildir. Seyyâle'den Ruveyse'ye kadar otuz dört mildir. Ruveyse'den Sukyâ'ya kadar otuz altı mildir. Sukyâ'dan Ebvâ'ya kadar yirmi dokuz mildir. Ebvâ'dan Cuhfe'ye kadar yirmi yedi mildir. Cuhfe'den Kudeyd'e kadar yirmi altı mildir. Kudeyd'ten Usfân'a⁵⁹⁰ kadar yirmi dört mildir. Usfân'dan Batn-i Merre'ye kadar on altı mildir. Batn-ı Merre'den Mekke'ye kadar on altı mildir⁵⁹¹.

4.1.2. Mekke-Taif Yolu

Mekke'den Taif yolu üç merhaledir⁵⁹². Mekke'den İbn Mürtefi' kuyusuna, İbn Mürtefi' kuyusundan Karnı'l-Menâzil'e gidilir. Mekke'den çıkıp Taif'e gitmek isteyen biri, önce Arafat'a gelir, sonra oradan geçer Batn-ı Na'mân'a gelir ki orası bir

⁵⁸⁰ İbn Hurdazbih'te bu mesafe 24 mil olarak geçmektedir, İbn Hurdazbih, 110.

⁵⁸¹ Benî Süleym madeninden gece konaklama yeri olan Şeravrâ'ya 12 mil, oradan Selile'ye 26 mil, oradan gece konaklama yeri olan Künâbîn'e 13 mil oradan Umuk'a 21 mildir, bkz. İbn Hurdazbih, 113.

⁵⁸² Umuk'tan 12 mil uzaklıkta gece konaklama yeri olan Since bulunmaktadır, bk. İbn Hurdazbih, 113.

⁵⁸³ Ufeyyiye'den 15 mil uzaklıkta gece konaklama yeri olan Kirâ' bulunur, bkz. İbn Hurdazbih, 113.

⁵⁸⁴ Mislâh'tan 14. mil uzaklıkta gece konaklama yeri olan Kibrâne bulunur, bkz. İbn Hurdazbih, 114.

⁵⁸⁵ Gamra'dan 8 mil uzaklıkta gece konaklama yeri olan Kasr bulunur, bkz. İbn Hurdazbih, 114.

⁵⁸⁶ Kudâme, 78–80.

⁵⁸⁷ Kudâme, 80.

⁵⁸⁸ Ağaçlıklar: orada kuyular ve su birikintileri vardır ve konak yeri değildir; fakat orada ihrama girilir Kudâme, 80.

⁵⁸⁹ Melel: ki orada kuyular vardır, bkz. Kudâme, 80; Cafer b. Ebî Talib'in neslinden bir kavmin yurdu, bkz. Ya'kubî, 91.

⁵⁹⁰ İbn Hurdazbih'teki telaffuz Asfan iken Ya'kubî'deki telaffuz ise Usfân olarak geçmektedir.

⁵⁹¹ Kudâme, 80–81.

⁵⁹² Merhale, bir konaklık, yani bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafe yerine kullanılan bir tabirdir. Ortalama olarak sekiz saat itibar edilir. Bk. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, II, MEB Yay., İstanbul 2004, 481.

dağdır. Sonra dağın tepesine yükselir, o yüksekliğe çıkan kimse Taif'i görür. Sonra alçalır ve tekrar hafif bir yükseltiye yükselir ve devamında Taif'e ulaşılır⁵⁹³.

4.1.3. Mekke-Yemen Yolu

Gamra'den Yemen tarafına dönülür. Gamra'den Cüdûd'a on iki mildir. Cüdûd'tan Futuk'a, Futuk'tan Terba'ya, Terba'dan Sefer'e, Sefer'den Kerâ'ya, Kerâ'dan Ranye'ye, Ranye'den Tebâle'ye, Tebâle'den Bîşe'ye, Bîşe'den Cusdâ'ya, Cusda'dan Benât-ı Harem⁵⁹⁴e, Benât-ı Harem'den Sumeys'e⁵⁹⁵, Sumeys'ten Curaş'a kadar yaklaşık ondört mildir. Curaş arası sekiz mildir. Kesb'den Sücce'ye, Sücce'den Şurûm⁵⁹⁶ Râh'a, Şurûm Râh'tan Mahcera'ya, Mahcera'dan Arefe'ye ki burası Yemen'in ilk bölgesi ve Sa'da'ya ulaşır. Arefe'den Sa'da'ya gidilir⁵⁹⁷.

Oradan Basralılar için önce Rakeb'e sonra Sa'da'ya dönen bir yol vardır; Sa'da'dan A'meşiyeye⁵⁹⁸, A'meşiyeye'den Hayvân'a, Hayvân'dan Asâfet'e, Asâfet'ten Rayde'ye, Rayde'den Yemen kasabası San'a'ya gidilir. Bu yol, milleri belli olan ve iş yapmak için gidip gelenlerin kullandıkları işlek bir yoldur. Bir kimse yaya Mekke'ye gitmek istese Hizâ kuyusuna Hizâ kuyusundan Karşiyeye'ye ki Karn diye adlandırılır, sonra daha önce belirtmiş olduğumuz Kûfe'den Mekke'ye giden yola ulaştırıyoruz.⁵⁹⁹

4.1.4. Basra-Mekke Yolu

Basra'dan Hufeyr⁶⁰⁰e, sonra Mâviyye'ye, sonra Zatü'l-Uşar'a⁶⁰¹, sonra Yensû'a'ya⁶⁰², sonra Semeyne'ye sonra Nebbâc'a⁶⁰³ ki burdan Nekra'ya bir yol vardır. Sonra Râme'ye, ordan Emerra'ya, sonra Dariyye'ye⁶⁰⁴, sonra Cedîle'ye⁶⁰⁵, sonra Felce'ye, sonra Defîne'ye⁶⁰⁶, sonra Kuba'ya, sonra Merrân'a⁶⁰⁷, sonra

⁵⁹³ Kudâme, 81.

⁵⁹⁴ İbn Hurdazbih'te bu yer Benât-ı Harb olarak geçmektedir, bk. İbn Hurdazbih, 116.

⁵⁹⁵ İbn Hurdazbih'te bu yer Yebembem olarak geçmektedir, bk. İbn Hurdazbih, 116.

⁵⁹⁶ İbn Hurdazbih'te Surûm Râh olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 116.

⁵⁹⁷ Kudâme, 82–83.

⁵⁹⁸ İbn Hurdazbih'te A'şemiyye olarak telaffüz edilmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 116.

⁵⁹⁹ Kudâme, 83–84.

⁶⁰⁰ İbn Hurdazbih, 125.

⁶⁰¹ İbn Hurdazbih, 125.

⁶⁰² İbn Hurdazbih, 125.

⁶⁰³ İbn Hurdazbih, 125.

⁶⁰⁴ İbn Hurdazbih, 125.

⁶⁰⁵ İbn Hurdazbih, 125.

⁶⁰⁶ İbn Hurdazbih, 125.

Vecra'ya, sonra Evtâs'a⁶⁰⁸, sonra Zat-ü Irk'a, sonra Rebibe'ye sonra İbnu'l-Amir bostanına⁶⁰⁹, sonra Mekke'ye ulaşılır.

4.1.5. Mısır-Mekke Yolu

Mısır'dan Mekke'ye giden yol ise; konak yerleri bizim ard arda söyleyeceğimiz gibidir: Fustat, Cübbe⁶¹⁰, Buveyb, Acrun⁶¹¹, Rebeybe, Kursiyyi, Hafer⁶¹², Menzil, Eyle, Zî-Neml tepesi, Medyen⁶¹³, Ağrâ⁶¹⁴, Kelâbe konağı, Şa'b beni Serhateyn, Beydâ, Vâdi'l-Kurâ, Ruhaybe, Zu'l-Merve, Süveydâ, Huşub, Medine⁶¹⁵.

Sahil yolundan gitmek isteyen biri ise; Zî Neml'in doğusuna geldiğinde Sâla'ya, sonra Benk'e, sonra Zubbe'ye, sonra Uveytid'e, sonra Rahbe'ye, sonra Menhûs'a, sonra Tahrîm'e, sonra İhsâ'ya, sonra Yenbû'ya, sonra Mesûlân'a, sonra Câr'a, sonra iki günlük yol alarak Medine'ye ulaşır⁶¹⁶.

4.1.6. Dimaşk-Mekke Yolu

Dimaşk'tan Mekke'ye ise; konaklardan Zatü'l-Menâzil'e, sonra Serğ'e, sonra Tebük'e, sonra Muhdese'ye, sonra Akra'ya, sonra Cuneyne'ye, sonra Hicr'e, sonra Vâdi'l-Kurâ'ya, sonra Medine'ye⁶¹⁷.

4.1.7. Yemâme-Mekke Yolu

Yemame'den Mekke'ye giden yol ise; ordan Kureyz'e⁶¹⁸, ordan Hadîka'ya, ordan Seyh'e, ordan Seniyyetü'l-Aka'ya, ordan Sekîrâ'ya, ordan Südde'ye, ordan Mirare'ye, ordan Suveyka'ya, ordan Kariteyn'e, Basra ve Yemâme yolunda farklı olarak Bahetü'l-Zülf ki Cevf ehli konağına ve son Basra yoluna düşer.

⁶⁰⁷ İbn Hurdazbih, 125.

⁶⁰⁸ İbn Hurdazbih, 125.

⁶⁰⁹ İbn Hurdazbih, 125.

⁶¹⁰ İbn Hurdazbih, 127.

⁶¹¹ İbn Hurdazbih'te Acrûd olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 127.

⁶¹² İbn Hurdazbih, 127.

⁶¹³ İbn Hurdazbih, 127.

⁶¹⁴ İbn Hurdazbih, 127.

⁶¹⁵ Kudâme, 84.

⁶¹⁶ Kudâme, 85.

⁶¹⁷ Kudâme, 85.

⁶¹⁸ İbn Hurdazbih'te adı geçene yer için İrd denilmiştir, bkz. İbn Hurdazbih, 126.

San'a'dan Mekke'ye giden yol ise; ordan Rahbe'ye, sonra Râfede köyüne, sonra Hayvân'a, sonra Sa'da'ya, sonra Nedh'e, sonra Kasaba'ya, sonra Sücce'ye, sonra Kesb'e, sonra Benat-ı Harem'e, sonra Cesdâ'a, sonra Bîşe'ye, sonra Tebâle'ye, sonra Rîne'ye, sonra Ze'râ'ya, sonra Safer'e, sonra Futuk'a, sonra İbnu'l-Amir bostanına, sonra Mekke'ye⁶¹⁹ varılır.

4.1.8. Havlan Söğütlerinden Mekke'ye Giden Yol

Havlan söğütlerinden Mekke'ye ise; ordan Zî-Süheym'e, sonra Karyeteyn'e, sonra Bîşe'ye, sonra Zenkân'a⁶²⁰, sonra Haley'e, Bîşet-i İbn Câvân'a, sonra Ulyeb'e, sonra Leys'e, sonra Menzil'e, sonra Yelemlem'e, sonra Melekân'a, sonra Mekke'ye⁶²¹.

4.1.9. Amman-Mekke Yolu

Amman'dan Mekke'ye ise; Sahil yolundan bir kaç konaktır; Fırak, Arkalân⁶²², Sahil-i Menât, Şihr⁶²³ memleketi, Kinde söğütleri, Abdullah bin Mezhiç söğütleri, Lahci söğütleri, Aden Ebyen, lu'lu suyu⁶²⁴, Benî Mecîd söğütü, Mencele, Rakeb söğütleri, Mendeb, Rebî' Zebîd söğütü, Akka söğütü, Hırde, Hakem söğütü, Asr, cadde yolunda gitmek isteyen biri Asr'dan Karyeteyn'e sonra cadde yolundan gider. Kim sahil yolunu tercih ederse Asr'dan Dankân limanına, sonra Haley limanına, sonra Serayn⁶²⁵, sonra Ağyâr, sonra Hercân⁶²⁶, sonra Şuaybe, sonra Menzil, sonra Cidde, sonra Mekke⁶²⁷.

4.1.10. Yemâme-Basra Yolu

Yemâme'den Basra'ya gitmek isteyeninin yolu birkaç konaktır; Nubâk, Suleyme, Menzil(konak), Cubbi't-Turâb, üç konaktan sonra Sammân, Tahfe, Kar'a, üç konaktan sonra Kâzime ve Menzil, Basra⁶²⁸.

⁶¹⁹ Kudâme, 85.

⁶²⁰ Dankân diye de tekaffuz edilir, bkz. İbn Hurdazbih, 127.

⁶²¹ Kudâme, 86.

⁶²² İbn Hurdazbih'te Akalân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 126.

⁶²³ İbn Hurdazbih'te Şicr olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 126.

⁶²⁴ İbn Hurdazbih'te Megâdi'l-Lü'lü olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 126.

⁶²⁵ İbn Hurdazbih, 126.

⁶²⁶ İbn Hurdazbih'te Hircâb olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 126.

⁶²⁷ Kudâme, 86-87.

⁶²⁸ Kudâme, 87; İbn Hurdazbih, 128.

4.1.11. Yemâme-Yemen Yolu

Yemâme'den Yemen'e giden yol üzerindeki konaklar ise; Harc'a, ordan Neb'a'ya, ordan Mecâze'ye, ordan Ma'din'e, ordan Şafak'a, ordan Sevr'e, ordan Felec'e, ordan Safâ'ya, ordan Bir'ül-Abâr'a, ordan Necran'a, ordan Hımeyye'ye, ordan Berânis'e, ordan Merya'ya, ordan Mehcere, ordan Sebha'ya ki Katar ve Akir arasındadır, ordan Hacr sahili, Hamaz, Museyleha, Karyeteyn, Hasân, Hulice, Ma'res, Osman, Ba'dü'l-Zabuka, Urfaca, Hadûse, Abadan⁶²⁹.

Biz ilk önce Mekke'ye giden çeşitli yolları ve ardından da güneyin iç kısımları olan Yemen ve ona bitişik Yemâme, Amman, Bahreyn ve ona yakın yönlerin yolunu belirttikten sonra, doğu taraflarında bulunan Ahvâz⁶³⁰, Fâris, İsfahan, Kirman, Sicistan ve bağlı bölgelerin yollarını belirtelim:

4.1.12. Medînetü's-Selâm-Vâsıt-Basra Yolu

Biz Medînetü's-Selâm'dan başlayalım: Ordan Kulvazî'ye iki fersah, Medâine beş fersah, Benî Koma elmalıklarına yedi fersah, Nû'mâniye'ye dört fersah, Cebel'e beş fersah, Sâbus⁶³¹ nehrine yedi fersah, Femu's-Sılh'a beş fersah, Vâsıt'a yedi fersah ki Vâsıt'tan Medînetü's-Selâm'a elli fersahtır. Vâsıt'tan Resâfe'ye on fersah, Katar'a oniki fersah, Ma'kel nehrine altı fersah, Basra şehrine dört fersah, Vâsıt'tan Basra'ya da elli fersahtır⁶³².

Basra'dan Eble'ye dört fersah, Eble'den Beyân'a beş fersah, Beyân'dan Hısn-ı Mehdî'ye sırtta altı fersah, sudan yeni nehirde sekiz fersahtır, Hısn-ı Mehdî'den Sûg el-Erbâa(Erbâa pazarına)ya kadar dört fersah, Erbaa pazarından Mahvel'e altı fersa, Mahvel'den Dolab'a kadar sekiz fersah, Dolab'tan Ahvâz pazarına iki fersahtır; Basra'dan Ahvâz pazarına otuz altı fersahtır⁶³³.

⁶²⁹ Kudâme, 87;

⁶³⁰ Ahvâz, aşırı derecede görkemli bir şehirdir. Hûzistân'da ondan daha gözde başka bir şehir yoktur. Nimetleri bol olan bu şehrin güzel bir konumu vardır. Halkı sarı yüzlüdür. İkliminden dolayı Ahvâz'a yerleşen kimse aklını yitirir ve buraya getirilen kokulu şeyler kokusunu kaybeder. Dağlarında ise engerek yılanları vardır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 55-56.

⁶³¹ Sâbus Nehri, Sâs veya Zâbîn olarak da adlandırılır. Bu nehir, Ermeniye dağlarından çıkar. Suyu tarlaları sulamada kullanılır. Akbura şehrine ulaştığında suyu tamamen tükenir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 18.

⁶³² Kudâme, 88.

⁶³³ Kudâme, 88.

4.2. DOĞU YÖNÜNDEKİ YOLLAR

İlk önce güney yöndeki şehirlerarasındaki mesafelere dair bilgi veren Kudâme, doğu yönündeki yollar içinse şu bilgileri vermektedir:

4.2.1. Ahvâz-Şiraz Yolu

Ahvâz pazarından Huveyrûl'a iki fersah, Huveyrul'dan Ezme'ye dört fersaktır, Ezme'den Senabek'e kadar dört fersaktır, Senâbek'ten Hâbârey köyüne kadar üç fersah, Hâbârey köyünden Ayn'a kadar üç fersah, Ayn'dan Râm Hürmüz'e dört fersah, Râm Hürmüz'den Milh vadisine dört fersah, Milh vadisinden Zutta'ya kadar iki fersah, Zutta'dan Hâbrân'a üç fersah, Hâbrân'dan Musterah'a iki fersah, Musterah'tan Dehlizan'a iki fersah, Dehlizan'dan Kubâristân'a üç fersah, Kubâristân'dan Senâbül'e üç fersah, Senâbül'den Ercân'a⁶³⁴ beş fersah, Ercân şehrinde Dâseyne⁶³⁵ yedi fersah, Dâseyne'den Bendek'e⁶³⁶ altı fersah, Bendek'ten Han-ı Hammâd'a⁶³⁷ altı fersah, Han-ı Hammad'tan Emrân'a dokuz fersah, Emrân'dan Nûbendecân'a altı fersah, Nûbendecân'dan Kerkân'a⁶³⁸ beş fersah, Kerkân'dan Harâra'ya beş fersah, Harâra'dan Hâllân'a beş fersah, Hâllân'dan Cüveym'e dört fersah, Cüveym'den Şiraz'a⁶³⁹ beş fersaktır, bu yol Ahvâz'dan Şiraz'a yüz iki fersaktır⁶⁴⁰.

4.2.2. Şiraz-Sîrcân Yolu

Şiraz'dan⁶⁴¹ İstahr'a⁶⁴² oniki fersah, İstahr'dan Ziyâd Abâd'a sekiz fersah, Ziyâd Abâd'tan Cûbânân'a dört fersah, Cûbânân'dan Abdurrahman köyüne yedi fersah, Abdurrahman köyünden As köyüne yedi fersah, As köyünden Sâhek'e altı

⁶³⁴ İbn Hurdazbih'te Errecân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 48.

⁶³⁵ Bkz. İbn Hurdazbih, 48.

⁶³⁶ Bkz. İbn Hurdazbih, 48.

⁶³⁷ Bkz. İbn Hurdazbih, 48.

⁶³⁸ İbn Hurdazbih'te Kercân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 48.

⁶³⁹ Bkz. İbn Hurdazbih, 48.

⁶⁴⁰ Kudâme, 89.

⁶⁴¹ Şîrâz, birçok zenginliği ve kalabalık nüfusu olan büyük ve gözde bir şehirdir. Pârs'ın başşehri ve idarecilerin ikamet ettiği yerdir. Bu şehir İslâmî dönemde kurulmuştur. İçinde Şah Mûbed'in kalesi adı verilen eski ve çok güçlü bir kale bulunmaktadır. Şîrâz'da iki tane saygı gösterilen ateş mabedi bulunur. Burada yaprakları zambak ve nergis yaprağına benzeyen ve Sûsen adı verilen bir çeşit tatlı fesleğen vardır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 53.

⁶⁴² İstahr, Sâsânî krallarının ikamet etmiş olduğu eski ve büyük bir şehirdir. Burada eski binalar, nakışlar ve resimler bulunur. İstahr'ın birçok bölgesi ve Süleyman Camisi adı verilen harika binaları vardır. Burada yarısı ekşi yarısı tatlı olan bir elma yetişir. Dağı'nda demir madeni olan İstahr bölgesinde gümüş madenleri de bulunmaktadır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 53.

fersah, Sâhek'ten Sermekân'a dokuz fersah, Sermekân'dan Beşthum'a on fersah, Beşthum'dan Bîyimend'e on fersah, Bîyimend'ten Sircan'a ki bir Kirman Kasabası olup dört fersaktır. Bu yol Şiraz'dan Sîrcân'a yetmiş altı fersaktır⁶⁴³.

4.2.3. Sîrcân-Sicistân Yolu

Sîrcân'dan Kuhistan'a altı fersah, Kuhistan'dan Rıbat-ıKumec'e sekiz fersah, Rıbat-ı Kumec'ten Sâhvey'e altı fersah, Sâhvey'den Emsîr'e dört fersah, Emsîr'den Hânab'a altı fersah, Hânab'tan Gabira'ya dört fersaktır, Gabira'dan Kûrum'a sekiz fersah, Kurum'dan Keşk'e sekiz fersaktır, Keşk'ten Rain'e on fersah, Rain'den Dârcîn'e sekiz fersah, Dârcîn'den Büm'e on iki fersah, Büm'den Nermâşîr ve çöle sekiz fersah, Nermâşîr'den Sicistân'a üç fersaktır. Kirman kasabası Sîrcân'dan çöle Sicistân'a çölde ve caddede yüzseksen sekiz fersaktır⁶⁴⁴.

4.2.4. Şiraz-İsfahan Yolu

Şiraz'dan İsfahan'a⁶⁴⁵ gitmek isteyen birisi ise, ordan Nişabur'a⁶⁴⁶ yedi fersah, Nişabur'dan Mâîn'e yedi fersah, Mâîn'den Kîsâ Akabesi'ne üç fersah, Kîsâ Akabesi'nden Hûskân'a yedi fersah, Hûskân'dan Kasrâyîn'e beş fersah, Kasrâyîn'den İstahrân'a yedi fersah, İstahrân'dan Havârîş'a altı fersah, Havârîş'tan Sarây, Mâs ve Merve'ye dört fersah, Mâs ve Merve'den Kerû'ya yedi fersah,

⁶⁴³ Kudâme, 90.

⁶⁴⁴ Kudâme, 91.

⁶⁴⁵ Metinde “İsbahan” şeklinde geçmesine rağmen, biz yaygın kullanım olan “İsfahan”ı tercih ettik. İsfahan'ın birine Ceyy, diğerine ise Yahûdiyye denen iki şehir merkezi vardır. Halkı karışıktır; içlerinde Araplar azdır ve çoğunluğu dihkânların ileri gelenlerinden oluşan Acemlerdir. Burada Basra ve Kûfe'den göç etmiş olan Sakîf, Temîm, Benî Dabbe, Huzâ'a, Benî Hanîfe ve Benî Abdülkays'dan bir Arap topluluğu vardır. Selmân-ı Fârisî'nin(*Allah ona Rahmet eylesin*) İsfahan'a bağlı Ceyyan denen bir köyden olduğu söylenir. Oraya İsfahanlılar “İdâre” derler. İsfahan halkının vadiden ve kaynaklardan akan suları çoktur. Bu sular Ahvaz'a doğru akmaktadır. İsfahan'dan Tustar'a, Menâziru'l-Kübrâ'ya, oradan da Ahvaz'a varılır. İsfahan 23/643–644 yılında fethedilmişti. Bkz. Ya'kubî, 56; İsbahan'ın yirmi adet yerleşim bölgesi vardır. Şehir merkezi, çarşıları, pazarları ve halkın toplandığı yerleri vardır. Diğer yerleşim bölgelerine üstünlük sağlamış oldukları yönleri çoktur. İlk başta, buraları kasaba haline getiren, şehir merkezini kuran, bütün bölgeye sahip olan kişi, bunu ancak verimli toprağıyla, güzel havasıyla, tatlı suyuyla ve bütün olumlu özellikleriyle krallar ve beraberindekiler için bir yerleşim merkezi olsun diye kurmuştur. Bkz. İbn Rüsteh, 152.

⁶⁴⁶ Nîsâbur geniş ve yerleşim yerleri çok olan bir beldedir. Tabeseyn, Kûhistan, Nesâ, Buyûrd, Ebraşehr, Câm, Bâharz, Tûs, “Nûkân” da denen Tûsu'l-Uzmâ, Zûzan ve Esfarâîn Nîsâbur'a bağlı yerlerdir ve Cürcan'a giden anayol üzerindedir. Bu bölge 30/650–651 yılında Osman'ın hilafetinde Abdullah b. Âmir b. Kureyz tarafından fethedilmiştir. Halkı Acem ve Arap karışımıdır. Su ihtiyacı kaynak sularından ve vadiideki sulardan giderilir. Haracı yaklaşık dört milyon dirheme ulaşır ve Horasan haracına dâhildir. Tümü buradan elde edilir. Bkz. Ya'kubî, 59.

Keru'dan Hân'a⁶⁴⁷ dokuz fersah, Hân'dan İsfahan'a yedi fersah olup bu yol Şiraz'dan İsfahan'a yetmiş fersahdır⁶⁴⁸.

4.2.5. Ahvâz-İsfahan Yolu

Ahvâz'dan İsfahan'a gitmek isteyen birisi; Ahvâz pazarından Asker-i Mükerrrem'e sekiz fersah, sonra Meyânic'e yedi fersah, Meyânic'ten İzac'a üç fersah, İzac'tan Berbâbil dört fersah, Berbâbil'den Rustâkurd'a⁶⁴⁹ yedi fersah, sonra Şelîl'e beş fersah, Şelîl'den Huzistân'a dokuz fersah, Huzistân'dan Erbeheşt Âbâz'a yedi fersah, Erbeheşt Âbâz'dan Kerîrkân'a yedi fersah, Kerîrkân'dan Bâbekân'a yedi fersah, Bâbekân'dan Hân'a⁶⁵⁰ yedi fersah, Hân'dan İsfahan şehrine yedi fersah olup Ahvâz'da İsfahan'a İzac yolu üzerinden seksenbeş fersahdır⁶⁵¹.

Kudâme bin Cafer, bu bölümde Ahvâz, Fâris, İsfahan, Kirman, Sicistan ve bağlı bölgelere giden yolları belirttikten sonra doğu bölgelerine giden yollar hakkında bilgiler vermeye devam etmekte olup bununla ilgili vermiş olduğu bilgiler şunlardır:

4.2.6. Medînetü's-Selâm-Hulvan Yolu

Medînetü's-Selâm'dan Nehrevân'a⁶⁵² dört fersah, Nehrevân'dan Dîr-i Târmâ'ya⁶⁵³ dört fersah, Dîr-i Târmâ'dan Deskere'ye sekiz fersah, Deskere'den Celûla'ya yedi fersah, Celûla'dan Hânîkîn'e⁶⁵⁴ dokuz fersah, Hânîkîn'den Kasr-ı Şîrîn'e yedi fersah, Kasr-ı Şîrîn'den Hulvan⁶⁵⁵'a beş fersah olup iş bu Medînetü's-Selâm'dan Hulvan'a kırk bir fersahdır⁶⁵⁶.

⁶⁴⁷ İbn Hurdazbih, 59.

⁶⁴⁸ Kudâme, 91–92.

⁶⁴⁹ İbn Hurdazbih'te Rustâcird olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 57.

⁶⁵⁰ Bkz. İbn Hurdazbih, 57.

⁶⁵¹ Kudâme, 92.

⁶⁵² Bkz. İbn Hurdazbih, 32.

⁶⁵³ İbn Hurdazbih'te Dîr-i Bâzmâ olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 32.

⁶⁵⁴ İbn Hurdazbih, 32; ayrıca Celûl'a Hânîkîn arasındaki mesafe İbn Hurdazbih'te 7 fersah olarak geçmektedir.

⁶⁵⁵ Hulvan büyük ve görkemli bir şehirdir. Halkı Arap, Fars ve Kürt karışımıdır. Ömer b. Hattâb zamanında fethedilmiştir. Haracı diğer Cebel kasabalarında olduğu gibi Sevâd haracına dâhildir. Bkz. Ya'kubî, 52.

⁶⁵⁶ Kudâme, 92–93.

4.2.7. Hulvan-Karmasin Yolu

Hulvan'dan Mâzerustan'a⁶⁵⁷ dört fersah, Mâzerustan'dan Merc Kalesi'ne altı fersah, Merc Kalesi'nden Kasr-ı Yezid'e dört fersah, Kasr-ı Yezid'ten Zübeydiyye'ye altı fersah, Zübeydiyye'den Hoşkârîş'e⁶⁵⁸ üç fersah, Hoşkârîş'ten Kasr-ı Amr'a kadar dört fersah, Kasr-ı Amr'dan Karmasin'e⁶⁵⁹ üç fersah olup iş bu Karmasin'den Hulvan'a otuz fersaktır⁶⁶⁰.

4.2.8. Karmasin-Hemedan

Karmasin'den Kantaretü Meryem'e kadar beş fersah, Kantaretü Meryem'den Mahsebe'ye dört fersah, Mahsebe'den Kasri'l-Lisûs'a altı fersah, Kasri'l-Lisûs'tan Esedâbaz'a yedi fersah, Esedâbaz'dan Za'ferâniye'ye altı fersah, Za'ferâniye'den Hemedan'a üç fersah olup iş bu Karmasin'den Hemedan şehrine kadar otuz bir fersaktır⁶⁶¹.

4.2.9. Karmasin-Nihâvend Yolu

Kim Karmasin'den Nihâvend'e gitmek isterse; Karmasin'den başlar Dukkân'a⁶⁶² gider ki bu mesafe yedi fersaktır, Dukkân'dan Kasri'l-Lisûs'a dokuz fersah, Kasri'l-Lisûs'tan Kehrâs'a beş fersah, Kehrâs'tan Nihâvend'e yirmi beş fersaktır⁶⁶³.

4.2.10. Nihâvend-Hemedân Yolu

Nihâvend'ten Hemedân'a gitmek isteyen birisi; Nihâvend'ten başlar, Rakkâh'a altı fersah, Rakkâh'tan Dîmen'e beş fersah, Dîmen'den Hemedân'a yedi fersah olup iş bu Nihâvend'ten Hemedân'a on sekiz fersaktır⁶⁶⁴.

⁶⁵⁷ Bkz. İbn Hurdazbih, 33.

⁶⁵⁸ Bkz. İbn Hurdazbih, 33.

⁶⁵⁹ Bkz. İbn Hurdazbih, 33.

⁶⁶⁰ Kudâme, 93.

⁶⁶¹ Kudâme, 93.

⁶⁶² Bkz. İbn Hurdazbih, 33.

⁶⁶³ Kudâme, 93.

⁶⁶⁴ Kudâme, 94.

4.2.11. Nihâvend-Kerec⁶⁶⁵ Yolu

Nihâvend'ten Kerec'e gitmek isteyen biri; Nihâvend'ten Rakkâh'a altı fersah, Rakkâh'tan Cevârib'e sekiz fersah, Cevârib'ten Kerec'e beş fersah olup iş bu Nihâvend'ten Kerec'e on dokuz fersahtır⁶⁶⁶.

4.2.12. Hemedân-Kerec Yolu

Hemedan'dan Îğârin'e ki Kerec kasabasıdır, yolu ise; Hemedan'dan Tasfendin'e beş fersah, Tâsfendin'den Huvâr'a yedi fersah, Huvâr'dan Kerec'e beş fersah olup iş bu Hemedan'dan Kerec'e on yedi fersahtır. Ayrıca Hemedan'dan Kerec'e Rustak yolu da vardır; Hemedan'dan Cevr'e beş fersah, Cevr'den Handâz'a yedi fersah, Handâz'dan Sa'ân'a dokuz fersah, Sa'ân'dan Kerec'e dokuz fersah olup iş bu yol yirmi sekiz fersahtır⁶⁶⁷.

4.2.13. Kerec-İsfahan Yolu

Kerec'ten İsfahan'a⁶⁶⁸ gitmek isteyen birisi; Kerec'ten Hurmâbâz'a yedi fersah, Hurmâbâz'dan Ebkisa'ya yedi fersah, Ebkisa'dan Curbâzkâk'a altı fersah, Curbâzkâk'tan Kanurân'a sekiz fersah, Kanurân'dan Merc ve Zehr'e dokuz fersah, Merc ve Zehr'den Mâzbeyn'e dört fersah, Mâzbeyn'den Ezmirân'a on iki fersah, Ezmirân'dan İsfahan'a üç fersah olup iş bu Kerec'ten İsfahan'a elli dört fersahtır⁶⁶⁹.

4.2.14. Hemedân-Rey Yolu

Hemedan'dan Dernevâ'ya⁶⁷⁰ beş fersah, Dernevâ'dan Bûzencird'e⁶⁷¹ beş fersah, Bûzencird'ten Zerah'a⁶⁷² dört fersah, Zerah'tan Tazre'ye⁶⁷³ dört fersah, Tazre'den Esâvera'ya⁶⁷⁴ dört fersah, Esâvera'dan Rûze ve Bûsta'ya⁶⁷⁵ üç fersah,

⁶⁶⁵ Kerec (Karaj?), büyük bir şehirdir. Ancak çoğu kısmı harabe haldedir. Ebû Dülef Kerhî Garnizonu burada idi, bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 57.

⁶⁶⁶ Kudâme, 94.

⁶⁶⁷ Kudâme, 94.

⁶⁶⁸ Metinde “İsbahan” şeklinde geçmektedir.

⁶⁶⁹ Kudâme, 94–95.

⁶⁷⁰ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁷¹ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁷² Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁷³ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁷⁴ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁷⁵ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

Rûze ve Bûsta'dan Dâvedâbad'a⁶⁷⁶ dört fersah, Dâvedâbad'tan Sûsenekîn'e⁶⁷⁷ üç fersah, Sûsenekîn'den Dervez'e⁶⁷⁸ dört fersah, Dervez'den Sâve'ye⁶⁷⁹ beş fersah, Sâve'den Müşkûye'ye⁶⁸⁰ sekiz fersah, Müşkûye'den Kustâne'ye⁶⁸¹ sekiz fersah, Kustâne'den Rey'e yedi fersah olup iş bu Hemedan'dan Rey'e altmış dört fersaktır⁶⁸².

4.2.15. Rey-Nişabur Yolu

Rey'den Mufaddalâbâd'a⁶⁸³ dört fersah, Mufaddalâbâd'tan Efrîzûn'e⁶⁸⁴ altı fersah, Efrîzûn'den Kâsib'e⁶⁸⁵ sekiz fersah, Kâsib'ten Huvar'a⁶⁸⁶ altı fersah, Huvar'dan Kasru'l-Milh'e⁶⁸⁷ yedi fersah, Kasru'l-Milh'ten Ra'sü'l-Kelb'e⁶⁸⁸ yedi fersah, Ra'sü'l-Kelb'ten Surh'a dört fersah Surh'tan Simnan'a⁶⁸⁹ dört fersah, Simnan'dan Âhurîn'e⁶⁹⁰ dokuz fersah, Âhurîn'den Dâya Köyüne dört fersah, Dâya Köyü'nden Kûmis'a⁶⁹¹ dört fersah, Kûmis'tan Haddâda'ya⁶⁹² yedi fersah, Haddâda'dan Kûzistân'a dört fersah, Kûzistân'dan Bezeş'e⁶⁹³ üç fersah, Bezeş'ten Meymend'e⁶⁹⁴ on iki fersah, Meymend'ten Heftder'e⁶⁹⁵ yedi fersah, Heftder'den Esedâbad'a dokuz fersah, Esedâbad'tan Behmanâbad'a altı fersah, Behmanâbad'tan Nûk'a altı fersah, Nûk'tan Hüsrevcerd'e altı fersah, Hüsrevcerd'ten Hüseyinâbad'a dört fersah, Hüseyinâbad'tan Senkirdir'e beş fersah, Senkirdir'den Bişkend'e beş

⁶⁷⁶ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁷⁷ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁷⁸ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁷⁹ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁸⁰ Bkz. İbn Hurdazbih, 34; Ayrıca bu mesafe İbn Hurdazbih'te 9 fersah olarak geçmektedir.

⁶⁸¹ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁸² Kudâme, 95; Söz konusu Hemedan-Rey arası mesafe İbn Hurdazbih'te 167 fersah olarak verilmiştir, İbn Hurdazbih, 34.

⁶⁸³ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁸⁴ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁸⁵ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁸⁶ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁸⁷ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁸⁸ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁸⁹ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁹⁰ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁹¹ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁹² Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁹³ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁹⁴ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁹⁵ İbn Hurdazbih'te Heftkend olarak geçmektedir, bk. İbn Hurdazbih, 32; A'lâku'n-Nefise'de ise Hefder olarak geçmektedir, bkz. İbn Rüsteh, 170.

fersah, Bişkend'ten Nişabur'a beş fersah olup iş bu Rey'den Nişabur'a yüz kırk fersaktır⁶⁹⁶.

4.2.16. Nişabur-Merv Yolu

Nişabur'dan Feğis'e⁶⁹⁷ dört fersah, Feğis'ten Hamrâ'ya altı fersah, Hamrâ'dan Müsekkeb'e⁶⁹⁸ Tûs yoluyla beş fersah, Müsekkeb'ten Nûkan'a beş fersah, Nûkan'dan Mezdûrân'a dağ yolundan altı fersaktır, Mezdûrân'dan Ukîne'ye⁶⁹⁹ dağ yolundan sekiz fersah, Ukine'den Serahs'a altı fersah, Serahs'tan Kasru'n-Neccâr'a üç fersah, Kasru'n-Neccâr'dan Uşturmagâk beş fersah, Uşturmagâk'tan Tilistâne'ye altı fersah, Tilistâne'den Dandanakân'a⁷⁰⁰ altı fersah, Dandanakân'dan Menûcerd'e⁷⁰¹ beş fersah, Menûcerd'ten Merv⁷⁰² kentine kadar beş fersah olup iş bu Nişabur'dan Merv'e yetmiş fersaktır⁷⁰³.

4.2.17. Merv-Âmul Yolu

Merv kentinden iki yol vardır; Bir tanesi Şaş tarafı ve Türk memleketine gider, diğeri Toharistan'a gider: Merv kentinden Kuşmâhan'a beş fersah, Kuşmâhan'dan Dîvân'a⁷⁰⁴ altı fersah, Dîvân'dan Tehmilc'e iki fersah, Tehmilc'den Mansıf'a dört fersaktır, Mansıf'tan Ahsâ'ya sekiz fersah, Ahsâ'dan Osman Kuyusu'na üç fersah, Osman Kuyusu'ndan Akir'e üç fersah, Akir'den⁷⁰⁵ Âmul⁷⁰⁶ kentine beş fersah olup iş bu Merv'dan Âmul'a otuz altı fersaktır⁷⁰⁷.

⁶⁹⁶ Kudâme, 96–97.

⁶⁹⁷ Bkz. İbn Rüsteh, 171.

⁶⁹⁸ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁶⁹⁹ İbn Hurdazbih'te Ebkîne olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁷⁰⁰ Metinde Randânkân şeklinde geçmiştir.

⁷⁰¹ İbn Hurdazbih'te Yenûcerd olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁷⁰² İbn Hurdazbih'te Mervü'ş-Şâhcân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁷⁰³ Kudâme, 98.

⁷⁰⁴ İbn Hurdazbih'te Dîvâb olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 35.

⁷⁰⁵ Dîvân'dan Akir'e kadar olan yerler aynı zamanda sikke yerleridir. İbn Hurdazbih'te Sekek olarak geçmekte olan bu kelime, üzerinde kafilelerin geçtiği yol kastedilmektedir. Konaklama yerleri demektir. Bkz. İbn Hurdazbih, 46.

⁷⁰⁶ Burada bahsi geçen Âmul şehri, Buhara'nın güneybatısında Ceyhun nehrine 5 km. mesafedeki şehirdir. Hazar denizinin güneyinde yer alan ve günümüzde Mahmudabad adıyla anılan Âmul şehriyle karıştırılmamalıdır. Detaylı bilgi için bkz. M. Streck, "Âmul", *İA*, I, 427–428

⁷⁰⁷ Kudâme, 98.

4.2.18. Âmul-Buhara Yolu

Âmul kentinden Belh Çayı'na bir fersah, çayın geçilen yerinden Ali köyü diye bilinen köye kadar bir fersah, Ali köyünden çölden(çorak bir araziden) Hısn-ı Ümmü Cafer'e kadar altı fersah, Hısn-ı Ümmü Cafer'den çorak araziden Beykend'e kadar altı fersah, Beykend'ten Buhara Duvarı Kapısı'na kadar iki fersah, kapıdan Mâsteyn köyüne kadar bir buçuk fersah, Mâsteyn'den Buhara'ya⁷⁰⁸ beş fersah olup iş bu Âmul'dan Buhara kentine kadar yirmi iki buçuk fersaktır⁷⁰⁹.

4.2.19. Buhara-Semerkind Yolu

Buhara kentinden Şerağ'a dört fersah, Şerağ'tan Tavâvîs'e üç fersah, Tavâvîs'ten Kûk'a kadar üç fersah, Kûk'tan Kevkeşîbagan'a⁷¹⁰ üç fersah, Kevkeşîbagan'dan Kermîniyye'ye⁷¹¹ dört fersah, Kermîniyye'den Debûsiyye'ye kadar beş fersah, Debûsiyye'den Erbincân'a beş fersah, Erbincân'dan Zermân'a altı fersah, Zermân'dan Kasr-ı Alkâme'ye beş fersah, Kasr-ı Alkâme'den Semerkand kentine iki fersah olup iş bu Buhara kentinden Semerkand'a⁷¹² kadar otuz yedi fersaktır⁷¹³.

⁷⁰⁸ Buhara geniş bir beldedir. Burada Acem ve Arap karışımı bir halk vardır. Fethedilmesi zor bir şehirdir. Buhara'yı Muaviye zamanında Said b. Osman b. Affan fethetmiştir. Oradan Semerkand'ı da fethetmek üzere yola çıkmıştı; ancak halkı buna engel oldu. Yezid b. Muaviye döneminde Selm b. Ziyâd tarafından fethedilinceye kadar bağımsız kalmıştır. Sonra tekrar isyan edip başkaldırdılar ve Kuteybe b. Müslim Bâhilî, Velîd b. Abdülmelik döneminde burayı fethetti. Beldenin, yani Buhara'yı kastediyorum, haracı bir milyon dirheme ulaşır. Dirhemleri bakıra benzer. Bkz. Ya'kubî, 72–73.

⁷⁰⁹ Kudâme, 98.

⁷¹⁰ Bkz. İbn Hurdazbih, 36.

⁷¹¹ Bkz. İbn Hurdazbih, 36.

⁷¹² Semerkand'ı, Soğd'un en büyük şehri olarak tanıtan Ya'kubî, bu şehir hakkında şu bilgileri vermektedir: Semerkand Soğd bölgesi şehirlerinin en görkemlisi, alan olarak en büyüğü, dayanıklılık olarak en kuvvetlisi, insan yönüyle en kalabalığı ve cesaret yönüyle en cesur olanı, savaşta en sabırlı olanıdır. Burası Türk sınırındadır. Fethinin zorluğu, halkının cesareti ve dayanıklılığı nedeniyle birkaç kez fethedildikten sonra tekrar bağımsız kalmıştır. Son olarak Kuteybe b. Müslim, Velîd b. Abdülmelik zamanında fethetmiş ve dihkânları, mülk sahipleri ile barış yapmıştır. Etrafında büyük bir kale duvarı vardı; yıkıldı. Emîru'l-Mü'minin Harun er-Reşid onu tekrar inşa etti. Bu şehrin Fırat gibi büyük, Türk topraklarından gelen ve "Bâsif" denen bir nehri vardır. Semerkand arazisini geçer, Soğd'a, Uşrûşene'ye doğru akar, Semerkand beldelerine, İştâhanc'a, Uşrûşene'ye ve Şâş'a yayılır. Bkz. Ya'kubî, 73.

⁷¹³ Kudâme, 99.

4.2.20. Semerkand-Şaş Yolu

Semerkand'tan Barket'e⁷¹⁴ dört fersah, Barket'ten Huşûfağn'a çorak arazi üzerinden dört fersah, Huşûfağn'dan Fûnemez'e⁷¹⁵ beş fersah, Fûnemez'den Zâmîn'e dört fersaktır. Zâmîn bölgesi Şaş ve Fergana'ya⁷¹⁶ giden iki yolun ayrıldığı yerdir⁷¹⁷.

Şaş⁷¹⁸ yolu; Zâmîn'den Hâvas'a altı fersah, Hâvas'tan Şaş nehrinin kıyılarına varılmakta; ve bu Hâvas'tan itibaren Şaş nehrinin üzerinde bulunan köprüye kadar olan mesafe dokuz fersah⁷¹⁹ nehrin kenarındaki konaktan Benâket'e ki Türk nehri üzerindedir, dört fersaktır, Benâket'ten Türk nehrini geçtikten sonra Şutûrket'e⁷²⁰ ki soldadır, Şutûrket'ten Benûneket'e üç fersah, Benûneket'ten Şaş kentine iki fersaktır⁷²¹.

4.2.21. Şaş-Tarâz Yolu

Şaş kentinden duvar içindeki askeri bölgeye iki fersaktır, ordan Namrkürd'e⁷²² beş fersah, Namrkürd'ten çorak arazi üzerinde İsbîcâb'a dört fersah, İsbîcâb'tan Şâvâb'a⁷²³ dört fersah, Şâvâb'tan Bedûhket'e dört fersah, Bedûhket'ten Temtâc'a beş fersah, Temtâc'tan Âbârcâc'a dört fersah, Âbârcâc'tan Menzile'ye altı fersaktır ki Berkuvâb'ın karşısındadır. Şâvğarâ'ya Hacer Mısân dağı üzerinde üç fersaktır, Şâvğarâ'dan Cuvîket'e iki fersah, Cuvîket'ten Tarâz kentine iki fersaktır⁷²⁴.

4.2.22. Tarâz-Kûlân Yolu

Tarâz kentinden Aşağı Nûşecânü's-Süflâ'ya üç fersah, Nûşecânü's-Süflâ'dan Kasraybaş'a iki fersah, Kasraybaş'tan Kûlşûb'a dört fersah, Kûlşûb'tan Kûlân'a dört fersah olup iş bu Tarâz kentinden Kûlân'a on dört fersaktır⁷²⁵.

⁷¹⁴ İbn Hurdazbih'te Bârkes olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 36.

⁷¹⁵ İbn Hurdazbih'te Bûznemez olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 36.

⁷¹⁶ Fergana şehri Kâsân denen meliklerin oturdukları yerdir. Güçlü ve büyük bir şehirdir. Bkz. Ya'kubî, 74.

⁷¹⁷ Kudâme, 99.

⁷¹⁸ Şaş için bkz. Ya'kubî, 74.

⁷¹⁹ Bk. İbn Hurdazbih, 37.

⁷²⁰ Metinde "Siturkıs" şeklinde geçmektedir.

⁷²¹ Kudâme, 100.

⁷²² İbn Hurdazbih'te Garkerd olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 36.

⁷²³ İbn Hurdazbih'te Şârâb olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 36.

⁷²⁴ Kudâme, 101.

⁷²⁵ Kudâme, 101-102.

4.2.23. Kûlân-Nuşcân Yolu

Kûlân'dan Berkâ köyüne dört fersah, Berkâ'dan Esbera'ya dört fersah, Esbera'dan Nûzket'e sekiz fersah, Nûzket'ten Harancuvân'a dört fersah, Harancuvân'dan Cûl'a dört fersah, Cûl'dan Sârîğ'a yedi fersah, Sârîğ'dan Hakan-ı Türkî köyüne dört fersah, Hakan-ı Türkî köyünden Körmurad'a iki fersah, Körmurad'tan Nevâket kentine iki fersah, Nevâket kentinden Bencîket'e iki fersah, ordan Kubâl'a bir fersah, Kubâl'dan Nuşcân⁷²⁶ on beş gündür. Kervanların otlak ve sulaklara konup seyirlerine göre Türk postası üç günlük yoldur ki o en uzak olanıdır ve orası Çin sınırıdır⁷²⁷.

4.2.24. Semerkand-Fergana Yolu

Sonra tekrar Semerkand'a dönelim, biz demiştik ki ondan üç merhale sonra yolun ikiye ayrıldığı bir ayrışma noktası vardır ki: bir tanesinin Şaş tarafına, diğerinin ise Fergana'ya doğru gittiğini belirttikten sonra Şaş'tan Çin sınırına kadar giden yolu söyledik; şimdi Fergana tarafına giden yolu açıklamaya başlayalım⁷²⁸:

Bu yolun başlangıcı Zâmîn'dir. Zâmîn'den Sâbât'a, iki fersah, Sâbât'tan⁷²⁹ Rakend'e üç fersah, Rakend'ten Galûk Endâz'a üç fersah, Galûk Endâz'dan Şaş nehri üzerindeki Hucende'ye dört fersah, Bu kentte yolun ikiye ayrıldığı bir ayrılma noktası vardır: Bir tanesi Fergana'ya diğeride Şaş'a doğru gümüş madenine gider. Hucende'den Sâmiğâr'a beş fersah, Sâmiğâr'dan Hâcestân'a dört fersah, Hâcestân'dan Turmukân diye bilinen bir köye altı fersah, Turmukân'dan Bâb'a üç fersaktır, Bâb'tan Fergana'ya⁷³⁰ dört fersah olup iş bu Semerkand'tan Fergana'ya otuz beş fersaktır⁷³¹.

Sonra biz tekrar ayrılma noktasına dönelim; Sâbât'tan Uşrûşene kentine yedi fersah, bu mesafede içerisinde iki fersah çöldedir (çorak arazi), sonra vadi, dağların

⁷²⁶ İbn Hurdazbih'te Nûşecânü'l-Ulyâ olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 38.

⁷²⁷ Kudâme, 102–103.

⁷²⁸ Kudâme, 103.

⁷²⁹ Sâbât'ta yol ikiye ayrılır.

⁷³⁰ Fergana, zengin, büyük ve çok güzel bir ülkedir. Çok sayıda dağları, ovaları, akarsuları ve kasabaları vardır. Fergana Türkistân'ın kapısıdır. Buraya çok sayıda Türk köle getirilir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 45.

⁷³¹ Kudâme, 103–104.

üzerinde sağdan soldan köyler var, yol, şehirden gelip iki kol halinde akan suyla karşılaşmaktadır⁷³².

Sonra biz Hucende yönündeki iki yolun ayrıldığı kavşağa dönelim. Biz Şaş'ta ki gümüş madeni yolundan başlayalım; Hucende kentinden nehirden sonra yol Harabe'ye gider, Harabe'den Kasr-ı Muhnân'a ki gümüş madeni vadisinin girişindedir, iki fersahtır⁷³³.

Sonra Şaş kentine dönelim ve oradan Fergana'ya giden yolu belirtelim. Şaş kentinden gümüş madenine yedi fersahtır, gümüş madeninden Hâcestân'a sekiz fersahtır, Hâcestân'dan Turmukân'a köylere yakın Şaş nehri üzerinden yedi fersah, Turmukân'dan Bâb'a üç fersah, Bâb'tan Fergana'ya dört fersah, Fergana'dan Kuba'ya on fersah, Kuba'dan Uş'a yedi fersah, Uş'tan Bûzkend'e⁷³⁴ yedi fersah, Bûzkend'ten Akabe'ye yürüyerek bir günlük bir mesafedir. Akabe'den Atbâş'a bir günlük yoldur, Atbâş'tan Yukarı Nuşcan'a altı günlük bir mesafedir, Yukarı Nuşcan'dan Toguzguz Hakanının şehrine⁷³⁵ kadar altı gün yoldur⁷³⁶.

Kîmâk yoluna dönelim; Tavâvîs Tarâz'dan başlar Kûyket denilen yere doğru gidilir, Kûyket ile Kimak mülkünün bulunduğu yer arası, sadece yemeğini taşıyan hızlı bir süvari için seksen⁷³⁷ günlük bir mesafedir⁷³⁸.

4.2.25. Merv-Toharistan Yolu

Merv kentinden Fâz denilen köye çöl yolu üzerinden altı fersah, Fâz'dan Mehdiâbâd'a altı fersah, Mehdiâbâd'tan Yahyaâbâd'a yedi fersah, Yahyaâbâd'tan Karîneyn'e⁷³⁹ beş fersah, Esedâbâd'a yedi fersahtır, Esedâbâd'tan Havzân'a beş fersah, Havzân'dan Kasr-i Ahnef'e dört fersah, Kasr-i Ahnef'ten Merverûd'a beş fersah, Sonra bu kenti geçiyorsun bir yere varıyorsun ki ona Kasr-i Amr deniliyor, dağda vadi ağzında olup bir fersah kadardır. Merverûd kentinden Ersken'e beş fersah, Ersken'den Esrâb'a yedi fersah, Esrâb'tan Kencâbâd'a altı fersah,

⁷³² Kudâme, 104.

⁷³³ Kudâme, 104.

⁷³⁴ İbn Hurdazbih'te Üzkend olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 38.

⁷³⁵ İbn Hurdazbih'te bu mesafe üç ay olarak verilmiştir, bkz. İbn Hurdazbih, 39.

⁷³⁶ Kudâme, 104–105.

⁷³⁷ İbn Hurdazbih'te bu bilgi “yürüyerek seksen günlük mesafe” şeklindedir, bk. İbn Hurdazbih, 37; Yol, geniş çöllerden(çorak arazilerden) ve otların, çeşmeler ile çalılıarın bol olduğu yerden geçer. Bkz. Kudâme, 105; Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998, 189.

⁷³⁸ Kudâme, 105.

⁷³⁹ Metinde “İki köye” şeklinde geçmektedir.

Kencâbâd'tan⁷⁴⁰ Tâlekân'a altı fersah, Tâlekân'dan Kencân'a⁷⁴¹ beş fersah, Kencân'dan Erğîn'e beş fersah, Erğîn'den Kasr-ı Hût'a beş fersahtır, Kasr-ı Hût'tan Fâreyâb kentine iki fersah kadardır. Fâreyâb kentinden Ka'a'ya dokuz fersah, Ka'a'dan Şuburkan'a dokuz fersah, Şuburkan'dan Sidra'ya altı fersah, Sidra'dan Destecerd'e⁷⁴² beş fersah, Destecerd'ten Gûr'a dört fersah, Gûr'dan Belh kentine üç fersah, Belh kentinden Seyâcird'e beş fersah, Seyâcird'ten Belh nehri ile Ceyhun nehrinin birleştiği yere kadar yedi fersahtır. Bu nehir Tirmîz'e doğru ilerler. Tirmîz kentinden Sermencân'a altı fersah, Sermencân'dan Darzenkî⁷⁴³ye altı fersah, Darzenkî'den Sağaniyân'a yedi fersah, Sağaniyân köyünden Râşt yoluna beş fersah, Râşt kentinden Bûnzâ'ya üç fersah, Bûnzâ'dan Hemvârân'a yedi fersah, Hemvârân'dan Abânkisvân'a sekiz fersah, Abânkisvân'dan Şûmân'a beş fersah, Şûmân'dan Vâşcird'e dört fersah, Vâşcird'ten Râşt'a dört günlük yoldur⁷⁴⁴.

4.2.26. Belh-Yukarı Toharistan Yolu

Sonra Belh kentine dönelim, oradan Yukarı Toharistan bölgesine giden yolu belirtelim: Belh kentinden Velâre'ye beş fersah, Velârey'den Sevâhî'ye üç fersah, Sevâhî'den Hulm kentine, üç fersah, Hulm kentinden Behâr'a⁷⁴⁵ ki yedi fersah, Behâr'dan Bekbânul'a⁷⁴⁶ beş fersah, Bekbânul'dan Karıd-ı Amr'a yedi fersahtır⁷⁴⁷.

4.3. KUZEY YÖNÜNDEKİ YOLLAR

4.3.1. Azerbaycan-Erminiyye Tarafları ile Dinever-Berzend Yolu

Azerbaycan iline giden işlek yol; Sinn-i Sümeyra'dan Dinever'e beş fersahtır. Dinever'den Hurcân'a⁷⁴⁸ dokuz fersah, Hurcân'dan Tell-i Van'a altı fersah, Tell-i Van'dan Sîser'e yedi fersahtır, Sîser'den iki yol vardır:

⁷⁴⁰ Kencâbâd, Tâlekân'a bağlı bir köydür.

⁷⁴¹ İbn Hurdazbih'te Keshâb olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 40.

⁷⁴² İbn Hurdazbih'te Destekird olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 40.

⁷⁴³ İbn Hurdazbih'te Dâr-ı Zencî olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 40.

⁷⁴⁴ Kudâme, 105–109.

⁷⁴⁵ Çölde suyu az olan bir konaklama yeridir, bkz. Kudâme, 109.

⁷⁴⁶ Çölde bir konak yeridir, bkz. Kudâme, 109.

⁷⁴⁷ Kudâme, 109.

⁷⁴⁸ İbn Hurdazbih'te Habarcân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 104.

Bir yol Beylekân'a gider on fersaktır, Beylekân'dan Bûze'ye sekiz fersaktır. Kış yolu ise; Sîser'den Enderâb'a dört fersah, Enderâb'tan Beylekân'a beş fersah, Beylekân'dan Berze'ye altı fersah, Berze'den Sâburhâst'a sekiz fersah, Sâburhâst'tan Merağa'ya yedi fersah, Merağa'dan Dâharkât'a⁷⁴⁹ onbir fersah, Dâharkât'tan Tebriz'e dokuz fersah, Tebriz'den Merend kentine on fersah, Merağa'dan Kûlsar'a on fersah, Kûlsar'dan Serât'a on fersah, Serât'tan Nîr'e beş fersah, Nîr'den Erdebil'e beş fersah, Erdebil'den Hân Bâbek'e sekiz fersah, Hân Bâbek'ten Berzend'e altı fersah, Berzend'ten Behlâb'a on iki fersah, Erdebil'den Mukat'a dört fersaktır⁷⁵⁰.

Eğer Berze'den Ferîz'e gidilmek istense, ordan Tiflis'e iki fersah, Tiflis'ten Câberavân'a altı fersah, Câberavân'dan Nerîz'e dört fersah, Nerîz'den Urmiye'ye on dört fersah, Urmiye'den Selâmâs'a altı fersah, Merend'ten Han'a dört fersah, Han'dan Hûy'a altı fersaktır⁷⁵¹.

Bu yoldan Erminiyye'ye gitmek isteyen ise; Merend'ten Sera'ya vadi üzerinden on fersah, Vadiden Neşevay'e on fersah, Neşevay'den Dubeyl'e yirmi fersaktır⁷⁵².

Versân'dan Berze'a'ya gitmek isteyen biri; Versân'dan Derman'a üç fersah, Derman'dan Beylekan'a yedi fersah, sonra Berze'a'ya üç fersaktır⁷⁵³.

Sonra Medînetü's-Selâm batı yönlerine ve civarlarına giden yolu açıklamaya başlayalım ve kuzey yönünde bitirdiğimiz yerden başlayalım ki bununla doğu yönündeki yollarla bağlantısını kuralım, bunun ilki Musul üzerinden olsun;

4.4. BATI YÖNÜNDEKİ YOLLAR

Kudame, doğu ve kuzey yöndeki şehirlere giden yollardan sonra Batı'ya giden yollar hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

4.4.1. Musul Üzerinden Bağdat'tan Rakka'ya Giden Yol

Medînetü's-Selâm'dan Beradân'a dört fersah, Beradân'dan Ukbarâ'ya beş fersah, Ukbarâ'dan Bâhamşâ'ya üç fersah, Bâhamşâ'dan Kâdisiye'ye kadar yedi

⁷⁴⁹ İbn Hurdazbih'te Dâharrakân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 104.

⁷⁵⁰ Kudâme, 109–111.

⁷⁵¹ Kudâme, 111.

⁷⁵² Kudâme, 111.

⁷⁵³ Kudâme, 111.

fersah, Kâdisiye'den Kerh'e beş fersah, Kerh'ten Cebeltâ'ya yedi fersaktır, Cebeltâ'dan Sevkâniye'ye beş fersah, Sevkâniye'den Bârumâ'ya yedi fersah, Bârumâ'dan Sinne kentine beş fersah, Sinne'den Hadise'ye on iki fersah, Hadise'den Tahmân'a⁷⁵⁴ yedi fersah, Tahmân'dan Musul'a yedi fersaktır⁷⁵⁵.

4.4.2. Musul-Nusaybin Yolu

Musul'dan Beled'e yedi fersaktır, Beled'ten Bâaynatâ'ya yedi fersah, Bâaynatâ'tan Berkaîd'e altı fersah, Berkaîd'ten Ezûrme'ye altı fersah, Ezûrme'den Telleferâşe'ye üç fersah, Telleferâş'tan Nusaybin'e⁷⁵⁶ dört fersah, Nusaybin'den iki yol kavşağı vardır; Bir tanesi sağ tarafa kuzey yönüne doğru gider ki bahsettiğimiz yollara yakındır, doğudan oraya ulaşır. Diğeri de batı tarafına gider⁷⁵⁷.

4.4.3. Nusaybin'den Erzen'e Doğru Sağ Tarafa Giden Yol

Biz önce sağ tarafa giden yoldan başlayalım; Nusaybin'den Dârâ'ya beş fersaktır, Dârâ'dan Küfûrtûsâ'ya yedi fersah, Küfûrtûsâ'dan Kasr-i Benî Nâzi'ye yedi fersaktır, Kasr-i Benî Nâzi'den Âmid'e(Âmed) yedi fersah, Âmid'ten sağ taraftan Meyyafârikîn'e⁷⁵⁸ beş fersah, Meyyafârikîn'den Erzen'e yedi fersaktır⁷⁵⁹.

4.4.4. Âmid-Rakka Yolu

Âmid'ten kuzeyde Rakka'ya doğru yol Rum sınırındaki Şimşât'a yedi fersah, Şimşât'tan Tell-i Cafer'e beş fersah, Til Cevfer'den Cernân'a altı fersah, Cernân'dan Bâmkara'ya beş fersah, Bâmkara'dan Cullâb'a yedi fersah, Cullâb'tan Ruhâ'ya dört fersah, Ruhâ'dan Harran'a dört fersah, Harran'dan Tell-i Mahrâ'ya dört fersah, Tell-i Mahrâ'dan Bâcervân'a dört fersaktır, Bâcervân'dan Rakka'ya üç fersaktır⁷⁶⁰.

⁷⁵⁴ İbn Hurdazbih'te Benî Tamyân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 83.

⁷⁵⁵ Kudâme, 111–112.

⁷⁵⁶ Nusaybîn (Nisîbîn), Cezîre'de en gözde şehirdir. Mâmur, nimeti olan kalabalık bir yerdir. Burada Hristiyanlara ait çok sayıda manastır bulunmaktadır. Akrebi boldur. Nusaybîn'de İçinde çok yılan olan muhkem bir kale bulunmaktadır. Nusaybîn'de kaliteli cam taşı üretilmektedir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 63.

⁷⁵⁷ Kudâme, 112.

⁷⁵⁸ Meyyafârikîn ile ilgili olarak Kazvînî şu bilgiyi vermektedir: “Meyyafârikîn'de Mesîh peygamber zamanından kalma bir kilise vardır. Bu kilisenin duvarı hâlâ ayaktaadır. Bu kilise Betrûs ve Bûlus adlarına inşa edilmiştir. “Meyyafârikîn'de, Zukûk el-Yahûd adlı mntıkada camcılar vardır, bkz. Kazvînî, 391, 407.

⁷⁵⁹ Kudâme, 112.

⁷⁶⁰ Kudâme, 113.

4.4.5. Nusaybin-Rakka Yolu

Nusaybin'den Rakka'ya yol ise; ordan Dârâ'ya beş fersah, Dârâ'dan Küfûrtûsâ'ya yedi fersah, Küfûrtûsâ'dan Arâd'a⁷⁶¹ üç fersah, Arâd'tan Cârûd'a dört fersah, Cârûd'tan Mesleme Kalesi'ne altı fersah, Mesleme Kalesi'nden Bâcervân'a yedi fersah, Bâcervân'dan Rakka'ya üç fersahtır⁷⁶².

4.4.6. Beled'ten Kârkîsiyâ'ya ve Sincar'a Sol Taraftan Giden Yol

Beled'ten kuzeye Karkisya ve Sincar'a yol ise;

Fırat yolu: Beled'ten Tell-i A'fer'e beş fersah, Tell-i A'fer'den Sincar'a beş fersah, Sincar'dan Aynü'l-Cibâl'e beş fersah, Aynü'l-Cibâl Sukeyru'l-Abbas bin Muhammed'e dokuz fersah, Sukeyru'l-Abbas'tan İğadin'e beş fersah, İğadin'den Mâkisîn'e altı fersah, Mâkisîn'den Kârkîsyâ'ya yedi fersahtır⁷⁶³.

Rakka sınıra giden yol ise; Rakka'dan Aynu'r-Rûmiyye'ye altı fersah, Tell-i Abdâ'ya yedi fersah, Tell-i Abdâ'dan Surûc'a altı fersah, Surûc'tan Müzeniyye'ye altı fersah, Müzeniyye'den Sumeysat'a altı fersahtır, Sumeysat'tan Mansûr Kalesi'ne altı fersah, Mansûr Kalesi'nden Malatiyye'ye(Malatya) on fersahr, Malatiyye'den Kemah diye adlandırılan kente kadar dört fersah, soldan Zibetra Kalesi'ne beş fersah, Zibetra'dan Hades'e dört fersahtır, Hades'ten Maraş'a⁷⁶⁴ beş fersahtır⁷⁶⁵.

Biz Medînetü's-Selâm'a dönelim, Fırat yolu üzerinden batı taraflarına giden yolu açıklayalım:

4.4.7. Medînetü's-Selâm-Magrib Yolu

Medînetü's-Selâm'dan Seylehîn'e dört fersah, Seylehîn'den Anbar'a sekiz fersahtır, ovada Becis'ten çıkan bir yol Rabbe denilen yerde Anbar'dan çıkan yol ile birleşiyor. Anbar'dan Rabbe'ye yedi fersah, Rabbe'den Heyt'e oniki fersah, Heyt'ten Nâvûse'ye yedi fersah, Nâvûse'den Âlûse'ye yedi fersah, Âlûse'den Fuhayme'ye kadar altı fersah, Fuhayme'den Nehiyye'ye on iki fersah, Nehiyye'den Dâzekî'ye altı fersah, Dâzekî'den Furda'ye altı fersah, Furda'dan ovada Mamene'ye doğru gidilir ki

⁷⁶¹ Bir konak yeridir, bkz. Kudâme, 113.

⁷⁶² Kudâme, 113.

⁷⁶³ Kudâme, 114.

⁷⁶⁴ Mansûr kalesinden Maraş'a kadar saydıklarımız Bizans sınırında bulunan Müslüman yerleşim yerleridir.

⁷⁶⁵ Kudâme, 115.

Furda'dan Fırat yolunda Vâdi's-Sibâ'ya altı fersah, ordan Halîc-i Benî Cumey'e beş fersah, Halîc-i Benî Cumey'den Fâş'a altı fersah, Fâş'tan Karkîsiyâ'ya ve Saîd nehri ağzına kadar sekiz fersah, Saîd nehri ağzından Ceredân'a on dört fersah⁷⁶⁶, Ceredân'dan Mübârek'e on bir fersah, Mübârek'ten Rakka'ya sekiz fersah olup iş bu Medînetü's-Selâm'dan Fırat üzerinden Rakka'ya⁷⁶⁷ yüz yirmi altı fersaktır⁷⁶⁸.

Ova yolunda ise; Furda'dan Kamertî'ye üç fersah, Kamertî'den Âvâmil'e dokuz fersah ve bir mildir, Âvâmil'den Kasaba'ya sekiz fersah, Kasaba'dan Arîr'e dokuz fersah, Arîr'den Rusâfe'ye sekiz fersah, Rusâfe'den Rakka'ya sekiz fersah olup iş bu Medînetü's-Selâm'dan Rakka'ya ova yolunda Fırat'a uğramadan yüz yirmi yedi fersaktır⁷⁶⁹.

4.4.8. Rakka'dan Rusâfe-Dımaşk-Hıms Yolu

Rusâfe-Dımaşk yolu: Rakka'dan Rusâfe'ye sekiz fersah, Rusâfe'den iki yol vardır: Bir tanesi ovada Dımaşk'a giden yol, diğeri Hıms üzerinden Umrân yoludur.

Umrân yolu: Rusâfe'den Zerrâ'a'ya kırk mil, Zerrâ'a'dan Kastal'a otuz altı mil, Kastal'dan Selemiyye'ye otuz mil, Selemiyye'den Hıms'a yirmi dört mil, Hıms'tan Şemsîn Şi'ir'e on sekiz mil, Şemsîn'den Kârâ'ya yirmi iki mil, Kârâ'dan Benk'e on iki mildir, Benk'den Kutayfe'ye yirmi mil, Kutayfe'den Dımaşk'a yirmi dört mildir⁷⁷⁰.

Rusâfe'den Dımaşk'a ova yolu ise; Rusâfe'den Harabe'ye kadar ki adı Batlâmyâ'dır, otuz beş mil, Batlâmyâ'dan Azîb'e yirmi dört mil, Azîb'ten Nehyâ'ya yirmi mil, Nehyâ'dan Karyeteyn'e yirmi mil, Karyeteyn'den Cerud'a otuz altı mildir, Cerud'tan Dımaşk'a otuz mildir⁷⁷¹.

Selemiyye'den Dımaşk'a ise; Selemiyye'den Fer'âyâ'ya on sekiz mil, Fer'âyâ'dan Şerîk suyuna yirmi mil, Şerîk suyundan Saded'e on sekiz mil, Saded'ten Benk'e otuz beş mildir⁷⁷².

⁷⁶⁶ İbn Hurdazbih'te bu mesafe dört fersah olarak verilmiştir. Bkz. İbn Hurdazbih, 68.

⁷⁶⁷ Rakka, Rumca'da "Kalanikos" olarak karşımıza çıkar. Bkz. İbn Hurdazbih, 68.

⁷⁶⁸ Kudâme, 115–116.

⁷⁶⁹ Kudâme, 116.

⁷⁷⁰ Kudâme, 117.

⁷⁷¹ Kudâme, 117.

⁷⁷² Kudâme, 118.

Yine Hıms'tan Bukâ' yolu üzerinden Dımaşk'a: Hıms'tan Cûsiye'ye on üç mil, Cûsiye'den Ayas'a yirmi mil, Ayas'tan Ba'albek'e üç mildir. Ba'albek'ten Taberiyye'ye Derac yolu üzerinden:

Ba'albek'ten Aynû'l-Curr'a yirmi mil, Aynu'l-Curr'dan Kar'ûn'a⁷⁷³ on beş mil, Kar'ûn'dan Uyun denilen köye doğru gidilir, Küfür Leyl'den yirmi mil, Küfür Leyl'den Taberiyye'ye on beş mildir⁷⁷⁴.

4.4.9. Dımaşk-Taberiyye Yolu

Eğer Dımaşk'tan Ürdün Dağlarına doğru olan yol izlenilmek istenilirse doğru yol şudur: Dımaşk'tan Kisve'ye on iki mil, Kisve'den Câsim'e yirmi dört mil, Câsim'den İfîk'e yirmi dört mil, İfîk'ten Taberiyye'ye altı mildir⁷⁷⁵.

4.4.10. Taberiyye-Remle Yolu

Taberiyye'den Remle'ye doğru yol ayrılıyor; Teberiy'e'den Leccûn'a direk yol yirmi mildir⁷⁷⁶. Ordan Kalansû'ya 20 mil, ordan Filistin'in bir şehri olan Remle'ye 24 mildir. Diğer yol Beysân'a on altı mildir. Sonra Leccûn'a on sekiz mildir⁷⁷⁷. Remle'den Mısır'a ise;

4.4.11. Remle-Fustat Yolu

Remle'den Uzdûd'a köylerden ve bayındır yerlerden on iki mildir, Uzdûd'tan köyler ve yerleşim yerlerinden Gazze'ye yirmi mildir, Gazze'den Rafâh'a bostanlar üzerinden on mildir, çok kumlu yerden ise altı mildir, Rafâh'tan Arîş'e kumlu yoldan yirmi dört mildir olup Arîş'te yol ikiye ayrılıyor: Cifâr kum yolu, deniz kenarından giden yol ise sahil yoludur.

Cifâr yolu; Arîş'ten Verrâde'ye on sekiz mil, Verrâde'den Bakkâra'ya⁷⁷⁸ yirmi mildir, Bakkâra'dan Faramâ'ya⁷⁷⁹ yirmi dört mildir.

⁷⁷³ Vadinin içinde bir konaklama yeridir, bkz. Kudâme, 118.

⁷⁷⁴ Kudâme, 118.

⁷⁷⁵ Kudâme, 118.

⁷⁷⁶ Kudâme, 118.

⁷⁷⁷ İbn Hurdazbih, 73.

⁷⁷⁸ Bkz. Ya'kubî, 105.

⁷⁷⁹ Bkz. Ya'kubî, 105.

Sahil yolu ise; Arîş'ten Mâhlâsa'ya yirmi bir mil, Mâhlâsa'dan Kasr-ı Nesâr Kalesine yirmi dört mil, Kasr-ı Nesâr'dan Faramâ'ya yirmi dört mil, Faramâ'dan Mısır kasabası Fustat'a doğru yol değişiyor; bir kış yolu vardır bir de yaz yolu vardır;

Yaz yolu Faramâ'dan Curcîr'e⁷⁸⁰ otuz mil, Curcîr'den Fâkûs Gadire'ye yirmi dört mildir, Gadire'den Kudâ'a Mescidine on sekiz mil, Kudâ'a Mescidinden Bilbeys'e yirmi bir mil, Bilbeys'ten Mısır'ın bir kenti olan Fustat'a⁷⁸¹ yirmi dört mildir.

Kış yolu ise; Faramâ'dan Mersed'e, Mersed'ten Gadire'ye otuz dört mildir iki yol orda birleşir⁷⁸².

4.4.12. Fustat'tan Batıya Doru Giden Yol

Fustat'tan Berke'ye, Afrika'ya ve tüm batıya giden yol ise; Fustat'tan Zatü's-Sâhil'e yirmi dört mil, Sâhil'den Tarnut'a otuz mil, sonra yol Tarnut'tan İskenderiye'ye dönüyor. Tarnut'tan Kûmşerîk'e yirmi iki mil, Kûmşerîk'ten Râfika'ya kadar Nil dahil yirmidört mil, Râfika ile birlikte yo İskenderiye halicine dönüyor, Râfika'dan Kartasâ'ya otuz mil, Kartasâ'dan Kiryevn'e yirmidört mil, Kiryevn'den İskenderiye'ye yirmi dört mil, İskenderiye'den Ebû Emine'ye⁷⁸³ yirmi mil, Ebû Emine'den Zatü'l-Humâm'a on sekiz mildir⁷⁸⁴.

Sonra yolu Tarnut'tan yolu tekrar başlatalım; Tarnut'tan Minber'e otuz mil, Minber'den Mesâris'e yirmi dört mil, Mesâris'ten Ermasâ'ya on iki mil, Ermasâ'dan Zatü'l-Humâm'a yirmi mil olup orda iki yol birleşir. Zatü'l-Humâm'dan Haniyyeti'r-Rûm'a⁷⁸⁵ otuz dört mil, Haniyyeti'r-Rûm'dan Kasr-i Acûz'a⁷⁸⁶ otuz mil, Tâhûne'den Kenâisi'l-Cûn'a⁷⁸⁷ yirmi dört mil, Kenâisi'l-Cûn'dan Cübbi'l-Avsec'e otuz mil, Cübbi'l-Avsec'ten Sekketü'l-Hammâm'a otuz mil, Sekketü'l-Hammâm'dan Kasru's-Şemmâs'a yirmi beş mil, Kasru's-Şemmâs'tan Hırbeti'l-Kavm'a on beş mil,

⁷⁸⁰ Bkz. Ya'kubî, 105; bkz. İbn Hurdazbih, 74.

⁷⁸¹ Fustat "Bâbilyûn" olarak biliniyordu; aynı zamanda "Kasr" olarak bilinen yer de burasıdır. Bâbilyûn'u Ömer b. Hattâb'ın hilâfetine 20/640–641 senesinde Amr b. As fethedince, Arap kabileleri Fustat civarına yerleştiler. Bu nedenle "Fustat" olarak adlandırıldı. Daha sonra bölgede yayıldılar ve Nil kenarına kadar geldiler. Arap kabileleri bitişik yerlere iskân oldular. Amr b. As burada bir Cuma Mescidi ve Dâru'r-Remle denen Dâru'l-İmâre inşa etti. Bkz. Ya'kubî, 105.

⁷⁸² Kudâme, 118–119.

⁷⁸³ İbn Hurdazbih'te Bûmîne olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 78.

⁷⁸⁴ Kudâme, 119–120.

⁷⁸⁵ Yol üzerinde harabe halindedir, Bkz. Kudâme, 120.

⁷⁸⁶ Kasr-i Acûz, Tâhûne diye bilinen bir köydür, bkz. Kudâme, 120.

⁷⁸⁷ İbn Hurdazbih'te Kenâisi'l-Hadîd olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 78.

Hırbeti'l-Kavm'dan Harâib-i Ebî Halîme'ye otuz beş mil, oradan Akabe'ye yirmi mil, ordan Ma'd denilen köye otuz beş mil, Mad'tan Rebûs'e otuz mil, Rebûs'tan Furme'ye altı mil, Furme'den Kasra ordan Sudur vadisine doğru gidilir, yirmi mildir, Sudur vadisinden Bâ' denilen köye kadar yirmi dört mil, Bâ'dan Nedâme'ye yirmi dört mil, Nedâme'den Berka'ya altı mildir⁷⁸⁸.

Çöl yolu ise; Kasr-ı Rûm'dan Mercü's-Şeyh'e yirmi mil, Mercü'l-Şeyh'ten Hayy-i Abdullâh'a otuz mildir, Hayy-i Abdullâh'tan Ciyâdü's-Sağîr'e otuz mil, Ciyâdü's-Sağîr'den Cübbi'l-Meydeân'a otuz beş mil, Cübbi'l-Meydeân'dan Vâdî Mehîl'e otuz beş mil, Vâdî Mehîl'den Cübb-i Halime'ye otuz beş mil, Cübb-i Halime'den Vâdî Mağâra'ya otuz beş mil, Vâdî Mağâra'dan Tâkenîst'e otuz beş mil Tâkenîst'ten Nedâme'ye yirmi mil, Nedâme'den Berka'ya on beş mildir, Dağlar ondan altı mil uzakta olup iş bu İskenderiye'den Berka'ya⁷⁸⁹ giden yoldur⁷⁹⁰.

4.4.13. Berka-Mağrib(Batı) Yolu

Berka'dan Melîtiyye'ye on beş mil, Melîtiyye'den Kasru'l-Asel'e yirmi dokuz mil, Kasru'l-Asel'den Evbarân'a on iki mil, Evbarân'dan Selûk'a otuz mil, Selûk'tan yol ikiye ayrılıyor. Bir tanesi sikke yoludur, diğeri deniz yoludur; sahil yolu, Selûk'tan Bersemt'e yirmi dört mil, Bersemt'ten Belbed'e yirmi mil, Belbed'ten Ecedâbiye'ye yirmi dört mildir. Sikke yolu ise; Selûk'tan Sikke'ye otuz mil, Sikke'den Zeytûne'ye yirmi mil, Zeytûne'den Ecedâbiye'ye yirmi dört mil olup Sikke yolu ve sahil yolu Ecedâbiye'de birleşiyorlar⁷⁹¹.

Sonra yine Melîtiyye'ye dönelim; Berka'dan Melîtiyye'ye on beş mil, ordan çöl yolu ile Melîtiyye'den Ânbâr'a yirmi dört mil, Ânbâr'dan Vâdî A'râb'a otuz mil, Şekîk Fehmi konağından Selûk'a otuz beş mildir⁷⁹².

Mehil'den Cübbü'c-Cerâve'ye Temlis'e yirmi mil, Temlis'ten Vâdî Mesûs'a otuz beş mil, Vâdî Mesûs'tan Cezir-i Eblû'ya, Cezir-i Eblû'dan Ecedâbiye'ye yirmi dört mildir. Ecedâbiye'den yol ikiye ayrılıyor; bir tanesi Afrika'ya, diğeri Tarâblus'a gider. Ecedâbiye'den Harkara'ya yirmi mil, Harkara'dan Sebhât-i Menhûşa'ya otuz

⁷⁸⁸ Kudâme, 120–121.

⁷⁸⁹ Şair dediki: Berka'da geniş bir arazi edindim, orada kurtlar, sırtlanlar dolaşır. Bkz. İbn Hurdazbih, 78.

⁷⁹⁰ Kudâme, 121–122.

⁷⁹¹ Kudâme, 122.

⁷⁹² Kudâme, 122.

mil, Sebhat-i Menhûşa'dan Kasru'l-Ataş'a otuz dört mil, Kasru'l-Ataş'tan Yahûdiyyeteyn'e yirmi dört mil, Yahûdiyyeteyn'den Kabrü'l-İbâdi'ye otuz dört mil, Kabrü'l-İbâdi'den Surt'a otuz dört mil, Surt'tan Karyeteyn'e on sekiz mil, Karyeteyn'den Muğamdaş'a yirmi mil, Muğamdaş'tan Kusûr-u Hassan'a otuz mil, Kusûr-u Hassan'dan Mansıf'a kırk mil, Mansıf'tan Teverğa'ya yirmi dört mil, Teverğa'dan Ragavga'ya yirmi mil, Ragavga'dan Verdâsâ'ya on sekiz mil, Verdâsâ'dan Muhtenâ'ya yirmi iki mil, Muhtenâ'dan Vâdi'r-Reml'e yirmi mil, Vâdi'r-Reml'den Tarâblus'a yirmi dört mil, Tarâblus'tan Sebra'ya ki Harabe denilen kente yirmi dört mil, Sebra'dan Cemmâlîn kuyusuna kadar yirmi mil, Cemmâlîn kuyusundan Kasru'd-Derek'e otuz mil, Kasru'd-Derek'ten Badıraht'a⁷⁹³ yirmi dört mil, Badıraht'tan Fevvâra'ya otuz mil, Fevvâra'dan Kâbis kentine kadar otuz mil, Kâbis kentinden Zeytûne kuyusuna on sekiz mil, Zeytûne'den Ketâne'ye yirmi dört mil, Ketâne'den Yesir'e otuz mil, Yesir'den Afrika kenti olan Keyrevân kenti kapısına yirmi dört mildir⁷⁹⁴.

4.5. KONAKLAMA YERLERİ

Şehirlerarası mesafeler hakkında bilgileri aktaran Kudâme, daha sonra posta konaklama merkezleri hakkında bilgi vermeye başlar. Vermiş olduğu bilgiler şunlardır:

Medînetü's-Selâm'dan Medâin'e üç sikkedir, Medâin sikkесinden Cercerâ'ya sekiz sikkedir, Cercerâ'dan Cebel sikkесine beş sikkedir, Cebel'den Vâsıt kentine ki sikkесi Dicle civarının ilk işidir sekiz sikkedir, Merûme sikkесinden ki Dicle civarının Vâsıt'a bağlı Bazbîn'e doğru üç sikkedir, Bazbîn sikkесinden Dir-i Mabenah'a ki son yerdir.

Ahvaz'a gelince; on üç sikkedir, Bades'ten Tîrin nehrine kadar dört sikkedir, Tîrin nehrinden Ahvaz pazarına üç sikkedir, Ahvaz pazarından Bercân'a ki Ahvaz işinin sonudur ondört sikkedir, Bercân'dan Errecân sikkесine kadar bir sikkedir, Errecân sikkесinden Nubendecân'a on yedi sikkedir, Nûbendecân'dan Şîraz sikkесine on iki sikkedir, Şîraz'dan İstahr sikkесine kadar beş sikkedir, Bazbîn'den

⁷⁹³ İbn Hurdazbih'te Âbâr-ı Daht olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 78.

⁷⁹⁴ Kudâme, 123–124.

Abdes'e beş sikkedir, Abdes'ten Mezâr sikkesine sekiz sikkedir, Mezâr'dan Basra'ya üç sikkedir⁷⁹⁵.

Cebel'e doğru doğu yolunun sikkeleri; Medînetü's-Selâm'dan Deskere'ye on sikkedir, Deskere'den Celûla'ya dört sikkedir, Celula'dan Hulvan kentine on sikkedir, Hulvan'dan Nasırâbâz'a işin sonudur dokuz sikkedir, Nasırâbâz'dan Karmasin'e altı sikkedir, Karmasin'den Dinever'in son çalışma yeri olan Hundaz'a on sikkedir, Hundaz'dan Hemedan kentine üç sikkedir, Hemedan kentinden Hemedan'ın son çalışma yeri olan Meşkûye'ye yirmi bir sikkedir, Hulvan'dan Şehrezor'a dokuz sikkedir, Hulvan'dan Sirvan kentine yedi sikkedir, Sirvan kentinden Sin Samira'ya dört sikkedir, Sin Samira'dan Dinever'e iki sikkedir, Dinever'den Yezdecerd'e ki Dinever'in son çalışma yeridir Zencân'a doğru on sekiz sikkedir, Yezdecerd sikkесinden Zencân'a on bir sikkedir, Zencân'dan Merağa'ya on bir sikkedir, Merağa'dan Meyânc'a iki sikkedir, Meyânc'tan Erdebil'e on bir sikkedir, Erdebil'den Versân sikkесine ki Azerbaycan çalışma sikkесinin sonudur on bir sikkedir, Versân sikkесinden Berza'a kentine sekiz sikkedir, Berza'a sikkесinden Mansûre'ye dört sikkedir, Berza'a'dan Mütevekkiliye kentine altı sikkedir, Mutevekkiliye kentinden Tiflis'e on sikkedir, Berza'a'dan Bâb ve Ebvâb'a onbeş sikkedir, Berza'a'dan Dubeyl'e dokuz sikkedir⁷⁹⁶.

Kum ve İsbahan'a adil yolu sikkeleri: Dûr'dan Kum'a üç sikkedir, Kum'dan İsbahan'a kırkyedi fersahtır, Kum kentinden İsbahan'ın son çalışma yeri olan Rud sikkесine on üç sikkedir.

Adil yolu Nihavend'e: Dinever'e bağlı Mâzrân'dan Nihavend'e üç sikkedir.

Rekad'tan Kazvin'e uygun yol: Rekad'tan Kazvin'e bir sikkedir⁷⁹⁷.

Batı taraflarına giden yol: Bağdat'tan Berdân'a iki sikkedir, Berdân'dan Akberâ'ya dört sikkedir, Akberâ'dan Sermenre'ye yedi sikkedir, Sermenre'den Cebiltâ'ya yedi sikkedir, Cebiltâ'dan Sin'e on sikkedir, Sin'den Hadise'ye dokuz sikkedir, Hadise'den Mûsul'a yedi sikkedir, Mûsul'dan Beled sikkесine üç sikkedir, Beled'ten Ezurme'ye dokuz sikkedir, Ezurme'den Nusaybin'e altı sikkedir, Nusaybin'den Kefertûsâ'ya üç sikkedir, Kefertûsâ'dan Ra's-ü Ayn'a on sikkedir, Ra's-ü Ayn'dan Rakka'ye on beş sikkedir, Rakka'den Nekira'ya ki Muder diyarının

⁷⁹⁵ Kudâme, 125.

⁷⁹⁶ Kudâme, 125–126.

⁷⁹⁷ Kudâme, 127.

son sınırır on sikkedir, Nekira'den Menbic'e beş sikkedir, Menbic'ten Haleb'e dokuz sikkedir, Haleb'ten Kınnesrin'e üç sikkedir, Kınnesrin'den Hıms'ın ilk sınırına bir sikkedir, Merce sikkelerinden ki Kınnesrin'in ilk sınırır Sâvvera'ya yedi sikkedir, Sâvvera'dan Hâmâ'ya iki sikkedir, Hâmâ'dan Hıms'a dört sikkedir, Hıms'tan Muhammediye'ye dört sikkedir, Muhammediye'den Bâ'lebekke'ye beş sikkedir, Bâ'lebekke'ten Dımaşk'a dokuz sikkedir, Dımaşk'tan Deyr-i Eyyûb'a yedi sikkedir, Deyr-i Eyyûb'tan Taberiye'ye altı sikkedir, Ürdün kasabası Taberiye'den Leccûn'a ki Ürdün sınırır dört sikkedir, Leccûn'dan Remle'ye ki Filistin kasabasıdır dokuz sikkedir, Remle'den Filistin sınırının sonu olan Ma'in'e sikkelerinden dokuz sikkedir, Ma'in'e sikkelerinden Cifâr yolunun sonu olan Darure sikkelerinden on yedi sikkedir⁷⁹⁸.

Nusaybin'den Erzen ve Halat'a uygun yol: Nusaybin'den Erzen kentine on bir sikkedir, Bedlis'ten Halat'a (Ahlat) dört sikkedir⁷⁹⁹.

Kefertûsâ'dan Şimşât'a uygun yol: Kefertûsâ'dan Âmid'e yedi sikkedir, Amid'ten Tell-i Cafer'e iki sikkedir, Tell-i Cafer'den Şimşât'a yedi sikkedir, Şimşât'tan Kâlîkıl'a iki sikkedir⁸⁰⁰.

Hısn'dan Harran ve Reha üzerinden Cezeriye sınırlarına uygun yol: Hısn'dan Harran'a üç sikkedir, Harran'dan Ruha'ya iki sikkedir, Ruha'dan Sumeysat'a üç sikkedir, Sumeysat'tan Hısn-ı Mansûr'a iki sikkedir⁸⁰¹.

Muder diyarından Fırat yoluna uygun yol: Rakka'den Dabâ sikkelerinden dokuz sikkedir.

Menbic'ten Şam hudutlarına uygun yol sikkeleri: Haleb'ten Kınnesrin'e dokuz sikkedir, Kınnesrin'den Antakya'ya dört sikkedir, Antakya'dan İskenderun'a dört sikkedir, İskenderun'dan Mesise'ye yedi sikkedir, Mesise'den Ezine'ye üç sikkedir, Ezine'den Tarsus'a beş sikkedir, Mesise'den Aynu'z-Zerbe'ye iki sikkedir⁸⁰².

Taberiyye'den Sûr'a giden uygun yola dönersek: Taberiyye'den Sûr'a yedi sikkedir⁸⁰³.

⁷⁹⁸ Kudâme, 127–128.

⁷⁹⁹ Kudâme, 128.

⁸⁰⁰ Kudâme, 128.

⁸⁰¹ Kudâme, 129.

⁸⁰² Kudâme, 129.

⁸⁰³ Kudâme, 129.

Fustat'tan İskenderiye'ye yol on üç sikkedir, İskenderiye'den Cebbü'l-Remle'ye Berke'ye doğru otuz sikkedir⁸⁰⁴.

4.6. HARAC'TA ÖZELLİKLERİ VERİLEN YERLEŞİM YERLERİ

Uzeyb⁸⁰⁵: *Uzeyb Araplar ve Persler arasında kara sınırında serhaddir. Kadisiye'den Uzeybe iki bitişik duvar vardır ve iki taraftan da hurmalıklar vardır; onların arasından çıkan kimse çöle girer*⁸⁰⁶.

Muğîse: “Orda bir havuz vardır.”⁸⁰⁷

Kar'â: *Orası bir konaktır ve orada kuyular vardır*⁸⁰⁸

Vâkısa: *Orda havuz ve kuyular vardır*⁸⁰⁹.

Akabe: *Orda konak ve kuyular vardır*⁸¹⁰.

Zübâle: *Orası abattır ve sakinleri çoktur*⁸¹¹

Şukûk: *Orda bir havuz vardır*⁸¹².

İbâdî kabri: *Orda su birikintileri vardır*⁸¹³.

İbn Hurdazbih, buranın İbâdîlerin mezarı olduğu ve içinde kuyu bulunan yer olarak ifade etmektedir⁸¹⁴.

Huzeymiyye: Orda su sıkıntısı vardır. Huzeymiyye etrafı surlarla çevrili bir şehirdir ve orda minber, hamam ve su birikintileri vardır. Huzeymiyye diye adlandırılmasının nedeni de Huzeyme diye birisinin orda su biriktirmiş olmasından dolayıdır ki bu kişi develerini dolaplarla⁸¹⁵ sulayıp onlara koruma zırhı yapmış olan biridir. Huzeymiyye'nin toprağı kırmızı renklidir⁸¹⁶.

⁸⁰⁴ Kudâme, 129.

⁸⁰⁵ Bk. İbn Hurdazbih, 108.

⁸⁰⁶ Kudâme, 78.

⁸⁰⁷ Kudâme, 78.

⁸⁰⁸ Kudâme, 78.

⁸⁰⁹ Kudâme 79.

⁸¹⁰ Kudâme, 79.

⁸¹¹ Kudâme, 79.

⁸¹² Kudâme, 79.

⁸¹³ Kudâme, 79;

⁸¹⁴ Bk. İbn Hurdazbih, 109.

⁸¹⁵ Kuyudan su çıkarıp bahçe ve bostanları sulamaya yarayan çark, çıkırık, bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, I, 694.

⁸¹⁶ Kudâme, 79.

İbn Hurdazbih ise burayı, bir havuzun bulunduğu ve etrafında sazların bulunduğu bir yer olarak tarif etmektedir⁸¹⁷.

Feyd: Orası yol yapının konağıdır ve orda su kanalı, ziraatlar ve minber vardır⁸¹⁸

İbn Hurdazbih de burada bir akarsuyun, bir minberin, alışveriş mekânlarının ve bir havuzun bulunduğunu ve buranın Bağdat-Mekke yolunun ortası olduğunu belirtmektedir⁸¹⁹.

Sûz⁸²⁰: Orda su birikintileri ve kuyular vardır ve Ebu Delf diye bilinen bir kişinin yaptığı kale vardır⁸²¹.

Semîrâi: Orda su birikintileri vardır⁸²².

Hâcız⁸²³: Orda su birikintileri ve kuyular vardır⁸²⁴.

Ma'deni'n-Nekra: Orda kuyular ve su birikintileri vardır⁸²⁵.

Rabeze: Suyu boldur ve orda minber vardır⁸²⁶.

Ma'den-i Benî Süleym⁸²⁷: Orda kuyular ve su birikintileri vardır⁸²⁸.

İbn Hurdazbih'te burası ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilir: “*Şair Ma'den-i Benî Süleym hakkında derki: Burası Türklerin en bilinen yurdudur, orada kurtlar ular, kuzgunlar dolaşır*”⁸²⁹.

Ufeyyiye: Suyu azdır⁸³⁰.

Mislah: Suyu boldur⁸³¹.

İbn Hurdazbih burası için “*Irak halkının mîkâtıdır*”⁸³² demektedir⁸³³.

Gamra⁸³⁴: Suyu çoktur ve oradan Yemen tarafına dönülüyor⁸³⁵.

⁸¹⁷ İbn Hurdazbih, 109.

⁸¹⁸ Kudâme, 79.

⁸¹⁹ İbn Hurdazbih, 110.

⁸²⁰ Sûz diye bilinen yerin telaffuzu İbn Hurdazbih'te Tûz olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁸²¹ Kudâme, 79.

⁸²² Kudâme, 79.

⁸²³ Hâcız diye bilinen yerin telaffuzu İbn Hurdazbih'te Hâcir olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁸²⁴ Kudâme, 79.

⁸²⁵ Kudâme, 80.

⁸²⁶ Kudâme, 80.

⁸²⁷ İbn Hurdazbih, 113; Ya'kubî, 92.

⁸²⁸ Kudâme, 80.

⁸²⁹ İbn Hurdazbih, 114.

⁸³⁰ Kudâme, 80.

⁸³¹ Kudâme, 80.

⁸³² Mekke'nin etrafında dışarıdan gelen hacıların ihram giydikleri yer, bkz. Komisyon, **Türkçe Sözlük**, III, 1980.

⁸³³ İbn Hurdazbih, 113.

⁸³⁴ İbn Hurdazbih, 114; Hacda hilâl işte burada görünür, bkz. Ya'kubî, 92.

Zat-u Irk: Suyu boldur ve orda ihrama giriliyor⁸³⁶

Seyyâle⁸³⁷: Orada su ve çalılıklar vardır ve orada şahinler ve atmacalar yavrulanıyor⁸³⁸.

Ebvâ⁸³⁹: Orda kuyular ve ziraat yerleri vardır⁸⁴⁰.

Cuhfe⁸⁴¹: Orda kuyular vardır ve orası deniz limanıdır⁸⁴².

Kudeyd⁸⁴³: Orda sel suyunun doldurduğu kuyular vardır⁸⁴⁴.

Batn-i Merre⁸⁴⁵: Orada hurma ağaçları ve ziraat yerleri vardır ki bir (dağ olan) oraya su akıyor. Batn-ı Merre, büyük bir köydür, halkı çoktur ve konaklama yerleri boldur, Hz Peygamber (S.A.S.)in eşlerinden olan Hz. Meymune'nin mezarı oraya dört mil uzaklıkta olup Hz. Âişe'nin mescidi ise oraya altı mil uzaklıktadır; mescidden sonra Mekke altı mildir. Mekke halkı orada ihrama girer ve orası harem sınırındır⁸⁴⁶.

Karnı'l-Menâzil⁸⁴⁷: Yemen ehlinin ihrama girdiği bir köydür, oradan sağ tarafa Taif'e dönülüyor⁸⁴⁸.

Batn-ı Na'mân⁸⁴⁹: Orası bir dağ ve ona bulutlu Numan deniliyor; zira onun üzerinde hep bir bulut vardır⁸⁵⁰.

Cüdûd: Orası posta yeridir ve kabilelerin birbirlerinden ayrıldıkları yerdir, orada sadece bir kuyu vardır ki ağaçlar ve ziraat ondan sulanır ve o kuyudan develere su verilir. Orası Osman bin Affan'ın uşağı olan Yusr'un yeridir/memleketidir⁸⁵¹.

Terba⁸⁵²: Orası büyük bir köydür; orda akan çeşmeler vardır, ziraat yerleri vardır. Köyün tümü, Mehdi'nin azatlısınındır⁸⁵³.

⁸³⁵ Kudâme, 80.

⁸³⁶ Kudâme, 80.

⁸³⁷ Bkz. Ya'kubî, 93.

⁸³⁸ Kudâme, 80.

⁸³⁹ Bkz. Ya'kubî, 93.

⁸⁴⁰ Kudâme, 80.

⁸⁴¹ Bkz. Ya'kubî, 93.

⁸⁴² Kudâme, 81.

⁸⁴³ Bkz. Ya'kubî, 93.

⁸⁴⁴ Kudâme, 81.

⁸⁴⁵ İbn Hurdazbih, 113.

⁸⁴⁶ Kudâme, 81.

⁸⁴⁷ İbn Hurdazbih, 115.

⁸⁴⁸ Kudâme, 81.

⁸⁴⁹ İbn Hurdazbih, 115.

⁸⁵⁰ Kudâme, 81.

⁸⁵¹ Kudâme, 82.

⁸⁵² İbn Hurdazbih, 115.

⁸⁵³ Kudâme, 82.

Sefer Bir konak yeridir ve içinde çölde posta sorumlusuna ait iki ev vardır ve iki kuyudan çıkan tatlı bir su vardır⁸⁵⁴.

Kerâ⁸⁵⁵: Orası bir konaklama yeridir, içinde hurma ağaçları ve tatlı su çeşmesi vardır, yalnızca posta sorumlusunun bir evi vardır, kabilelerin konaklama yeri ise vadinin içindedir ki çok hurma ağaçları vardır⁸⁵⁶.

Ranye⁸⁵⁷: Çölde bir konaklama yeridir ve orda çok hurma ağaçları ve büyük bir tatlı su çeşmesi vardır, etrafında ziyafet için abad yerleri vardır⁸⁵⁸.

Tebâle⁸⁵⁹: Büyük bir köydür, ehli çoktur, vadinin içinde Mudri-Kaysi'ye ait çeşme ve kuyuların belirtileri vardır⁸⁶⁰.

Benât-ı Harem: Büyük bir köydür, orada çok konak ve ziraatlar vardır; çeşme ve kuyudan tatlı su boldur⁸⁶¹.

Sumeys: Çölde bir konaktır, içinde tatlı suyu olan bir kuyu vardır, orada kimse yaşamaz, etrafında Has'am'dan çöl Arapları vardır⁸⁶².

Kesbe⁸⁶³: Büyük bir yerleşim merkezidir, orda konaklar, köşkler ve çölde çok su kuyuları vardır⁸⁶⁴.

Sücce⁸⁶⁵: Posta yeridir, içinde su kuyusu vardır ki kabileler ve kervanlar orada konaklıyorlar ve o Zubeyd memleketindedir ve etrafında çöl Arapları vardır⁸⁶⁶.

Surûm Râh⁸⁶⁷: Çölde büyük bir köydür ve içinde çeşmeler ile çok sayıda bağ vardır, Hemedanlı bir grup insan buraya yerleşmiştir. Onlara, yakına inen yabancı anlamında “cünüb” deniliyordu⁸⁶⁸.

Mahcera⁸⁶⁹: Büyük bir dağ köyüdür, çok çeşmeleri ve ehli vardır, onunla Surûm Râh arasında bir ağaç vardır ki Talhatü'l-Melik diye adlandırılan bu ağaç Yemen ile Hicaz arasında sınırdır; bu ağaç kavak denilen ağaca benziyor ancak ondan daha

⁸⁵⁴ Kudâme, 82.

⁸⁵⁵ İbn Hurdazbih, 115.

⁸⁵⁶ Kudâme, 82.

⁸⁵⁷ İbn Hurdazbih, 115.

⁸⁵⁸ Kudâme, 82.

⁸⁵⁹ İbn Hurdazbih, 115.

⁸⁶⁰ Kudâme, 82.

⁸⁶¹ Kudâme, 82.

⁸⁶² Kudâme, 82.

⁸⁶³ **Hudûdü'l-Âlem**, 44.

⁸⁶⁴ Kudâme, 82.

⁸⁶⁵ İbn Hurdazbih, 116.

⁸⁶⁶ Kudâme, 82.

⁸⁶⁷ İbn Hurdazbih, 116.

⁸⁶⁸ Kudâme, 82.

⁸⁶⁹ İbn Hurdazbih, 116.

büyüktür. Hz. Peygamber Selallahu Aleyhivesellem onu Yemenle Mekke arasında sınır yapmıştı⁸⁷⁰.

Arefe: Dağda bir konak yeridir ki Holan'dan çöl Arapları burada bulunurlar, içinde bir su vardır ki bazen azalır bazen de bollaşır⁸⁷¹.

Sa'da⁸⁷²: Büyük bir köydür, içinde minber, mescid olup çok sayıda tüccar vardır, orada Yemenli dericiler, derileri dibağ edip ayakkabı yapıyorlar ve tüccarların çoğu ise Basra halkındandır⁸⁷³. Sa'da'nın salkım söğüdü ve su akıntıları çoktur⁸⁷⁴.

A'meşkiye⁸⁷⁵: Dağda bir konak yeri olup orada yaşayan yoktur, onların suyu bir ağacın altından küçük bir çeşmeden gelir ki etrafında Hemedan'dan bir kabile yaşıyor⁸⁷⁶.

Hayvân⁸⁷⁷: Büyük bir köydür, içinde cami, minber ve çok sayıda halkı olup üzüm bağları çoktur ve salkımlarının büyüklüğü ile nam salmışlar, fazla miktarda yağmur suyu bulunmaktadır, ehli Bükeyl'dendir⁸⁷⁸.

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde İbn Hurdazbih'in eserinde de bulunmaktadır⁸⁷⁹.

Asâfet: Büyük bir köydür ve orada minber vardır, ehli Ceşmidirler, cuma günü Pazar yeri kuruluyor, orada çok sayıda bağ bulunup ziraatı gelişmiştir, içme suyu ise su birikintilerin sağlanırdı⁸⁸⁰.

Bahse konu olan bilgi, Kudâme'nin anlattığı şekilde İbn Hurdazbih'in eserinde de bulunmaktadır⁸⁸¹.

Rayde⁸⁸²: Büyük bir köydür, orada minber vardır, halkı, bağları, bostanları, çeşmeleri ve vadi içinde çok otlar vardır, orada salkım söğüdünü işletiyorlar⁸⁸³.

Rustâkurd: Dağ yolunda bir kaledir⁸⁸⁴.

⁸⁷⁰ Kudâme, 82–83.

⁸⁷¹ Kudâme, 83.

⁸⁷² İbn Hurdazbih, 116.

⁸⁷³ Kudâme, 83.

⁸⁷⁴ Kudâme, 83.

⁸⁷⁵ İbn Hurdazbih, 116.

⁸⁷⁶ Kudâme, 83.

⁸⁷⁷ İbn Hurdazbih, 116.

⁸⁷⁸ Kudâme, 83.

⁸⁷⁹ İbn Hurdazbih, 116.

⁸⁸⁰ Kudâme, 83.

⁸⁸¹ İbn Hurdazbih, 116.

⁸⁸² İbn Hurdazbih, 117.

⁸⁸³ Kudâme, 83.

⁸⁸⁴ Kudâme, 92.

Kerec: İğarların kasabasıdır⁸⁸⁵.

Kuşmâhan: Çöl yolu üzerinde büyük bir köydür ve Gez'e bitişiktir⁸⁸⁶.

Kûk: Burası bir köydür ki Türk kavimleri saldırılar için burada hazırlanırlar; bu yerden güneye doğru Çin ülkesine kadar dağlar vardır⁸⁸⁷.

Şâvâb: İçinde iki büyük nehir vardır, birisi [Mava] diğeri [Yuren] diye adlandırılıyorlar⁸⁸⁸.

Temtâc: Temtâc denilen yer çöldedir ve içinde büyük bir nehir geçmekte olup sazlıklar vardır⁸⁸⁹.

Âbârcâc: Büyük bir tepedir ki etrafında bin çeşme vardır ki bir nehirde toplanıyorlar ve doğuya doğru akıyor bu nedenle "Berkuvâb" deniliyor, onun anlamı maklub su yani tersine akan su; zira onun akışı aşağıdan yukarıya akıyor.

Bu nehirin tüm kenarlarında kurbağalar, ılgın ağaçları ve bolca meşe ağaçları vardır ki içinde keklik ve turaç kuşları avlanır, Menzil konağından bu nehir geçilir ve sağ tarafta konaklanır; Menzil konağı bu nehrin geçiş noktasındadır⁸⁹⁰.

Bahse konu olan yer hakkında İbn Hurdazbih ise şu ifadeleri kullanmaktadır:

Âbârcâc denilen yerde bin adet pınar(su kaynağı) vardır ve bu pınarlar doğuya doğru akmaktadırlar. Doğuya doğru akan bu pınarlar "Berkuvâb" olarak isimlendirilir. Bu kelime "balığın rengi gitgide siyaha dönüşüyor" anlamına gelmektedir⁸⁹¹.

Tarâz: Kent, yeşillik içinde bayındır bir yerdir⁸⁹².

Kum: Burası çok sıcaktır ve Harlehiye'nin başıdır, Kum, Tever ve Kulan arasında kuzey bölgesindedir, Kum'un arkasında kum ve çakıldan oluşan bir çorak arazi vardır ki içinde çok büyük yılanlar vardır. Kimak sınırına iki fersahtır,⁸⁹³.

Kûlşûb: Burası da Kasraybaş gibidir ve sağında bir dağ vardır ki içinde çok meyveler, taze hurmalar ve dağ baklaları vardır⁸⁹⁴,

Nûzket: Büyük bir köydür⁸⁹⁵.

⁸⁸⁵ Kudâme, 94.

⁸⁸⁶ Kudâme, 98.

⁸⁸⁷ Kudâme, 99.

⁸⁸⁸ Kudâme, 100.

⁸⁸⁹ Kudâme, 100.

⁸⁹⁰ Kudâme, 100.

⁸⁹¹ Bkz. İbn Hurdazbih, 37.

⁸⁹² Kudâme, 101.

⁸⁹³ Kudâme, 101.

⁸⁹⁴ Kudâme, 101.

Bahse konu olan yer ile ilgili bu bilgi İbn Hurdazbih'in eserinde de mevcuttur⁸⁹⁶.

Harancuvân: Büyük bir köydür⁸⁹⁷.

Bahse konu olan yer ile ilgili bu bilgi İbn Hurdazbih'in eserinde de mevcuttur⁸⁹⁸.

Cûl: büyük bir köydür⁸⁹⁹.

Sârığ: Büyük bir köydür⁹⁰⁰.

Bahse konu olan yer ile ilgili bu bilgi İbn Hurdazbih'in eserinde de mevcuttur⁹⁰¹.

Bencîket: Bir köydür ve yanında bir köy vardır⁹⁰².

Sâbât: Büyük bir köydür⁹⁰³.

Rakend: Büyük bir köydür⁹⁰⁴.

Galûk Endâz: Büyük köyler arasında bir köydür⁹⁰⁵.

Sâmiğâr: Çölde(çorak bir arazi) diye bilinen büyükçe bir köydür⁹⁰⁶.

Hâcestân: Burası silahla korunan bir yer olup bir kalesi vardır. Büyükçe bir tuz üretim yeri bulunmakta ve Şaş, Hucende ve diğer yerlerin tuz ihtiyacı buradan sağlanmaktadır. Bir yanında dağ vardır ki gümüş madeni dağına buradan ulaşılıyor⁹⁰⁷.

Bâb: Fergana kentinden daha büyük olan bir kenttir⁹⁰⁸. Şaş nehri üzerinde kuruludur, hayır ve bereketi boldur, insanlar, Türklerin korkusundan Turmukân'da konaklamazlardı, Turmukân-Bâb arası fersahları bir gün bir gecede kat edip geçerlerdi⁹⁰⁹.

⁸⁹⁵ Kudâme, 102.

⁸⁹⁶ Bkz. İbn Hurdazbih, 38.

⁸⁹⁷ Kudâme, 102.

⁸⁹⁸ Bkz. İbn Hurdazbih, 38.

⁸⁹⁹ Kudâme, 102.

⁹⁰⁰ Kudâme, 102.

⁹⁰¹ Bkz. İbn Hurdazbih, 38.

⁹⁰² Kudâme, 102.

⁹⁰³ Kudâme, 103.

⁹⁰⁴ Kudâme, 103.

⁹⁰⁵ Kudâme, 103.

⁹⁰⁶ Kudâme, 103.

⁹⁰⁷ Kudâme, 103.

⁹⁰⁸ Kudâme, 103.

⁹⁰⁹ Kudâme, 104.

Fergana: Fergana⁹¹⁰ kentine Ahsiket de diyorlar⁹¹¹.

Harabe: Buranın yanında bir çeşme vardır ve ona Mersed yeri deniliyor⁹¹².

Uş⁹¹³: Burası büyük bir köydür⁹¹⁴.

Bûzkend:⁹¹⁵ Hurtekin Dehkân'ın kentidir⁹¹⁶.

Akabe⁹¹⁷: Birbirine yakın ve bitişik köyler arasında olup Hurtekin Dehkân'a yakındır. Ancak yüksek ve zor bir yerdedir, karlar yağdığında oraya bir günde varılamıyor⁹¹⁸.

Atbâş: Engebeli dağlarda olan Atbâş yüksek bir dağ yolu üzerinde bir kenttir⁹¹⁹.

Yukarı Nuşcân: Yolunun bir kısmı küçük dağlardan, bir kısmı da otlar ve çeşmeler arasında geçmekte ancak buralarda hiçbir köy yoktur. Bu yolda deve ile geçmek isteyen biri ot ve su ihtiyacını gidermekte zorlanmadıklarından, yolcular bu yolu tercih ederler ancak çok azı kurtulur⁹²⁰.

Kûyket⁹²¹: Bayındır bir yer olup burada halkı kalabalık olan iki büyük köy vardır.⁹²²

Yahyaâbâd: Vadinin ortasında bir konaktır, bu konakta hanlar ve sikke vardır⁹²³.

Karîneyn⁹²⁴: Bu köy çölde vadi kenarında büyük bir tepe üzerindedir ve ehli mecusidir. Geçimleri, eşeklerinin kirasından sağlarlar. Onlarla değişik yerlere sefer düzenledikleri için onlara kiracılar deniliyor⁹²⁵.

Kasr-i Ahnef: Vadi üzerinde bir köydür ve burası Ahnef bin Kays'e nisbet edilir⁹²⁶.

⁹¹⁰ Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 45; İbnü'l-Fakîh'in dediğine göre Fergana'yı 116 Enûşîrvân kurmuştur. Kendi ailesinden pek çok kişiyi buraya yerleştirmiş ve adına Hurhâne demiştir, bkz. Kazvîni, 20; bkz. İbn Hurdazbih, 38; bkz. Ya'kubî, 74.

⁹¹¹ Kudâme, 104.

⁹¹² Kudâme, 104.

⁹¹³ Bkz. İbn Hurdazbih, 39.

⁹¹⁴ Kudâme, 104.

⁹¹⁵ Bkz. İbn Hurdazbih, 38.

⁹¹⁶ Kudâme, 105.

⁹¹⁷ Medînetü's-Selâm-Mekke yolunu anlattığımız pasajdaki Vâkisa-Kâ'a arasında kalan Akabe ile karıştırılmamalıdır.

⁹¹⁸ Kudâme, 105.

⁹¹⁹ Kudâme, 105.

⁹²⁰ Kudâme, 105.

⁹²¹ Ramazan Şeşen'in Türk Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri adlı eserinde Bu yerin ismi Kevâket olarak geçmektedir.

⁹²² Kudâme, 105.

⁹²³ Kudâme, 106.

⁹²⁴ Bu köy metinde isim olarak belirtilmemiştir ancak burasının Karîney olduğu İbn Hurdazbih'in eserinde geçmektedir.

⁹²⁵ Kudâme, 106.

⁹²⁶ Kudâme, 106.

Esrâb: Küçük bir yerleşim yeridir, evleri dağda tünel gibidir, vadi yolu üzerindedir⁹²⁷.

Kencân: İki dağ arasında büyük bir köydür⁹²⁸.

Eğrin: Merv vadisinde bayındır bir köydür⁹²⁹.

Kasr-ı Hût: Çölde bayındır bir köy olup ehli çoktur ve burası Farigan ili başlangıç noktasıdır⁹³⁰.

Ka'a: İçinde hanlar ve kuyular bulunurdu ve Cûzecân ili hükümrânlığına bağlıdır⁹³¹.

Sidra: Bu konak Eldû Konağıdır, içinde yalnızca posta sikkesi ve hanlar vardır. Horasan, Merv ve Toharistan civarlarında deprem olunca ki iki yüz üç yılında oldu Sidra çeşmesi patlar ve büyük bir çeşme ve su kaynağı olur, suyu çölde akar ki bu çöl Merv ve Amul'a bitişiktir, genellikle kum ve kamış vardır, ağaçlık yer köy olmuş, içinde çokça ziraat ve ağaçlar vardır⁹³².

Destecerd: Suyu bol, halkı çok olan bir köydür⁹³³.

Darzenkî: Bayındır, şen bir köy olup halkı çoktur⁹³⁴.

Sağaniyân: Ehli çok olan büyük bir köydür⁹³⁵.

Râşt: İki dağ arasındadır. Raşt, Horasan vilayetinin nahiyelerinden en uzak olan beldesidir ki Fergana'dan sonra geliyor. Orası Türk saldırılarının olduğu giriş yeridir⁹³⁶.

Karid-ı Amr: Bayındır bir köydür, Belh nehrinin taşları arasındadır⁹³⁷.

Hadise: Küçük Zab'ın ortasında aktığı bir ovadır⁹³⁸.

Cernân: Halkı çok, pazarı şen bir yerleşim yeridir⁹³⁹.

Bâmkara: Pazarı var ama halkı azdır⁹⁴⁰.

Cullâb: Nehir kenarında bir köydür⁹⁴¹.

⁹²⁷ Kudâme, 106.

⁹²⁸ Kudâme, 106.

⁹²⁹ Kudâme, 106.

⁹³⁰ Kudâme, 107.

⁹³¹ Kudâme, 107.

⁹³² Kudâme, 107.

⁹³³ Kudâme, 107.

⁹³⁴ Kudâme, 108.

⁹³⁵ Kudâme, 108.

⁹³⁶ Kudâme, 108.

⁹³⁷ Kudâme, 109.

⁹³⁸ Kudâme, 112.

⁹³⁹ Kudâme, 113.

⁹⁴⁰ Kudâme, 113.

⁹⁴¹ Kudâme, 113.

Ruhâ: Dağın tepesinde bir Rum kentidir⁹⁴².

Dârâ: Dağın tepesinde bir kenttir⁹⁴³.

Cârûd: Çok sayıda çeşmeleri olan bir kenttir⁹⁴⁴.

Mesleme Kalesi: İçinde sarnıç bulunduğu bir köydür⁹⁴⁵.

Tell-i A'fer: Büyük bir köydür⁹⁴⁶.

Sincar: Bir Rum kentidir⁹⁴⁷.

Sukeyru'l-Abbas: Habur'un üzerinde bir kenttir⁹⁴⁸.

Kârkîsyâ: Fırat ve Habur üzerinde bir kenttir⁹⁴⁹.

Sumeysat: Şam yönünden Fırat üzerinde bir kenttir⁹⁵⁰.

Mansur Kalesi: Sınırdaki taştan yapılmış bir surdur⁹⁵¹.

Kasr-ı Nesâr Kalesi: İçinde tatlı su ve hurma ağaçları vardır⁹⁵².

Furme: İşçilerin konakladıkları bir kenttir⁹⁵³.

Tâkenîst: Bir Hristiyan köyüdür⁹⁵⁴.

Berka: Çölde balçık çamuru gibi kırmızı bir şehirdir⁹⁵⁵.

Yahûdiyyeteyn: Deniz kenarında iki köydür⁹⁵⁶.

Basra: İçinde posta işi için hayvanlar vardı⁹⁵⁷.

Necd⁹⁵⁸: Yemâme'den daha değerlidir. Necd topraklarının az bir kısmı mamurdur.

Necd'de iki bilinen Tay dağları⁹⁵⁹ vardır ve suları mevcuttur⁹⁶⁰.

⁹⁴² Kudâme, 113.

⁹⁴³ Kudâme, 113.

⁹⁴⁴ Kudâme, 113.

⁹⁴⁵ Kudâme, 113.

⁹⁴⁶ Kudâme, 114.

⁹⁴⁷ Kudâme, 114.

⁹⁴⁸ Kudâme, 114.

⁹⁴⁹ Kudâme, 114.

⁹⁵⁰ Kudâme, 115.

⁹⁵¹ Kudâme, 115.

⁹⁵² Kudâme, 119.

⁹⁵³ Kudâme, 121.

⁹⁵⁴ Kudâme, 121.

⁹⁵⁵ Kudâme, 122.

⁹⁵⁶ Kudâme, 123.

⁹⁵⁷ Kudâme, 125.

⁹⁵⁸ Bkz. İbn Hurdazbih, 110.

⁹⁵⁹ Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 12.

⁹⁶⁰ Kudâme, 180.

V. BÖLÜM

5. HARAC'TAKİ COĞRAFI, İKTİSADİ VE TARİHİ BİLGİLER

5.1. COĞRAFI BİLGİLER

Bu başlık altında Kudâme bin Cafer'in coğrafyaya dair aktarmış olduğu bilgileri sunacağız. Kudâme, ilk önce Yeryüzünün yapısı ve şekli ile ilgili bilgileri verdikten sonra yeryüzü üzerinde imara elverişli bölgeler, Müslümanların yaşadığı topraklar ve alınan vergiler, İslâm memleketini çevreleyen milletler ve olaylar ile yeryüzü üzerindeki denizler, adalar, nehirler ve çeşmeler ile ilgili bilgileri vermektedir. Ayrıca Kudâme, “Yüksek riyaset kâtipliğine kendini öneren birinin bu konu hakkında bilgi sahibi olması gerektiğini”⁹⁶¹ de belirtmektedir.

5.1.1. Yeryüzünün Yapısı, Miktarı, Genişliği, Konumu ve İmar Durumu

Yeryüzünün şekli, miktarı, genişliği, konumu ve imar durumu ile ilgili bilgilerin çoğunun astronomi⁹⁶² ilminde alındığı söyleyen Kudâme bu konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

İnsanoğlu, yeryüzünün şekli, miktarı, genişliği, memleketlerin konumunu, imar durumunu, imara elverişli olmayan bölgelerin ölçüsü ve meblağı hakkındaki bilgiye gereksinim duyduğu vakit ve bu bilgiye ancak gözlem ve idrak ile müşahade etme yöntemiyle sahip olunabileceğini anlamıştır. Fakat insan ömrünün kısa olması ve gücünün az olması nedeniyle bu bilgiye ulaşmanın zorluklarını Allah'ın lutfü ile kendisine verilmiş olan ve beş duyu organının zaafından ve acizliğinden dolayı isteyip de ulaşamadığı bilgileri, birbirinden ayırma gücü ve kuvveti sayesinde elde edebiliyor. İnsanoğlu, aklını kullanarak şu sonuçlara vardı:

İlk önce yeryüzünün şekli; güneşin her gün doğudan çıkıp sonra batıda kaybolması ve ikinci gün bu durumun tekrarlanmasını gören insanoğlu, bundan şunu anladı ki etrafında dönen cisimlerin ortasında olması gerekir. Ortada olduğuna göre, bu cisim ya yuvarlak olur veya yuvarlağın dışında buna benzer bir şekilde olması

⁹⁶¹ Kudâme, 131.

⁹⁶² Astronomi, kâinattaki bütün gök cisimlerinin, geçmişte, günümüzde ve gelecekteki şekillerini, büyüklüklerini, kütlelerini, yüzeylerini parlaklıklarını, fiziksel ve kimyasal yapılarını, birbirlerine etkilerini, hareket kanunlarını, oluşumlarını ve gelişimlerini inceleyen bir bilim dalıdır. Bkz. Celâl Kırcı, **Fen Bilimleri**, 43.

kaçınılmazdır. Eğer şekli yuvarlak olmasa da uzun zamanın geçmesi ile bu yuvarlak vasfını alması gerek; çünkü rüzgâr, yağmurlar ve diğer bazı etkenlerin uzun zaman sürecinde bu cisme çarparak onun açılarını ve artılarını götürüp yuvarlak hal almasını sağlamışlardır. Nasıl ki denizlerdeki çakılların çoğu birçok cisimle karşılaşp sürtünme sonucu uzun zaman sürecinde yuvarlak ve düz hal alıyor ise, bu da aynı şekilde yuvarlak⁹⁶³ hale dönüşüyor⁹⁶⁴.

Sonra insanoğlu yeryüzünün genişlik bilgisini yıldızlardan çıkardı ve bunu şu şekilde düşündü. Yer kürenin genişlik bilgisini elde etmek için en geniş daireyi(ekvator) ele alıp onu ikiye bölerek bu dairenin ölçümünü zira'/arşınla yapmak veya bilfiil dokunarak elde etme fikri; İnsanoğlunun bu kadar mesafeyi kat etmesine ne bedeni ne de ömrü elvermediğinden cismi ile bunu yapabilmesi mümkün değildir. Zira önceden belirttik ki insan zayıftır ve ömrü de kısadır⁹⁶⁵.

İkincisi ise; Eğer buna insanoğlunun gücü yetseydi bile bu sefer de bu işe koyulduğu zaman önüne çok zorluklar ve engellerin çıkmayacağından emin olmazdı. Kaldı ki bu iş sırasında onu engelleyecek yüksek dağlar, derin vadiler, belirsiz denizler, değişik kavim ve milletler çıkacak ve ölçüm işi güçleşecekti. Bunun için gündüzü eşit olan bir yerin birbirine paralel olan ve bir hat altında bulunan şehirlerden iki şehirdeki ay tutulmasını kast edip gözetledi, bu iki şehir arasındaki genişlik miktarını alıp oralarda meydana gelen ay tutulmasının vaktini onunla mukayese etti, iki şehir arasındaki mesafeyi iki zaman arasındaki müddete bir pay kıldı. Daha sonra bunu arzın devri olan güneşin bir gün ve bir gecede aldığı zaman seyrinde kullandı ki yeryüzünün mesafesini yerin bükümüne nisbet etti; böylece açığa çıkmasını istediği bilgiyi ortaya çıkarıp elde etti. Gördüğüm şu ki: Astronomi ilmini mütalaa etmemiş hiç kimse kendi tahkiki ile bu konuda bunun ötesine geçememiştir. Bu ilmin verilerinden haberdar olmayan birinin bu konuda ne demek istediğimizi kavrayabilmesi için konuyu biraz daha detaylandırmamızda bir sakınca olmazsa gerek; onun için diyoruz ki: Gerek felek eczasına⁹⁶⁶ orantıları aynı olan gerekse aralarındaki mesafe bir olan o iki şehrin enleri de birdir. Şehrin eninde maksat onun gün ortamı çizgeden yani hatt-i istiva denilen ekvator çizgisinden

⁹⁶³ Bkz. İbn Rüşteh, 12–13.

⁹⁶⁴ Kudâme, 132.

⁹⁶⁵ Kudâme, 133.

⁹⁶⁶ Cüz kelimesinin çoğuludur. Metinde cüz kelimesi derece yerine kullanılmıştır. Ancak metinde bu kelimenin yerine, yeri geldikçe derece yeri geldikçe birim kelimelerini kullanacağız.

uzaklığıdır. Eğer bu iki şehir, uzaklık mesafesi olarak doğu-batı arasındaki uzunluk boyutunda değilse ay tutulması için ölçü kabul edilmezler. Örneğin doğudaki şehirde geceden iki saat geçtikten sonra ay tutulması olmuşsa ve batıdaki şehirde ise bir saat geçtikten sonra olmuşsa ve aralarındaki mesafe mil olarak bin mil ise, bilinir ki büküm payı adı geçen iki şehir arasındaki mesafe olan saatin 1/15'i ve atmış altı mil ile bir milin 2/3'ü kadardır. Bu milli feleğin 360 payı olan büküm paylarına çarpılır, sonuç olarak çarpımdan 24 bin⁹⁶⁷ mil elde edilir, böylece bunun yer kürenin dönümü olduğuna hükmedilir ki eğer bu genişlik yer genişliği ile ölçülmeye kalkılırsa, daha önce açıkladığımız nedenlerden dolayı çok zor olur⁹⁶⁸.

Yeryüzünün imara elverişli bölümünün bilinmesi ise; Batlamyus'un⁹⁶⁹, gerek etrafa gönderdiği elçilerin getirdikleri doğru haberlerin gerekse geçmişten yıldızlar cihetinden gelen bilgilerin birbirleri ile mukayese ederek değerlendirip kabul ettiği verilerdir. Batlamyus, Marsyus, Ebirğus ve diğer kimselerin, yeryüzünün mamur ve imara elverişli olmayan bölümleri hakkındaki görüşlerini zayıf buldu; zira bunlar, tüccarların bu konuda naklettikleri haberleri kabul edip görüş belirtmişlerdi. Batlamyus bu konuda şöyle diyor: "Tacirler aralarındaki çekişme ve birbirlerine üstünlük taslama konusunda ulaşmadıkları yerlere ulaştıklarını iddia ederler; onun için onların hikâyelerine güven olmaz." Bundan dolayı, kendisi, hangi yönlerde neler olduğunu bilmek, istediği malumatın hakikatine vakıf olmak için elçiler gönderdi. Görüş ve anlayışlarına itimad ettiği, yalan ve abartıdan uzak kişilerin sözlerine güvenirdi. Batlamyus onların söyledikleri ile yıldızlar biliminde elde ettiği delilleri karşılaştırıp uyguladı. Yıldızlar cihetindeki delilleri ise şu şekilde idi: Güneşin özel seyir yönünü ve dünya ile birlikte hareketine baktı, onlar arasında kopmaz bir bağlantı olduğunu gördü ki bir vakitte ona yaklaşıyor başka bir vakitte uzaklaşıyor, başka bir vakitte ise sapıyor. Bir yerde bitkiler ve hayvanlar varsa, orası mamurdur,

⁹⁶⁷ Aynı ifade Kitabı'l-Â'lâki'n-Nefise'de de geçmektedir. Bkz. İbn Rüşteh, 17.

⁹⁶⁸ Kudâme, 133–134.

⁹⁶⁹ İslâm astronomisi üzerinde önemli etkileri olan İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilginidir. 108 yılı civarında doğduğu kabul edilir. Greko Romen literatüründe Claudius Ptolemaios, klâsik İslâm kaynaklarında Batlamyus veya Batlamyus el-Kalûzî diye anılan bu ünlü astronom ve coğrafya bilgininin hayatı hakkında gerek Doğu ve gerekse Batı kaynaklarında yeterli bilgi yoktur. Bütün İslâmî kaynaklarda Batlamyus'un İskenderiye'de doğup büyüdüğü, öğrenimini orada gördüğü, astronomi ve diğer konulardaki araştırmalarını İskenderiye'de yaptığı görüş birliği halinde belirtilir. Müslüman coğrafyacıların çalışmalarında Batlamyus'un önemli ölçüde etkisi olmuştur. Fakat onlar Batlamyus coğrafyasını aynen kopya etmeyip daha çok Hint ve İran kaynaklı bilgilerle birleştirerek yeni sistem ve teknikler geliştirmişler, Batlamyus'un coğrafyasının tashih ve ikmâl etmişlerdir. Bkz. C. Aydın-Gülseren Aydın, "Batlamyus", *DİA*, V, 196–197.

havası normal ve imara elverişlidir. Sürmenin ve türemenin olmaması aşırı sıcaklık ve soğukluktan kaynaklanır. Normallik ise, güneşin seyrinin itidalli bir şekilde bir yerden irtifası ve yakınlığı ile meydana geliyor. Sıcaklık ve soğukluktaki aşırılık şu şekilde olur. Varsayalım ki, bir yerleşim yerindeki havada aşırı derecede yoğunluk varsa ve bu sıcaklıkla birleşir veya gün doğumu sürekli ve aralıksız olur ise, böylece hava ısınır canlıların ve bitkilerin yaşama ortamı kalmaz, hepsi yanıp kül olur. Veya bunun tersi olur ve hava aşırı derecede soğur ise beraberinde karlar çoğalır, böylece zemheri soğuklar şiddetlenir, üreme ve türeme tümüyle ortadan kalkar ve imar durumu olmaz⁹⁷⁰.

Güneş, kuzey burçlarında bulunduğu yaz mevsiminde, altmış dört derece kuzey paralelinde bulunan yerlere kırk derece dokuz dakika açıyla gelir; Bağdat'ın enlemi ise otuz üç derece on beş dakikadır. Güneş yaz mevsiminde yükseldiği zaman, mizan/terazi burcundaki on yedi derecedeki yüksekliği gibi olup o Teşrin-i Evvel'in başıdır. Fakat güneş yaz eğiliminde olduğu zaman, yeryüzüne en uzak konumda olur. Yazın eni altmışdört derece olan bir yer Bağdat'tan çok daha soğuk olur ve Teşrin-i Evvel(Ekim) ayında eni altmış dört derece olan yer şiddetli soğuk olur. Yazın bu durumda olan bu yerde kışın ise şiddetli soğuktan ötürü durulmaz. Özellikle de buna gündüzün kısa, gecenin uzunluğu eklenirse asla yaşamaya elverişli olmaz; zira bu gibi yerlerde kışın gündüz iki saat ve bir saatin 1/7 oranında olur, gece ise yirmi bir saat ve bir saatin 7/16 saat oranında olur. Kışın gündüzü olmayacak kadar az olan, yazın da gecesi böyle olan bir yerin iki derece ve bir derecenin bir parçası olur; çünkü bu burçların eğimi derece olarak elli bir dakikadır, güneş, kış bükümünde iken bize uzak bir bölge olan güney burçlarında olur ki zira bizim kaldığımız yer kuzeye doğrudur. Güneyde güneşin eğimi tanımladığımız yerin eninin üzerine arttığı zaman ki dedik o altmış altı derece dokuz dakikadır(Kuzey Kutbu) ve o zaman doksan dereceye ulaşır; o zaman güneşin altı ay sonra yaz eğilimine girene kadar bu yere ne irtifası ne de doğuşu olur. Yaz olduğu zaman da doğuşu bir altı ay sürer; o zaman açıkladığımız gibi ordan kayıp gitmez. Böylece güneş hareketine göre yapılan çıkarım, Batlamyus'un gerek elçilerinden zikrettiği gerekse bu işe itina gösteren ve bu konuda araştırmada bulunanların naklettiği ile uyuşuyor. Nakledilen ve onlardan rivayet edilen şudur:

⁹⁷⁰ Kudâme, 134–135.

Kuzey yönünde imara elverişli en uzak yer Tûla diye bilinen adadır ki ekvator çizgisinden olan uzaklığı, altmış üç derecedir. Buranın en uzun gündüzü yirmi saattir. Nazarın delalet ettiği budur ve haberler de ona uygundur ki burası kuzey yarım kürenin bayındır alanın sonudur yani sınırır⁹⁷¹.

Güney yarım kürede ise; aşırı soğuklar imara engel olduğu gibi aşırı sıcaklıklar da imara engel teşkil etmektedir. Çok sıcak olan yer aynı zamanda güneşin yaklaştığı yerdir. Burası ekvator çizgisinin yirmi bir derece otuz beş dakika güneyindeki yerdir. Güneşin sıcaklığını hissettirdiği ve yeryüzüne en çok yakınlaştığı bölge burasıdır. Bu da güneşin güney burçlarından kavs/yay burcunun beş buçuk derecesinde olduğu zamandır. Batlamyus'un elçilerinden ve ondan önce gelenlerin sahip oldukları görüşe göre; güneyde mamur olarak en son görülen yer ekvator çizgisinin aşağısında on altı derece ve bir derecenin 1/4 ve 1/6'sıdır. Güneş, akrep burcunda onüçüncü dereceye dik geldiği zaman o yer için hava sıcaklığı en üst seviyeye çıkar. Bu yer ile güney yarım kürede en son bilinen imarın olduğu yere ve güneşin dik geldiği yer arası mesafe azdır. Bu dereceden sonraki yerlerde imarın olmayışı pek muhtemeldir. Böylece açıklığa kavuştu ki gerek güneyden gerekse kuzeyden imarın en son ulaştığı yerler hem delille hem de haber verilen bildirimler ile açıklığa kavuştu⁹⁷².

5.1.2. Yeryüzünün Mamur (Bayındır) Olan Bölümleri

Padişahlar yeryüzünün bölgelerini üçe bölüyorlardı:

—Bir parçası Türk ve Hazar bölgeleri idi ki Hindistan'ın batısından Rum'un doğusuna kadardı.

—Bir parçası Türk diyarından Hindistan'a, Sudan'dan Amman, Mukran, Kabil, Sicistan ve Toharistan'a kadardır.

—Bir parçası da Fars diyarıdır ki Beledü'l-Camiin diye adlandırılır ve sınırı da Belh nehrinden Azerbaycan ve Ermenistan'ın sonuna kadar, Fırat ve Kadisiye'dir. Bu kısmın arzın göbeği ve ortası olduğuna inanılırdı. Bunun için halkının renkleri normal, cisimleri ise güçlüdür. Kendilerinde Rum'un kumrallığı, Habeş'in siyahlığı, Türk ve Hazar'ın sertliği ve Çin halkının yumuşaklığı yoktur. Denilir ki: Onlar, memleketleri doğu, batı, kuzey ve güney diye bölüyorlardı. Güneşin en uzun ile en

⁹⁷¹ Kudâme, 135–136.

⁹⁷² Kudâme, 137.

kısa gündoğumu arasındaki bölüme “Horasan” diyorlardı. Bu bölüm, gündoğumunun dörtte birine sahip olana aittir. Güneşin en uzun ile en kısa gün batımı arasındaki parça İran’dır. İran güneşin gün batımıdır ve gün batımının dörtte birine sahip olana aittir. En kısa gündüzün başındaki güneşin gündoğumu ile en uzun gündüzün sonundaki gün batımı arasındaki bölüme Yemrun denilir ki burası güney bölgesidir ve Yemen valisine aittir. En uzun gündüzün ilkinde güneşin gündoğumu ile en kısa gündüzün sonundaki güneşin gün batımı arasındaki parçaya Baser diyorlardı. Bu kuzey bölgesidir ve Azerbaycan’a kadar olan bölümdür ve Fars’ın payıdır⁹⁷³.

Rumlar ise yeryüzünün mamur olan bölümünü birkaç parçaya bölmüşler. İlk parça üç kısımdır:

İlk kısmı kuzey tarafından Yeşil Deniz⁹⁷⁴ denilen Bahr-i Muhit sınırından, Teytus sınırına gelen haliçten Rum Denizine⁹⁷⁵ kadar olan parçadır. Yeryüzünün bu parçası bir ada gibidir. Zira bu parçanın kuzey ve batı yönünü yeşil deniz, güney yönünü ile doğunun bir kısmını Şam denizi çevreler ki bu parçayı Yunanca Erufi⁹⁷⁶ (Arufi) diye adlandırmışlardır.

İkinci kısmı, batı tarafından Yeşil deniz, kuzey tarafından Rum denizi, güney tarafından Habeş denizi⁹⁷⁷ doğu yönünden ise Mısır arazisi bulunur. Bu parçayı da Lûbiye⁹⁷⁸ diye adlandırmışlar.

Üçüncü kısım ise, bayındır kısımdan geriye kalandır. Bunun sınırları ise batı tarafından Mısır Nil’i, Ariş⁹⁷⁹ ve Âyle’dir⁹⁸⁰. Güney cihetinden ise Yemen ve Hint denizidir. Doğu tarafında ise, Çin’in mamur olan en ucra köşesine kadardır. Bu bölümü Büyük Esbene diye adlandırmışlardır. Bu bölümleri başka sınırlarla da sınırlandırmışlardır.

Esbene, doğudan Habeş denizi ve Mısır’ın doğusunun sonudur. İkinci sınır, bu deniz ile Şam denizi ve sahillerinin arasındaki yol boyu ile Lukâm dağı ve kuzey tarafında imara elverişli olan en uzak yere kadar ki bölüm. Üçüncü sınır ise, kuzey

⁹⁷³ Kudâme, 139–140.

⁹⁷⁴ Grekler buna Doğu Denizi diyorlar. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, VI.

⁹⁷⁵ Buna Şam Denizi de diyorlar. Bkz. Kudâme, 140.

⁹⁷⁶ Erufi: Ezûfi, Erûpâ, Avrupa demektir. Burada kastedilen Avrupa kıtasıdır. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, VII. Arûfâ: Bu bölgenin içerisinde Endülüs, Sakâlîbe, Rum, Efrenc, Tanca yer almakta ve sınırını Mısır oluşturmaktadır. Bkz. İbn Hurdazbih, 131.

⁹⁷⁷ Kızıldeniz demektir.

⁹⁷⁸ Lûbiye, Libya demek olup buda Afrika kıtasıdır. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, VII.

⁹⁷⁹ Bkz. İbn Hurdazbih, 74.

⁹⁸⁰ Eyle de denilmektedir. Bkz. İbn Hurdazbih, 127; Bkz. İbn Rüsteh, 84; Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 3.

cihetinden doğuya doğru olandır. Dördüncü sınır ise Okyanustur ki doğuda Bahr-ı Muhit ve Habeş denizine kadar olan büyük sahralardır.

Lubiye⁹⁸¹ bölgesinin ise batı sınırı Habeş denizi, ikinci sınır Şam'ın batısı, Barka⁹⁸², Afrika ve batı okyanus denizine kadar gelen Endülüs sınırır. Üçüncü sınır, Halidat diye adlandırılan Cezayir ki batı okyanus denizinden başlayıp büyük sahraları aştıktan sonra güneye doğru olan sınırdır. Dördüncü sınır güney sahraları, batı Habeş denizi ve Kulzum denizi diye bilinen Mısır sınırına bitişik olan bölümdür.

Erufî ise, birinci sınırı Lûkam dağları ve etrafı kuzey okyanus denizine uzanan bölümdür. İkinci sınır kuzey okyanustan batı tarafına imara elverişli en son noktadır. Üçüncü sınır Batı okyanusundan Rum denizine kadar Erufî ile Lubiye arasında kalan ortak denizdir. Dördüncü sınır ise, Rum denizinden Lubiye sınırına kadar, Şam sahilleri ve ilk sınırın tamamı ile Lukam dağlarına kadar olan sınırdır⁹⁸³.

Bu üç parçadan Atina(Erufî/Avrupa) diye adlandırılan parça, doğudan batıya uzanan hattı başlayıp kuzey yönüne dönüyor. Lubiye denen parça, ikinci parçadan başlayıp Atina denizi hizasındadır ve Atina denizi civarındadır. Boylamasına ise güneyden kuzeye doğru üçüncü parça kadardır. Geriye kalan Barukâ diye bilinen parçaya aittir. Bunun toplam miktarı, miktarın altıda birinin yarısı ve az bir şey genişliğin cümlesindendir. Zira yıl doğudan batıya yüz seksen derece'dir ve bu arz devresinin yarısıdır. Güneyin sonu olan hattı istivada imara elverişli yer bulunmuştur; kuzey yönünden ise ancak altmış üç dereceye kadar olan yerler imara elverişlidir. Bu da yarısı yüzseksen olan 360'ın altıda bir ve altıda birin yarısı çarpımından meydana gelir⁹⁸⁴.

Bu artma payı, altıda bir üzerindeki küsuratın varsayılan yarısı ile çarpımından ortaya çıkar. Mamur olan altıda birin yarısından sonra arta kalan yeryüzünün onda birini oluşturuyor ki çoğu güney yönünden altıda birin yarısını geçiyor ve kuzeyde olduğu gibi güneyde de güneşin yansıma orantısından kuzeyde olduğu gibi benzer bir imar durumunu ortaya çıkarıyor. En iyisini Allah biliyor.

⁹⁸¹ Lubiye; Bu bölgenin içeirisnde Mısır, Kulzum, Habeş, Berber ülkesi ile Güney denizine kadar olan yerler bulunmaktadır. Bu topraklarda Domuz temiz olarak kabul edilmemektedir. Bu topraklarda yaban eşiği, geyik ve tavus kuşu bulunmamaktadır. Bkz. İbn Hurdazbih, 131.

⁹⁸² Büyük bir şehirdir. Mısır'a bitişik olan bir eyalet bu şehre aittir. Büyük zenginliğe ve çok sayıda tüccara sahip olan bir yerdir. Burada sürekli çok sayıda asker bulunmaktadır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 72.

⁹⁸³ Kudâme, 140-141.

⁹⁸⁴ Kudâme, 142.

Önceden de açıkladığımız gibi kuzeyde sert soğuklar güneyde aşırı sıcaklık durumundan dolayı her iki yönde de son noktaya ulaşmak çok zordur⁹⁸⁵.

Doğu ve batı yönlerden ise, görünen herhangi bir neden yoktur. Gün ortalama hatları hizasındaki görünen ve görünmeyen yerlere gidip görmeyi engelleyen bir mani yoktur. Ancak tüm bu yerlere vardığını ve gözleri ile gördüğünü bize haber veren kimseyi bulmadık. Yeryüzünün değişik durumlarından olan denizler, sayısız yollar, aşılması çok zor dağlar, derinliklerine ulaşılması imkânsız vadiler ve su bulunmaz çöller gibi sebepler aşılmayı imkânsız hale getirip bunu engelleyebilir⁹⁸⁶.

Yeryüzünün imara elverişli bölümü, iklimlere ayrılarak yedi kısma bölünür ve başlangıcı hattı istivadan başlar. Önceden açıkladığımız gibi imara elverişli yerler güneyin başlangıcı Habeş ve Hint topraklarından kuzeyde imara elverişli yerlerin sonuna kadar olan yerlerdir. Onlar iklimleri farz etmişler ve doğudan batıya doğru uzunlukta ele almışlar. İklimleri, birbiri ardına sıralamışlar ki yazın gündüz saatleri yirmi, gece saatleri ise dört olan yere kadar saymışlardır.

—İklimlerden ilkinin sınırı; batıdan yeşil deniz, Adalar (Cezayir) ve Endülüs tarafından Çin’de imara elverişli yerlere kadar ki bölümdür. Bu iki yerin arasındaki mesafe on iki bin mildir. Zaman olarak uzunluğu on iki saattir. Zira güneş Adalar’da battığı zaman Çin’de doğmaya başlar. İklimlerden ilkinin eni de günortası hattının altından yirmi derece on üç dakika uzaklık miktarına kadardır. Orta kısmında bulunan bir yerin en uzun gündüzü on üç saattir ki hatt-ı istivadan bir saat kadar artar. Bu iklim Merayis diye adlandırılır ki Habeşistan’ın bir kentidir.

—İkinci iklim; ilk iklimin sınırından enlem olarak ki yirmi derece on üç dakikadan yirmi yedi derece on iki dakikaya kadardır. Ortalama en uzun gündüzü on üç buçuk saattir. Hatt-ı İstivaya göre bir saat kadar artar. Bu iklimde, güneş cevza/ikizler ve seretan/yengeç burcunda olduğu zaman güney yönüne uzamaz. Bu iklimin adı Asvan’dır ki Becce sınırında olup Mısır topraklarında olan bir kenttir.

—Üçüncü iklim; enlem olarak ikinci iklimin sınırı olan yirmi yedi derece on iki dakikadan otuz üç derece kırk dokuz dakikaya kadardır. Ortalama en uzun gündüzü on saattir ve Mısır iklimi olarak adlandırılır.

⁹⁸⁵ Kudâme, 142.

⁹⁸⁶ Kudâme, 142–143.

—Dördüncü iklim, üçüncü iklimin sınırından tamamlayıcısı olan otuz sekiz derece yirmi üç dakikaya kadardır. Ortalama en uzun gündüzü on dört buçuk saattir ve Antarsus iklimi olarak adlandırılır.

—Beşinci iklim, dördüncü iklimin sonundan tamamı olan kırk iki derece on sekiz dakikaya kadardır. En uzun gündüzü on beş saattir ve Rûziş iklimi diye bilinir.

—Altıncı iklim, beşincinin sonundan tamamı olan kırk yedi derece iki dakikaya kadardır. En uzun gündüzü on beş buçuk saattir ve Buntus iklimi diye bilinir; zira hatt-ı Buntus denizi⁹⁸⁷ hattı üzerindedir.

—Yedinci iklim, altıncı iklimin sınırından tamamı olan elli sekiz derece elli dakikadır, en uzun gündüzü on altı saattir. Bundan sonraki imara elverişli yer bu iklime bağlıdır⁹⁸⁸.

5.1.3. Yeryüzünün Mamur Olan Kısımlarına Göre Denizlerin Konumu, Mesafesi ve İçindeki Adalar

Bu başlık altında denizlerin genişlik ve uzunlukları ile bu denizlere bağlı körfezleri ve bu denizlerdeki adalar hakkında Kudame'nin aktarmış olduğu bilgileri sunacağız.

Denizlerin en büyüğü yanımızda, Doğu Denizi⁹⁸⁹ diye bilinen uzunlamasına hatt-ı istivaya paralel, batıda Habeşistan ülkesinden başlayıp doğuya doğru Hindistan'ın en ucra köşesine kadar giden ve bu yönde uzunluğu sekiz bin mil, genişliği ise kuzeye doğru iki bin yedi yüz mil olan denizdir. Enlemesine gece ve gündüzün eşitlendiği adaya kadar bin dokuz yüz mil uzunluğundadır. Bu denizden Habeş ülkesinden bir körfez çıkar ve Berber yönüne doğru uzar ki Berber körfezi⁹⁹⁰ denir. Uzunluğu uzandığı yöne doğru beş yüz mildir. Büyük denizde başladığı yerde genişliği yüz mildir. Âyle⁹⁹¹ diye bilinen kentten geçen başka bir körfez var ki uzunluğu başladığı yerden bittiği yere kadar bin dört yüz mildir. Batıda bitimi ve yeşil denize bittiği yere kadar iki yüz mildir. Bu yeşil denize, Arapça muhit, Yunanca okyanus denilip, onun nereden geldiği bilinmiyor. Ancak batıdan Habeş

⁹⁸⁷ İbn Hurdazbih, 88.

⁹⁸⁸ Kudâme, 143–144.

⁹⁸⁹ Hint Denizi denilmektedir. Bkz. İbn Rüsteh, 83; Araplar ise Deryâ-yı Sebz (Yeşil Deniz) olarak isimlendirirler. Bk. **Hudûdü'l-Âlem**, 2.

⁹⁹⁰ Bkz. İbn Rüsteh, 83; Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 3.

⁹⁹¹ Âyle körfezi: bu körfez, Arap Körfezi (Halîc-i Arabî), Eyle Körfezi ve Kulzum Körfezi olarak adlandırılmaktadır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 3.

topraklarının en uzak yerlerine ve kuzey yönüne uzanan bir körfez⁹⁹² daha bulunmakla beraber batı tarafında içinde Halidat diye bilinen adalar ile Endülüs ülkesinin karşısında bulunup Hudeybe diye bilinen bir ada vardır, eni yedi mil olan bir körfezdır⁹⁹³. Yeşil denizden çıkar Endülüs ve Tanca⁹⁹⁴ arasından geçer ve Sıbt diye bilinir ve Rum denizine kadar gelir. Yine içinde kuzey yönünde on iki ada vardır ki onlara Britanya adaları denir. Ama bu muhit/okyanus diye bilinen denizden uzaklaşınca, gemiler içinde yüzemez ve beşerden kimse durumunu bilmez⁹⁹⁵.

Rum ve Mısır denizi⁹⁹⁶ ise; başlangıcı bu körfezdır. Endülüs ve Tanca ülkeleri arasından doğuya doğru Şam sahillerine kadar uzanır ve uzunluğu başladığı yerden beş bin mildir. Eni bir yerde altı yüz mildir, başka bir yerde yedi yüz mildir, başka bir yerde de sekiz yüz mildir. İçinde bir körfez vardır ki kuzeye doğru Roma ülkesine yakın uzunluğu beş yüz mildir ve İdris diye adlandırılıyor. İçinde başka bir körfez daha vardır ki Narbuna arzı diye bilinen yerden çıkar ve uzunluğu iki yüz mildir. Rum denizinde yüz yetmiş iki ada vardır. İmara elverişli olup mamur durumda olan bu adaların çoğu Müslümanların gazveleri sonucu yıkılmışlardır. Onlardan beş tanesi büyüktür; Dimaşk sahilinin altındaki Kıbrıs⁹⁹⁷ adası, etrafı üç yüz elli mildir, Barka karşısındaki İkrîtaş⁹⁹⁸ adası ki etrafı üç yüz mildir. Afrika karşısındaki Sakliye⁹⁹⁹ adası ki etrafı beş yüz mildir. Efrenciye karşısındaki Surtaniye¹⁰⁰⁰ adası ki Tunus ülkesi hizasındadır ve etrafı üç yüz mildir. Endülüs’e karşı olan Yabis¹⁰⁰¹ adası ki etrafı iki yüz mildir¹⁰⁰².

Kontos denizi¹⁰⁰³ ise, Kostantaniye ötesinde Larka denilen kentin yanında kuzeyden uzanıp uzunluğu bin üç yüz mil, eni de üç yüz mildir. Tabsin denilen küçük denizi de içine alıp kuzeyden akıp Matos denilen adadan yeşil denizle

⁹⁹² Bu körfez de Hindistan Körfezi (Halîc-i Hindî) adını almaktadır. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 3.

⁹⁹³ Kudâme, 145.

⁹⁹⁴ İbn Hurdazbih, 80–81. Fas’ın kuzeyinde, Kuzey Afrika kıyısının Cebelitarık kenarında yer alan eyalettir.

⁹⁹⁵ Kudâme, 145–146.

⁹⁹⁶ Buna Afrika denizi de denilmektedir, Bkz. İbn Rüsteh, 84.

⁹⁹⁷ Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 8. Akdeniz’in Sicilya ve Sardinya’dan sonra üçüncü büyük adasıdır. Bkz. Cevat Rüştü Gürsoy, “Kıbrıs”, **DİA**, XXV, 370.

⁹⁹⁸ Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 8.

⁹⁹⁹ Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 8.

¹⁰⁰⁰ Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 8.

¹⁰⁰¹ Yabis adasına Bâlus da denilmektedir. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 8.

¹⁰⁰² Kudâme, 146–147.

¹⁰⁰³ Pontus Denizi ve Karadeniz de denilen bu deniz Balkanlar, Anadolu yarımadası ve Kafkasya arasında kalan denizdir. Bkz. Metin Tuncel, “Karadeniz”, **DİA**, XXIV, 384–385; Mes’ûdî, **Mürûcû’z-Zeheb(Altın Bozkırlar)**, Çev.: A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, 36.

birleşiyor. Bu küçük denizin doğudan batıya uzunluğu üç yüz mildir, eni de yüz mil olup ondan bir körfez akıyor Konstantaniye'den Rum denizine kadar uzanır ki döküldüğü yere kadar iki yüz altmış mil olup içinde gemiler yüzer; eni de yere göre değişir. Konstantaniye yanında üç mildir, başka bir yerde altı mildir, başka bir yerde ise bir mil daha çok veya daha azdır. Eni döküldüğü yerde bir ok atımı ölçeğindedir. Bu yerde büyük bir kaya bulunur ve üzerinde de Rum tarafında yapılmış olan bir burç var ki buradan gemiler teftiş edilir¹⁰⁰⁴.

Büyük doğu denizini daha önce tanıttık ve dedik ki uzunluğu sekiz bin mildir. Bu denize bağlı olarak Berber ülkesine doğru bir körfez, Halîc-i Arabî denilen başka bir körfez ki Arap denizi diye bilinir ve uzunluğu bin dört yüz mildir. Eni büyük denizde Re'sül-Cümcüme diye bilinen yerden batı tarafında Yemen ülkesi, doğu hizasında Sind diyarında Deybel memleketine beş yüz mildir, sonu Basra'ya doğru yüz elli mildir. Arap denizi diye bilinen bu körfez ile Kulzum¹⁰⁰⁵ denizi diye bilinen Körfez arası, Yemen arzından Eyle, Hicaz arzı ve Arap yarımadası arasındaki mesafe bin beş yüz mildir. Büyük denizden Tehâme yanında Hint topraklarından dördüncü bir körfez çıkıyor ki Yeşil körfez¹⁰⁰⁶ diye anılır, uzunluğu ise bin beş yüz mildir. Bu denizde yani Hint Denizi'nde mamur olan olmayan içinde yaklaşık bin beş yüz yetmiş¹⁰⁰⁷ ada vardır. Bunlardan bir tanesi Hind toprakları karşısında bulunan ve Serendib denilen büyük bir ada vardır. Onun etrafı üç bin mildir. İçinde büyük dağlar, nehirler, çokça şehirler bulunmakla birlikte madenlere¹⁰⁰⁸ de sahiptir. Bu ada etrafında mamur olan on dokuz ada daha bulunmakta ki içinde köyler ve kentler¹⁰⁰⁹ vardır¹⁰¹⁰.

Bâbü'l Ebvâb'ın kenarında bulunduğu Cürcan denizi ise; başka bir ismi Harezm denizi olup uzunluğu batıdan doğuya sekiz yüz mildir, eni de altı yüz mildir, içinde iki ada vardır ki Cürcan'ın karşısında olup geçmişten beri yerleşimin olduğu yerlerdendirler¹⁰¹¹.

¹⁰⁰⁴ Kudâme, 147.

¹⁰⁰⁵ Hududul Alem'de bu körfez ile Arap körfezi aynı körfez olarak belirtilmiştir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 3.

¹⁰⁰⁶ Hindistan Körfezi (Halîc-i Hindî) veya Ahdar körfezi denilmektedir. Bkz. İbn Rüsteh, 84; Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 3.

¹⁰⁰⁷ İbn Rüsteh'te bu sayı 1370 olarak geçmektedir. Bkz. İbn Rüsteh, 84.

¹⁰⁰⁸ Bu dağlardan kırmızı ve gök mavisi renginde yakutlar çıkarılır, Bkz. İbn Rüsteh, 84.

¹⁰⁰⁹ Bkz. İbn Rüsteh, 84.

¹⁰¹⁰ Kudâme, 147-148.

¹⁰¹¹ Kudâme, 148.

5.1.4. Yeryüzünün Mamur Olan Kısımlarındaki Dağlar, Sayısı ve Ünlü Olanlarının Tespiti

Bu başlık altında yeryüzünün imara elverişli bölgelerinde bulunan dağlar ile sayılarını ve meşhur olanlarının ölçülerini aktaracağız.

Hattı İstivanın arkasında yani güneyinde birinci iklimin öncesinde dokuz tane dağ bulunmaktadır. Bunlardan beş dağın uzunluğu birbirine yakındır; ancak en uzunları dört yüz mil ile beş yüz mil arasında olduğu tahmin edilmektedir. Ancak orda bulunanlardan bir tanesinin uzunluğu dokuz yüz mil civarındadır. Cebel'ül-Ömür'ün uzunluğu bin mildir. O dağlardan birinin bir kısmı hattı istivanın ötesinde, bir kısmı ise ikinci iklimde bulunup uzunluğu dörtyüz kırk kûsur mildir¹⁰¹².

Birinci iklimde on dokuz dağ vardır; onlardan bir tanesi Serendib¹⁰¹³ dağdır¹⁰¹⁴, uzunluğu iki yüz altmış kûsur mil olup (?????????) Göletini çevreleyip sepet gibi yuvarlak şekillidir.

İkinci iklimde yirmi yedi dağ vardır ki onlardan bir tanesi Kirman dağdır, uzunluğu üç yüz otuz kûsur mildir.

Üçüncü iklimde otuz tane dağ vardır.

Dördüncü iklimde yirmi dört tane dağ vardır ve onlardan bir tanesi Dimaşk'taki Cebel'üs-Selc (Kar) dağdır; uzunluğu seksen üç mildir. Bu civarda Senir Dağı vardır ki uzunluğu kırk beş mildir; yine bu bölgede bulunan Lukâm dağının uzunluğu yüz mildir. Hilvân'a bitişik bir dağ vardır ki uzunluğu yüz on beş mildir. İsbahan'dan geçen ve Nihâvend dağına eşlik eden bir dağ var ki uzunluğu dört yüz otuz beş mildir. Bu yuvarlak şekilli dağa bitişik olup İsbahan ile Ahvaz

¹⁰¹² Kudâme, 149.

¹⁰¹³ Serendib dağının bulunduğu Serendib adası hakkında Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Dünyada deve ile yolculuk yapılacak en güzel yer Mekke ve benim mescidimdir. Daha sonra Mescid-i Aksâ gelir. Bu ikisinin ardında seyahat edilecek en güzel yer Serendib adasıdır. Burası babamız Hz. Âdem'in yeryüzüne indiği yerdir. Hz. Âdem buradaki Uhbut dağının üzerine inmiştir. Bkz. Kazvînî, 336.

¹⁰¹⁴ Serendib Dağı: Uzunluğu 100 fersaktır. Bu dağ o derece yüksektir ki bazı yerlerine hiç kimse tırmanamaz. Serendib'in zirvesi ile eteği arası iki günlük mesafedir. Dağda farklı renklerde yakut madenleri vardır. Bu dağdan çıkan ırmağın yatağında mücevherler bulunur. Dünyanın başka hiçbir yerinde mücevher mevcut değildir. Toprağı zımpara toprağıdır. Serendib Dağı'nın yakınındaki denizden oldukça pahalı inciler çıkarılmaktadır. Bu dağda hint sümbulü, karanfil, kâkûle, hindistan cevizi tohumu ve her çeşit baharat yetişir. Bol miktarda hindistan cevizi ağacı, kızılâğaç ve bambu bulunmaktadır. Burada misk geyiği, misk kedisi ve gergedan mevcuttur. Yine aynı dağda bir taş üzerine çıkmış olan bir insana ait ayak izi bulunmaktadır. Bu ayak izinin Allah'ın selamı üzerine olsun Hz. Âdem'e ait olduğu söylenmektedir. Serendib'in halkı çıplaktır. Bu dağ birinci iklimdedir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 8; Serendib'te bir ateş vardır ve bu ateş ile cevherler ilaç haline getirilirler, bkz. İbn Hurdazbih, 61.

arasında bulunan dağın uzunluğu iki yüz yirmi iki mildir. İstahr ve Cevr arasında geçen dağın uzunluğu iki yüz elli mildir, Nihâvend'e bitişik olan Taberistân dağının uzunluğu sekiz yüz mildir.

Beşinci iklimde yirmi dokuz dağ vardır; Haris¹⁰¹⁵ ve Huveyres¹⁰¹⁶ dağları ki uzunlukları otuz üç mildir. Musul ile Şehrazur arasındaki dağın uzunluğu ise iki yüz kırk beş mildir; bu dağa bitişik, Haris ile Huveyres dağlarına¹⁰¹⁷ ulaşan ve Kazvin'e kadar uzanıp Berân'a¹⁰¹⁸ yaklaşan dağın uzunluğu ise iki yüz elli mildir.

Altıncı iklimde yirmi dört dağ vardır ki onlardan bir tanesi içinde Zühre heykeli olan dağdır ve denize bitişik olup uzunluğu iki yüz seksen dört mildir.

Yedinci iklimde ise, kırk dört dağ vardır ki bir tanesi Muhit denilen Yecüc dağıdır, başı Sind'ten başlar, uzunluğu dokuz yüz mildir. Bilinen tüm dağların sayısı yüz elli sekizdir¹⁰¹⁹.

5.1.5. Yeryüzünün Mamur Olan Kısımlarındaki Nehirlerin, Çeşmelerin, Çöllerin, Sayıları ve Ünlü Olanları

Bu başlık altında yeryüzünün yaşanabilecek kısımlarında bulunan çeşmeler, nehirler, sel yatakları ve bunların sayıları ile niteliklerine dair Kudâme'nin bize aktarmış olduğu bilgileri sunacağız.

Çeşmelerin ilki, hattı istivanın hizasında olan Kamer¹⁰²⁰ dağından çıkan çeşmedir; sonra ondan on nehir dağılıyor; onlardan beşi hattı istivanın ötesinde güney bölgesinden iki gölden birisine dökülüyorlar. Sonra her gölden üç nehir çıkar. Birinci iklimde bulunan bir çölde hattı istivadan yaklaşık iki cüz uzaklıkta toplanırlar. Sonra bu bataklıktan bir nehir çıkar ki o da Mısır Nil'idir. Nûbe¹⁰²¹ kentinden geçer, birinci iklimi kateder, ikinci iklimden de bir buçuk derece kadar

¹⁰¹⁵ Haris (Ararat): Yolun zor olması sebebiyle Hâris Dağı'nın zirvesine tırmanmak imkansızdır. Sürekli karla kaplı olan dağda soğuk iklim hüküm sürer. Çok sayıda Ermeni şehri halkı bu dağdan av ve yakıt elde eder. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 11.

¹⁰¹⁶ Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 11.

¹⁰¹⁷ Hz. Allâh İrmenîye halkına Mûsâ peygamberi göndermişti. Bu Mûsâ, Mûsâ b. İmran değildir. İrmenîye halkı onu yalanladı. O da bu halkı Hâris ve Huveyris dağlarına çevirdi. Bkz. Kazvînî, 106.

¹⁰¹⁸ Bkz. İbn Hurdazbih, 34.

¹⁰¹⁹ Kudâme, 149–150.

¹⁰²⁰ Cebelü'l-Kamer olarak adlandırılan bu dağda gümüş ve altın madenleri bulunmaktadır. Uzunluğu 500 fersah olan Nil Nehri buradan çıkar. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 13.

¹⁰²¹ Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 13; İbn Hurdazbih, 78. Nûbe Ülkeleri için bkz. Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer, **Takvîmü'l-Buldân**, Beyrut 1840, 153.

yeri aşar. Sonra Asvan kentine meyleder ve ordan geçip Selukya denen dağın arasında kıvrımlar çizerek Mısır'a doğru tekrar döner. Yirmi dokuz derece ve bir derecenin dörtte biri kadar(13 dakika) enleminden geçer ki hattı istivadan iki bin dokuz yüz otuz üç mil uzaklıkta olan bir yerdir. Daha sonra Nil nehri orada birbirine yakın olarak yedi kısma ayrılıp çöllerden, köylerden geçip İskenderiye'ye gelir ve sonra iki bölüme ayrılır ve iki bölüm de üçüncü iklimde bulunan Rum denizine dökülürler. Nil'in başlangıçtan itibaren seyri iki bin küsur mildir¹⁰²².

Başka bir kaynak merkezi ise hattı istivanın aşağısındadır. Ordan bir nehir çıkar ve Nil nehrini kateder ve Nûbe kentinin yanında Nil nehrine dökülür. Başka bir kaynak Çin denizindeki Gümüş Adası'nda¹⁰²³ üç nehir çıkar, ortanca olanı bu adadaki kentin köşesinden geçip sonra diğer iki nehir ile birlikte denize dökülüyorlar. Bunlar hattı istivanın ötesinde olan kaynaklar, nehirler ve sel yataklarıdır¹⁰²⁴.

—Birinci iklimde, yirmi üç tane akan nehir ve su kaynakğı vardır. Bir tanesi Yunanca Yemis diye bilinen kentten çıkandır.

—İkinci iklimde yirmi dokuz akan nehir ve çeşme vardır.

—Üçüncü iklimde, yirmi altı nehir ve bir su kaynağı vardır.

—Dördüncü iklimde yirmi dört akan dere ve bir su kaynağı vardır. Bunlardan biri (Şam/Dımaşk) kentinin yanında Taberiye Gölü'ne¹⁰²⁵ dökülen nehir olup uzunluğu on sekiz mili geçmez. Bu gölet yuvarlak olup miktarı da otuz üç mildir. Göletten bir nehir çıkar ve bu nehir Dımaşk'ın yanındaki Kar dağından (Cebel'üs-Selc) geçer Antakya'ya doğru ilerler ki Kar dağı ile Senir dağı arasından geçip denize dökülür. Bu göletten yine bir nehir çıkar ki Netene diye bilinen gölete doğru akar ki bunun ölçümü de Taberiye göleti kadardır. Bu iklimde çıkan nehirlerden bir tanesi de bir dağdan çıkan bir nehirdir. Bu nehir Faris'teki İstahr ve Cevr dağlarını kateder ve Sirâb yakınlarında denize dökülür. Yine başka bir nehir ise doğuda bir kaynaktan çıkar ve bir sel yolundan ilerler ki miktarı bu yerde kırk altı mildir ve sonra Çin kentini aşır denize dökülür.

¹⁰²² Kudâme, 151.

¹⁰²³ Doğu denizinde bulunan bu adada zengin gümüş madenleri yanında abanoz ve tik ağacı bulunmaktadır. Adanın farklı beş yerinden çıkan ve Doğu Denizi'ne dökülen yedi büyük ırmak bulunmaktadır. Adada Çinistân'a bağlı meşhur büyük bir şehir vardır ki "Gümüş Adası Şehri" olarak isimlendirilir. Şehrin zengin olduğu kadar kalabalık bir nüfusu vardır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 13.

¹⁰²⁴ Kudâme, 152.

¹⁰²⁵ Şâm'daki Taberiye (Tiberias) Gölü'nün uzunluğu 12 genişliği ise 7 fersaktır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 4.

—Beşinci iklimde, yirmi beş nehir vardır ki onlardan bir tanesi Dicle Nehri'dir. Başlangıcı altmış küsur birim uzunluğunda, otuz yedi birim eninde güneye doğru akar ve sonra az batıya eğilir. Çıkış noktası Âmed şehrinin yukarısında iki dağ arasındaki bir çeşmeden kaynaklanır. Bu nehir Basureyn'den geçer, Beled ve Musul'a ulaşır, iki şehirden sonra arasında Hâdise'ye¹⁰²⁶ doğru akar. Oraya vardığında Şehrazûr'dan gelen Zap denilen nehir ona katılır; akıntı devam ettikten sonra Bârmâ ve Sâtidmâ diye bilinen başka bir dağdan başka bir nehir daha ona katılır; sonra Dicle nehri Bağdat'ın içinden geçer. Daha sonra Vasıt'tan geçen Dicle nehrinin sel yollarına döküldüğü yere kadarki uzunluğu altmış küsur mildir; sonra ikiye bölünür, bir bölümü Basra'ya diğer bölümü ise Mazâr tarafına doğru akar; en sonunda hepsi Arap denizine (Basra körfezine) dökülür. Dicle'nin başından sonuna kadar mesafesi sekizyüz küsur mildir.

Sind diyarındaki büyük Mihran¹⁰²⁷ nehri ile küçük Mihran nehirleri beşinci iklimde bulunan nehirlerdendirler. Yüz yirmi altı buçuk birim uzunluğunda ve otuz altı birim ve altıda bir birim genişliğindedir. İlk önce batı tarafına akan bu nehir, sonra güney yönüne eğilir Sind şehirlerinden olan bir şehirden ve sonra küçük bir dağın eteğinde geçer. Buraya kadar yaklaşık uzunluğu bin mildir; sonra o yerde nehir ikiye bölünüyor; ilki Yunanca Omîr denilen kentte denize dökülür ve diğeri ise değişik çeşmelerden gelip suyun çoğalmasını sağlayan altı nehrin katıldığı İkinci Mihran'dır ki bu da denize dökülür. Sonra Kandahar kentinden bir nehir geçer ki ona da Mihran diyorlar, sonra bu nehir Kirman dağı denilen dağa kadar akar ve Mansure yakınlarında denize dökülür. Bu iklimde Ceyhun diye bilinen bir nehir vardır ki doğuda yüz otuz beş birim uzunluğunda bir dağdan çıkar ve doğuya doğru üç yüz mil akmaktadır. Yine bu iklimde bir çeşme var ki Haris ve Huveyris diye bilinen dağdan bir nehir olarak akmakta ve miktarı on altı mildir. Çıkış yeri bir dağ olan bir nehir de Ruz geçidini katedip akmaktadır. Batı yönünden başlayıp güney yönüne eğilmekte ve sonra Merv'den geçmektedir. Uzunluğu ise doksan mildir.

¹⁰²⁶ Hadîse, çok hoş meyve bahçeleri olan bir şehirdir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 64.

¹⁰²⁷ Mısır'ın Nîl'inde olduğu gibi Mihran Nehri'nde de timsahlar vardır. Bkz. Ya'kubî, 109; İbn Hurdazbih, 149; **Hudûdü'l-Âlem**, 15; İbn Rûsteh, 89; İstahrî'nin söylediğine göre Mihran nehrinin çıkış yeri, Mansûra'da bulunan bir dağın arka kısmıdır. Multân civarında, Se- mender hizasında Ceyhun'a karışır. Büyük ve suyu tatlı bir nehirdir. Söylenildiğine göre Nîl'deki timsahlardan orada da vardır, Kazvînî, 34–35.

—Altıncı iklimde, yirmi altı nehir vardır ki; onlardan bir tanesi Fırat'tır. Başı Rum diyarında olan bir çeşmedendir. Beruces dağından çıkar ve Rum ülkesinde batıya doğru gider ve Sefina diye bilinen bir dağa uğrayıp sonra meyleder. Dört yüz elli mil aktıktan sonra güney yönüne eğilir ve İslam diyarına iner, Siirt, Malatya ve Şimşat arasında akmaya devam eder. Hanzî şehrinde geçtikten sonra batıya doğru yönelir, Şimşat¹⁰²⁸ kentinin kalesinden geçer, batıya doğru devam eder. Menbec kenti köprüsünden geçer, sonra tekrar güney yönüne doğru döner ve Bâlis'e ulaşır. Sonra Rikka, Karkisya ve Rahbe'den geçmektedir. Sonra bir alanı ortasına alıp etrafında dolanır ve usulü üzerine uzanmaya başlar. Heyt¹⁰²⁹ ve Anbâr'dan¹⁰³⁰ geçtikten sonra iki kısma ayrılır; bir kolu Alkamî denilen yerde az batıya yönelir ve Kufe'ye kadar ulaşır, diğer kısmı ise Sûr kentinden Nil'e doğru istikamet alır ama onunla birleşmez ve bir çok tarlayı sular. Anbâr'ın aşağısında ondan bir nehir çıkar ki Dukayl diye bilinir ve Bağdat'tan gelen İsa nehrini de taşıyarak Dicle'ye dökülür. Nehirlere dağıldıktan sonra Fırat suyundan geriye kalan tümü tarlaları sulamakta ve Vasît'ın aşağısında Dicle'ye dökülmektedir. Fırat'ın Gayri Müslim topraklarından Bağdad'a kadarki uzunluğu altı yüz yirmi üç mildir.

Yine bu iklim nehirlerinden olan, Ermenistan'da deniz ile Hurvâr arasında akan ve Beruğ'a şehrine giden nehirdir ki başı bir çeşmedir ve belirtilen yerlerden geçtikten sonra denize dökülür. Nehrin başlangıcından Haruri denizine döküldüğü yere kadarki uzunluğu yaklaşık yedi yüz mildir. Bu nehir Turâ diye bilinir; akış yönü batıdan doğuya doğru sonra güneye yönelir. Yine bu iklimde kırk dört birim ve bir birimin 2/3'ü uzunluğunda herhangi bir nehir bulunmaz.

—Yedinci iklimde ise, büyük küçük yirmi sekiz nehir vardır. Onlardan bir tanesi Ceyhun nehridir ki uzunlama altmış birim enlemesine de kırk altı birimdir. Güneye doğru akmaya başlayan nehir, Rum ülkesinde Selemiyne kentinin merkezinden geçer, batıya doğru eğilir ve iki dağ arasında geçip, önce Rumların elinde olan iki şehre ulaşır. O şehirlerden bir tanesi Müslümanların sınıırıydı ki şuan her iki şehir de harabe halindedir. Onlara Nusâ ve Zebtare deniliyordu. Bu nehir önce iki şehir arasından sonra da iki dağ arasında geçip güney yönüne doğru akmaktadır.

¹⁰²⁸ Metinde Simsat olarak geçmektedir. Bkz. Kudâme, 155.

¹⁰²⁹ Bkz. İbn Hurdazbih, 68.

¹⁰³⁰ Bkz. İbn Hurdazbih, 68.

Mesise sınırından ve Lukam dağı arasında geçer sonra Şam denizine dökülür ki bu nehrin uzunluğu başlangıcından döküldüğü yere kadar yedi yüz otuz küsur mildir.

Bu iklimde yer alan başka bir nehir de kaynağını doğu tarafından bir göletten alan Belh nehridir ve miktarı da kırk küsur mildir. Uzunlaması yüz buçuk birim, enlemesine kırk sekiz birim olan nehir doğu ve güney yönüne meyletmekte ve yüz mil aktıktan sonra bir dağın köşesine ulaşmaktadır. Sonra güney cihetinde batıya yönelir ta ki başladığı yerin batısına yaklaşır ve başlangıç noktasından batı tarafına dört birim miktarınca akmakta olup buraya kadar bunun ölçümü iki yüz altmış küsur mildir. Daha sonra güneye yaklaşır Harzem şehrine akar ve orayı da aştıktan sonra batı yönüne uzanır ve doksan sekiz birim uzunlamasında bir sel yoluna dökülür. Belh nehrinin başlangıcından döküldüğü bu sel yoluna kadarki uzunluğu bin yüz mildir. Uşrûsene ve Hucendere kentine kadar Belh nehrinden batıya doğru bir körfez çıkar. Sonra Muhammediye kentinden geçer ve uzanıp gider. Belh nehri başka bir yerden denize döküldüğü yere kadar dört yüz yirmi dokuz mildir.

Bu iklimde bulunan büyük nehirlerden bir tanesi de doğudan başlayıp yüz yirmi dokuz birim ve yarım birim uzunlamasına ve kırk sekiz birim enlemesine olan nehirdir. Bu nehir kuzeybatıya doğru yönelir ve Hazar kentine yaklaşır ki aynı zamanda denize de yaklaşan nehir denizle Harzem kenti arasından geçip güney yönüne doğru döner ve Belh nehrinin sel yoluna dökülür. Bu nehrin başlangıcından döküldüğü yere kadarki uzunluğu iki bin altı yüz otuz mildir. Bu nehre, dağlardaki çeşmelerden kaynaklanan yaklaşık on üç tane büyük nehir katılmaktadır.

Yine bu iklimde bir nehir bulunur ki doğuda bulunan bir çeşmeden kaynağını almaktadır. Uzunlamasına yüz kırk beş buçuk birim enlemesine ise kırk yedi birim olan bu nehir kuzeye doğru (Çin) Seddi ile Yecuc ile Mecuc dağı arasından akıp geçmekte, sonra tam doğu istikametine girip yüz seksen birim uzunluk ve elli altı birim enleminde yol kateder. Burası kuzey yönünde imarın sınırına yakın bir yerdir. Bu nehir başından sonuna kadar iki bin üç yüz mildir. Bu nehre iki farklı yerde iki nehir daha katılmaktadır.

Yedinci iklimin ötesinde; Yeşil Deniz’de bulunan adalardaki nehirlerin dışında sekiz nehir daha bulunmaktadır. Yeşil Deniz’deki adalarda ise yetmiş nehir vardır. Vefâ adasında on dört nehir vardır. Kûlî adasında on iki nehir vardır. Sindmâ

adasında beş nehir ve bir sel yolu vardır ki miktarı otuz üç mildir. Deccal'a¹⁰³¹ nisbet edilen şehirde¹⁰³² otuz altı nehir ve büyük bir sel yolu vardır.

Yeryüzündeki tüm nehirlerin sayısı toplam iki yüz elli sekizdir. Mısır Nil'i, Mihran nehri, Fırat nehri, Dicle nehri, Ermenistan'daki Turâ nehri, Ceyhun nehri, Belh nehri, Harzem nehri, Yecuc ve Mecuc nehri gibi bazı nehirler büyük nehirlerdir. Ayrıca Çok sayıda akmayan göletler ve çeşmeler de bulunmaktadır¹⁰³³.

5.2. İKTİSADİ BİLGİLER

5.2.1. İslâm Devletinin Sınırları, Bağlı Yerler ve Alınan Vergiler

Bu bölümde, başlıktan da anlaşılacağı üzere, İslâm Devleti'nin sınırlarını, merkezini, devlet sınırları içindeki yerleşim yerlerini ve bu yerleşim yerleri ile bağlı yerlerden alınan vergilere dair Kudâme'nin aktarmış olduğu bilgileri aktaracağız.

Doğu veya batı, kuzey veya güney yönleri şüphesiz bir merkeze nisbet edilir. Örneğin Mısır, bize göre batı bölgesinde yer alır, ama Endülüs memleketinde yaşayan birisi için ise Mısır doğuda yer almaktadır. Yine Horasan bize göre doğuda, ama Çin halkı için batıda yer alır ve her yerde bu böyledir. Bundan dolayı her bölgeye bir merkez gerekir ki oradan etrafa işaret edilebilsin¹⁰³⁴.

¹⁰³¹ Ahir zamanda ortaya çıkıp göstereceği harikulade olaylar sayesinde bazı insanları dalâlete sürükleyeceğine inanılan kişi. Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Kur'an'da bulunmayan bu kelimenin Arapçaya ârâmî dilinden geçmiş olması muhtemeldir. Hz. Peygamber'e nisbet edilen rivayetlerde "muhatabını aldatmak gayesiyle güzel sözler söyleyen kişi; bir kaşı ve gözü bulunmayan kötü kimse" anlamındaki Mesîh kelimesiyle birlikte "el-mesîhu'd-deccal" ve "mesîhu'd-dalâle" şeklinde kullanılmıştır. Deccal kızılca renkli, kıvrıkcık saçlı, iri cüsseli, kalın boyun ve tek gözlüdür. Tek gözü geniş alınının ortasında sallanan bir üzüm tanesi gibidir. Alnında "kafir" yazılıdır yahut, başka bir yerden anlaşıldığı gibi gözünün biri yeşil renkli cama benzer; öteki gözünün yerinde de yırtıcı kuşların tırnağı gibi sert bir tırnak vardır. Deccal, kıyamet günlerinde meydana çıkacak alâmetlerden olup Ahd-i atik'in kıyamet günlerinde çıkacağını bildirdiği cebbâr gibi, uzak bir yerden zuhûr edecektir. Burası şimalde olmayıp şarkta bulunan bir yerdir ki Horasan yahut da İsfahan'dır. Deccal'ın zuhuruna tekaddüm eden günler son derece sıkıntılı geçecektir. Bkz. Kürşat Demirci, "Deccal", *DİA*, IX, 67; A. J. Wensinck, "Deccal", *İA*, III, 504–505.

¹⁰³² Söylenildiğine göre Deccal'ın tutuklu bulunduğu Cezîretü'l-Cessâsa'dır, bkz. Kazvîni, 361; ya da müzik sesi, davul sesi gibi her türlü sesin duyulduğu ve denizcilerin, deccalın orada bulunduğunu belirttikleri "Mihrâc" olarak adlandırılan Melik Zâbec'in ülkesi olan ve "Bertâyil" denilen adanın olması muhtemeldir, bkz. İbn Hurdazbih, 63–64.

¹⁰³³ Kudâme, 151–158.

¹⁰³⁴ Kudâme, 159.

Bunun için diyoruz ki: İslam memleketinin merkezi Irak bölgesidir ve bugün dahi bu geçerlidir. Persler, Arapların “dil-i İranşehr¹⁰³⁵” dedikleri bu bölgeye doğru inerlerdi. “Dil-i İranşehr”, Perslerin bu bölge için kullandıkları “İran” kelimesinin Arapçalaştırılmış şeklidir. “İran” kelimesi, “İr”e nisbet edilen anlamına gelmektedir. Persler, Eyr bin Feridun bin Vivan Cihan bin Uşhane bin Firuzan bin Samik bin Nesri bin Civmert’^{en} gelen kavimdir. Mubez’in bana söylediğine göre Civmert, “yaşayan, konuşan, ölen” anlamına gelmektedir. Başlangıçları yani soyları Civmert’e dayanan Persler, onu Âdem Aleyhisselâm makamı diye adlandırıyorlar.

Hulvan’ın¹⁰³⁶ etrafı ve bağlı yerleri beş nahiyedir. Bunlar Fîrûz Kubâz¹⁰³⁷ nahiyesi, Cebel¹⁰³⁸ nahiyesi, İrbil¹⁰³⁹ nahiyesi, Tâmmarâ¹⁰⁴⁰ nahiyesi, Hânîkîn¹⁰⁴¹ nahiyesidir¹⁰⁴².

Şaz Kubâz¹⁰⁴³ eyaletine bağlı yedi¹⁰⁴⁴ nahije vardır. Bunlar; Buzurc Sâbûr nahiyesi, Bûk nehri nahiyesi, Kalvâzî nahiyesi, Câzîr nahiyesi, Atfka kenti nahiyesi, yukarı Râzân nahiyesi ve aşağı Râzân nahiyesidir¹⁰⁴⁵.

Hüsrü Şaz Hürmüz eyaleti ve nahiyeleri sekizdir: Rustukbâz nahiyesi, Şehrazur nahiyesi, Silsîl nahiyesi, Celula ve Celûltâ nahiyesi, Zîbîn nahiyesi, Bendenîcîn nahiyesi, Barâzu’r-Rûz nahiyesi ve Deskere nahiyesi¹⁰⁴⁶.

Erdinkerd¹⁰⁴⁷ eyaleti ve nahiyeleri beş tane olup bu nahiyeler şunlardır: üç nahiyesi Nehrevânlar’dır¹⁰⁴⁸, Bâderayâ nahiyesi ve Bâkusâyâ¹⁰⁴⁹.

¹⁰³⁵ Fars hükümdarları, Irak’ın kalbi anlamına gelen bu tabiri kullanmışlardır, bkz. İbn Hurdazbih, 22; Sasanilerin, imparatorluk sınırları için kullandıkları (İranşehr/İranlıların memleketi) isim. Bkz. Mes’ûdî, **Mürûcî’z-Zeheb**, 123.

¹⁰³⁶ Hulvân, bir nehirle ulaşılan nimeti bol bir şehirdir Burada her tarafa ihraç edilen kuru incir üretilir, bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 62; Bkz. İbn Hurdazbih, 22; Hulvan büyük ve görkemli bir şehirdir. Halkı Arap, Fars ve Kürt karışımıdır. Ömer b. Hattâb zamanında fethedilmiştir. Haracı diğer Cebel kasabalarında olduğu gibi Sevâd haracına dâhildir, Bkz. Ya’kubî, 52.

¹⁰³⁷ İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰³⁸ İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰³⁹ İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁴⁰ İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁴¹ Hânîkîn’in içinden büyük bir nehir akmaktadır, bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 62.

¹⁰⁴² Kudâme, 159.

¹⁰⁴³ Bu eyalete bağlı nahiyeler İbn Hurdazbih’te Şaz Hüzmüz eyaletine bağlı olarak gösterilmiş ve Şaz Hürmüz’ün nahiyeleride Şaz Kubâd eyaletine bağlı olarak gösterilmiştir. Bu noktada İbn Hurdazbih ile Kudâme’nin vermiş oldukları nahiyeler birbirleriyle örtüşmelerine rağmen bu nahiyelerin bağlı oldukları eyaletler birbirleriyle örtüşmüyor. Bkz. İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁴⁴ İbn Hurdazbih’te bu nahiyelerin sayısı sekizdir. Bkz. İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁴⁵ Kudâme, 160.

¹⁰⁴⁶ Kudâme, 160; Ayrıca bu nahiyelerin tümü İbn Hurdazbih’te de mevcuttur, bkz. İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁴⁷ İbn Hurdazbih’te Bâzîcân Hüsrev olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁴⁸ İbn Hurdazbih’te bu üç nahije; Nehrevânû’l-A’lâ, Nehrevânû’l-Evsat ve Nehrevânû’l-Esfel olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 22.

Hüsrü Sâbûr eyaleti ki Kesker'e bağlıdır ve nahiyeleri dörttür: Bunlar, Zendeverd nahiyesi, Bezbûn¹⁰⁵⁰ nahiyesi, İstân nahiyesi ve Cevâzir nahiyesi¹⁰⁵¹.

Hüsrü Şaz Behmen eyaleti ki Dicle havzasındadır ve dört nahiyesi vardır: Behmen Erdeşîr¹⁰⁵² nahiyesi, Meysân nahiyesi, Dest-i Meysân nahiyesi, İbn Kabâz¹⁰⁵³ nahiyesidir ki bunlar Dicle'nin doğusundaki nahiyelerdir¹⁰⁵⁴.

Dicle'nin batı tarafındaki nahiyeler ise, Fırat'ın suladığı yerlerdedirler ki onlardan bir tanesi Âlî eyaletidir ve nahiyeleri de dört tanedir. Bunlar, Fîrûz Sâbûr nahiyesi, Meskin nahiyesi, Katarbel¹⁰⁵⁵ nahiyesi, Anbar nahiyesi ve Bâderayâ nahiyesidir¹⁰⁵⁶.

Erdeşîr Bâbekân eyaleti ve nahiyeleri beş tanedir. Bunlar, Behürisîr¹⁰⁵⁷ nahiyesi, Rûmekân¹⁰⁵⁸ nahiyesi, Kûsâ¹⁰⁵⁹ nahiyesi, Durkît nahiyesi ve Nehr-i Cevber nahiyeleridir¹⁰⁶⁰.

Revîn Bâsfâr¹⁰⁶¹ eyaletidir ki buraya Zevâbî de derler ve nahiyeleri üçtür: Yukarı Zap, Orta Zap ve Aşağı Zap nahiyeleridir¹⁰⁶².

Yukarı Behkubâz¹⁰⁶³ eyaletinin nahiyeleri ise altı adettir. Bunlar, Bâbil nahiyesi, Hutarniye nahiyesi, Aşağı Felluce nahiyesi, Yukarı Felluce nahiyesi, Nehrayn nahiyesi, Aynu't-Temr nahiyeleridir¹⁰⁶⁴.

Orta Behkubâz eyaletinin nahiye sayısı ise dörttür. Bunlar, Cübbetu ve'l-Budâ¹⁰⁶⁵ nahiyesi, Sûrâ ve Berbîsemâ¹⁰⁶⁶ nahiyesi, Bârûsemâ¹⁰⁶⁷ nahiyesi ve Nehr'ül-Melik¹⁰⁶⁸ nahiyeleridir¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁴⁹ Kudâme, 160.

¹⁰⁵⁰ İbn Hurdazbih'te Sersûr olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁵¹ Kudâme, 160.

¹⁰⁵² İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁵³ İbn Hurdazbih'te Eber Kubâd olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 22.

¹⁰⁵⁴ Kudâme, 160.

¹⁰⁵⁵ İbn Hurdazbih'te Katrabbul olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 23.

¹⁰⁵⁶ Kudâme, 161.

¹⁰⁵⁷ İbn Hurdazbih, 23.

¹⁰⁵⁸ İbn Hurdazbih, 23.

¹⁰⁵⁹ İbn Hurdazbih, 23.

¹⁰⁶⁰ Kudâme, 161.

¹⁰⁶¹ İbn Hurdazbih'te Bihziyevmâ Sufân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 23.

¹⁰⁶² Kudâme, 161.

¹⁰⁶³ İbn Hurdazbih'te Beh Kubâdu'l-A'lâ olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 23.

¹⁰⁶⁴ Kudâme, 161.

¹⁰⁶⁵ İbn Hurdazbih, 24.

¹⁰⁶⁶ İbn Hurdazbih, 24.

¹⁰⁶⁷ İbn Hurdazbih, 24.

¹⁰⁶⁸ İbn Hurdazbih, 24.

¹⁰⁶⁹ Kudâme, 161.

Aşağı Behkubâz eyaletinin nahiyeleri ise beş tanedir. Bunlar, Furât-u Bâdeklâ nahiyesi¹⁰⁷⁰, Seylehîn¹⁰⁷¹ nahiyesi, Nister¹⁰⁷² nahiyesi, Rûzi Mestân¹⁰⁷³ nahiyesi ve Hürmüzcerd nahiyeleridir¹⁰⁷⁴.

Belirttiğimiz gibi nahiye sayısı altmıştır, ancak bunlardan Hulvan'a bağlı Cebel'e nisbet edilen beş nahiye, Basra çevresine nisbet edilen Dicle'ye bağlı dört nahiye, sular altında kalan bir nahiye ve Horasan yolunda gelir getiren özel mülk sayılan iki nahiye ki toplamda on iki tane çıkarılmıştır. Ayrıca Aşağı Behkâz merkez de çıkarılmıştır. Bu gün gelir getiren merkez sayısı on, merkez nahiyeleri ise kırk sekizdir¹⁰⁷⁵.

Bu gün, yıl iki yüz dört itibari ile gelir getiren mülklerin durumunu belirtelim ki merkezde divan defterlerine geçen ilk senedir; zira defterler İbn Zübeyde diye bilinen Emin¹⁰⁷⁶ döneminde seksen üç senesindeki fitnede yakıldı. Irak sınırı batı yönünde şu tafsil üzerinedir:

¹⁰⁷⁰ İbn Hurdazbih, 24.

¹⁰⁷¹ İbn Hurdazbih, 24.

¹⁰⁷² İbn Hurdazbih, 24.

¹⁰⁷³ İbn Hurdazbih, 24.

¹⁰⁷⁴ Kudâme, 161–162.

¹⁰⁷⁵ Kudâme, 162.

¹⁰⁷⁶ 65–86/685–705 tarihleri arasında Emevi hanedanından olan halife Abdülmelik b. Mervan'dır.

Bölgeler	Buğday	Arpa	Para
Anbar ve Bilinen nehir	11.800 kurr ¹⁰⁷⁷	6.400 kur	400.000 dirhem
Meskin nahiyesi	3.000 kur	2.000 kur	150.000 dirhem
Katarbel nahiyesi	2.000 kur	2.000 kur	300.000 dirhem
Bâderayâ nahiyesi	3.500 kur	2.000 kur	1.000.000 dirhem
Behürisîr nahiyesi	1.700 kur	1.700 kur	750.000 dirhem
Rûmekân nahiyesi	3.300 kur	3.300 kur	250.000 dirhem
Kûsâ nahiyesi	3.000 kur	2.000 kur	350.000 dirhem
Durkît nehri nahiyesi	2.000 kur	2.000 kur	200.000 dirhem
Nehr-i Cevber nahiyesi	1.500 kur	6.000 kur	150.000 dirhem
Bârûsemâ ve Nehr'ül-Melik nahiyesi	3.500 kur	4.000 kur	122.000 dirhem
Zevâbî nahiyesi	1.400 kur	7.200 kur	250.000 dirhem
Bâbil ve Hutarniye nahiyesi	3.000 kur	5.000 kur	350.000 dirhem
Yukarı Felluce nahiyesi	500 kur	500 kur	70.000 dirhem
Aşağı Felluce nahiyesi	2.000 kur	3.000 kur	280.000 dirhem
Nehrayn nahiyesi	300 kur	400 kur	45.000 dirhem
Aynu't-Temr nahiyesi	300 kur	400 kur	45.000 dirhem
Cübbetu ve'l-Budâ nahiyesi	1.500 kur	1.600 kur	150.000 dirhem
Sûrâ ve Berbîsemâ nahiyesi	1.500 kur	4.500 kur	150.000 dirhem
Furât-u Bâdeklâ nahiyesi	2.000 kur	2.500 kur	62.000 dirhem
Seylehîn nahiyesi	2.000 kur	1.500 kur	140.000 dirhem
Rûzi Mestân ve Hürmüzcerd nahiyesi	500 kur	500 kur	20.000 dirhem
Tüster nahiyesi	2.200 kur	2.000 kur	300.000 dirhem
İğar Yaktîn nahiyesi	2.200 kurr	2.000 kur	204.800 dirhem
Kur Kesker nahiyesi	30.000 kur	20.000 kur	270.000 dirhem

¹⁰⁷⁷ Kurr, eski bir ölçü birimidir. Buğday ticaretinde 1250, arpa ticaretinde 1000 menn üzerinde işlem gören bir ölçüktür. Yukarıdaki rakamlar ise buğdayda 1015,6 kg., arpada ise 812,5 kg.'a karşılık gelmektedir. Bk. Walter Hinz, İslâm'da Ölçü Sistemleri, 53; Menn ise Mekke'de Ortaçağın sonlarına kadar 260 dirhemlik (812,5 gr.) ağırlığı "rıtl" olarak geçerdi. 1320'de 1 menn, et ticaretinde 6.2/3 Mısır rıtlı, yani 3 kg.'dı. 1327 ila 1346 yılları arasında buğday, bal ve hurma ticaretinde 1 menn 3 mısır rıtlı, yani 1.35 kg.'dı. Bkz. Walter Hinz, **Ölçü Sistemleri**, 19.

Yukarıda saydıklarımız Dicle'nin batısından gelen gelirlerdi. Şimdi ise Diclenin doğusundaki gelirleri yukarıdan aşağıya doğru düzenli bir şekilde sıralayalım¹⁰⁷⁸:

Bölgeler	Buğday	Arpa	Para
Buzurc Sâbûr nahiyesi	2.500 kur	2.200 kur	300.000 dirhem
Râzâneyn nahiyesi	4.800 kur	4.800 kur	120.000 dirhem
Bûk nehri nahiyesi	200 kur	1.000 kur	100.000 dirhem
Kalvâzî ve Nehr-i Bîn nahiyesi	1.600 kur	1.500 kur	330.000 dirhem
Câzîr ve Atîka Kenti nahiyesi	1.000 kur	1500 kur	240.000 dirhem
Rustukbâz nahiyesi	1.000 kur	1.400 kur	246.000 dirhem
Silsîl ve Mâhrûz nahiyesi	2.000 kur	1.500 kur	150.000 dirhem
Celula ve Celûltâ nahiyesi	1.000 kur	1.000 kur	100.000 dirhem
Zîbîn nahiyesi	1.900 kur	1.300 kur	40.000 dirhem
Deskere nahiyesi	1.800 kur	1.400 kur	60.000 dirhem
Bendenîcîn nahiyesi	600 kur	500 kur	35.000 dirhem
Barâzu'r-Rûz nahiyesi	3.000 kur	5.100 kur	120.000 dirhem
Yukarı Nehrevân nahiyesi	1.700 kur	1.800 kur	350.000 dirhem
Orta Nehrevân nahiyesi	1.000 kur	500 kur	100.000 dirhem
Bâderayâ ve Bâkusâyâ nahiyesi	4.700 kur	5.000 kur	330.000 dirhem
Dicle nahiyesi nahiyesi	900 kur	4.000 kur	430.000 dirhem
Nehru's-Sille nahiyesi	1.000 kur	3.121 kur	59.000 dirhem
Aşağı Nehrevân nahiyesi	1.700 kur	1.300 kur	53.000 dirhem

Basra'nın sadaka/zekât dışındaki gelirleri şunlardır:

Buğday olarak : 177.200 kurdur.

Arpa olarak : 99.720 kurdur.

Para olarak : 8.095.800 dirhemdir.

Malların değeri ortalama fiyatlarla belirlenir ki buğday ile arpanın iki eşit kurunun değeri 60 dinardır; oda saf altın para olarak 1 dinar 15 dirhemdir. Bu da Yüz

¹⁰⁷⁸ Kudâme, 165.

milyon üç yüz altmış bir bin sekiz yüz elli dirhem yapar. Tüm bunların para toplamı: 108.457.650 dirhemdir.

Basra'nın sadaka/Zekât gelirleri ise yıllık: 6.000.000'dur.

Tüm malların gelir toplamı belirlenen fiyatlandırma ve değerlendirmeye göre: 100.450.650 dirhemdir¹⁰⁷⁹.

Ekime elverişli arazilerin sel suyu altında kalmasının nedeni; Dicle suyunun Avra¹⁰⁸⁰'ya dökülmesindendir ki burası etrafı korunaklı yolu düz ve geniş olup Basra'nın aşağısında bulunan bir yerd. Melik Firuz Kabaz¹⁰⁸¹ zamanında Kesker'in¹⁰⁸² aşağısında büyük bir yarık meydana geldi ve su oraya doğru akmaya başladı ve ekime elverişli birçok arazi su altında kaldı. Enûşirvân oğlunu buraya yönetici olarak atadıktan sonra açılan gedik kapatılıp suyun çekilmesi sağlandı ve böylece o arazilerin bir bölümü tekrar ekime elverişli hale geldi.

Sonra Hicretin altıncı yılında ki bu yıl Hz. Peygamber(S.A.S)in, Abdullah bin Huzafe es-Sehmî'yi¹⁰⁸³ Sâsânî hükümdarı Kısra Ebreviz'e gönderdiği yıldır, Fırat ve Dicle suları büyük bir şekilde arttı ki daha önce benzerleri görülmemiştir ve çok büyük yarık ve gedikler meydana geldi. Ebrevîz çok sayıda su bendi yaptı. Hatta bir günde kırk su bendi yaptığı da söylenir. Derilerden torbalar yapıp suyun önünü kesmeye çalıştılsa da suyun önünü kapatamadılar. Bu sıralarda Müslümanların Irak'a girmesiyle birlikte Persler de savaşla meşgul olmaya başladılar. Böylece o yarıklar daha da genişledi ve bunu engelleyecek güçleri yoktu. Aynı zamanda köylü

¹⁰⁷⁹ Kudâme, 167–168.

¹⁰⁸⁰ Dicle'nin bir kolu olan Basra Diclesi diye adlandırılan kısım, bkz. İbn Rüşte, 95.

¹⁰⁸¹ Melik Firuz Kabaz, Sasanilerin 18. hükümdarları olup 459–484 tarihleri arasında hükümdarlık yapmıştır. Eftaller(Eftalit) ile yapılan savaşta yenilmiş ve hayatını kaybetmiştir. Bkz. V. F. Büchner, “*Sasaniler*”, **İA**, X, 244–245; bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, 87; Ulaşabildiğimiz tarihi kaynaklarda bununla ilgili geniş bir bilgiye rastlayamadık.

¹⁰⁸² Fırat nehrinin, durgun, sığ suların olduğu bataklık havzaya döküldüğü yer, bkz. İbn Rüşte, 94.

¹⁰⁸³ Asıl adı Ebû Huzâfe Abdullah b. Huzâfe el-Kureşî es-Sehmî'dir(ö. 35/655-56). İslâmiyet'in yayılmaya başladığı ilk günlerde Müslüman olan Abdullah, Mekke döneminin çileli hayatını yaşadı ve kardeşi Kays b. Huzâfe ile birlikte ikinci Habeşistan hicretine katıldı. Hicretten sonra Medine'ye dönen Abdullah'ın Bedir savaşında bulunup bulunmadığı konusunda ihtilaf vardır. Ebû Said el-Hudrî, Bedir'de onu bir bölük askerin başında kumandan olarak gördüğünü söyler. Hz. Peygamber komşu devlet başkanlarına dine davet mektupları gönderdiği sırada, İran kışrâsına hitaben yazdığı mektubu, üstün temsil kabiliyetine sahip olan Abdullah'ın başkanlığında ki bir heyetle gönderdi. Güvenilir kaynaklarda Abdullah b. Huzâfe'nin iman gücünü ve kahramanlıklarını dile getiren rivayetler bulunmaktadır. Bkz. Ali Yardım, “*Abdullah b. Huzafe*”, **DİA**, I, 108.

arazi sahipleri de suyun önünü kesmekten aciz kaldılar. Bunun sonucunda su miktarı çoğaldı ve sel suyu yolu da genişleyip büyüdü¹⁰⁸⁴.

Abdullah bin Derrâc, Irak'ın haracını toplamak üzere görevlendirildikten sonra bu topraklardan değeri beş milyon dirheme varan gelirler elde edildi. Basra'da Hassan havuzu diye bilinen havuzun sahibi, bu suyolunda bir kanalı bulunan ve Vasıt'ta bir köyü olup Beni Dubbe mevlasından olan Hassan Nebti isimindeki adam buradan gelirler elde etti. Sonra bu yerlerin çoğu Velid'in¹⁰⁸⁵ sonra da Hişam bin Abdülmelik'in¹⁰⁸⁶ oldu. O topraklardan gelen gelirler bu zamana kadar devam etti. Bu topraklara “cevâmid” denilir. Kesker'de bulunan bir nehre ise “hayr” denilir ki Meysân ve Setmeysân'ın posta yolunda ve Ahvaz'ın kible yönündeki bölümüdür. Bu sel suları yeni yolları ortaya çıkarttı; sular çekilip topraklar ortaya çıktığı zaman posta yolu kısmı, posta diye adlandırıldı. Diğer kısımda Nebtiye'de “çok su” anlamına gelen “agramat” olarak adlandırıldı ki Arapça “büyük cisimler” anlamına gelir. Denilir ki; Bu nehrin değişmesi sonucu yeni etkiler ortaya çıktı. Daha önce Persler zamanında bahsedilmeyen ve bulunmayan sorunlara neden oldu. Haccac zamanında o yarıklar ve gedikler büyüdü ve genişledi. Bunun üzerine Haccac, Velid'e haber göndererek bu su bentleri için üç milyon dirhem nafaka takdir ettiğini bildirdi. Velid bu meblağı çok buldu. Mesleme bin Abdülmelik ona dedi ki: “Ben

¹⁰⁸⁴ Kudâme, 168–169.

¹⁰⁸⁵ 89–96/705–715 yılları arasında hüküm süren Emevî halîfesidir. Doğum tarihi kaynaklarda 47–52/667–672 yılları arasında farklı olarak gösterilir. Gençlik yıllarına ait çok az bilgimiz vardır. 77/696 yazında Malatya ve Misis tarafına yaptığı bir seferle tarih sahnesinde görülür. Babasının vefatı üzerine 89/705 yılında herhangi bir muhalefetle karşılaşmaksızın hilâfet makamına geçmiştir. Babası Abdülmelik, iç karışıklıkları bastırarak, birlik ve sükûneti temin etmiş olduğundan kudretli bir devlet teslim almış, babası zamanında tayin edilen vâlileri değiştirmeyip bunların tecrübelerinden istifade yoluna giderek İslâm tarihinin üçüncü büyük fetih hareketini başlatmıştır. Emevî halîfelerinin en büyüklerinden olan Velid b. Abdülmelik 96/715 yılında Dimaşk yakınlarındaki Deyr Murrân'da vefat etmiştir. Hakkı Dursun Yıldız, “*Velid P*”, **İA**, XIII, 292–297; Muhammed el-Hudari, “*Hulefâ-i Râşidin Devri ve Emevîler Devri*”, **DGBİT**, II, 382.

¹⁰⁸⁶ Asıl adı, Ebû'l-Velid Hişam b. Abdilmelik b. Mervân'dır. 72/691-92'de Medîne veya Dimaşk'ta doğmuştur. Babası Abdülmelik ona Mansûr adını vermişse de annesi Âişe'nin koyduğu Hişam ismiyle tanınmıştır. 102/721–22 yılında halife Yezîd b. Abdülmelik tarafından kendi oğlu Velîd ile birlikte veliaht tayin edildiği, veliahtlığı esnasında devlete karşı ayaklanan Hâricî lideri Ukfân'ın üzerine gönderildiği ve onu savaşa gerek kalmadan vazgeçirdiği bilinir. Fetihlerin ve iç karışıklıkların çok yoğunlaştığı bir dönemde hüküm sürmüştür. Hişam b. Abdülmelik'in dönemi, ülkenin her yerinde gayri Arap unsurlara/mevâlî karşı Arap milliyetçiliği fikrinin güç kazandığı, özellikle Arap kabilelerinden Kelbîler ile Kaysîler arasında kabilecilik taassubunun had safhaya ulaştığı ve Şîî ayaklanmasının, Abbâsî dâîlerinin propagandalarının ve Hâricîlerin devleti sarsan işyanlarının meydana geldiği bir dönemdir. Döneminde Anadolu'ya her yıl yaz aylarında düzenli seferler yapılmıştır. Divan defterlerini yeniden tanzim ettirdiği ve Horasan'daki yazışmaları Farsça yerine Arapça yaptırdığı bilinir. Cuma günleri imam minbere çıktığında ezan okunması âdetini Hişam'ın başlattığı rivayet edilir. Bkz. Nadir Özkuyumcu, “*Hişam b. Abdülmelik*”, **DİA**, XVIII, 148–150; K. V. Zetterstéen, “*Hişam*”, **İA**, V/I, 540–541.

kendi malımdan bu bedeli ödeyeceğim, fakat buna karşılık olarak suyun aşağısında kalan toprakların haracını bana vereceksin. Ben malı senin güvenilir bulduğun kişilere teslim ettikten sonra, sende o haracı bana tahsis edeceksin” dedi. Velid bunu kabul etti. Böylece Mesleme bin Abdülmelik çok arazi ve akar elde etti. İşçileri ve ziraatçıları topladı ve Sebîn diye bilinen iki nehri kazdı ve toprakları ihya etti. Bu topraklara komşu olan insanlar arazilerinin çoğunu ona eklediler ve gelirinden istifade ettiler.

Abbasi devleti kurulduğu zaman Beni Umeyye mallarına el konuldu. Davud bin Ali bin Abdullah bin Abbas¹⁰⁸⁷ bütün suyollarını kesti ve bunu varislerinden satın aldı. Böylece bu topraklar sultanın akarı arasına girdi.

Mehdi¹⁰⁸⁸, “Sille nehrinin Vasıt tarafları kazılsın” diye emir buyurdu. Nihayetinde o yerler kazıldı ve arazileri ihya edildi ki onun gelirleri de Haremeyn ehline ve oradaki nafakalara tahsis edildi. Rivayet edilir ki o, bu yerlerde toprakla uğraşan ziraatçılara buraların bölüşülmesini ve bu bölüşmelerini de elli yıl üzerinden

¹⁰⁸⁷ Ebû Süleyman Davud b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib el-Hâşimî Abbâsî hanedanına mensup devlet adamı ve ve hatip biridir. 81’de (700) Hicaz’da doğdu. Tabînden olan babası, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân devrinde Hicaz’dan Dımaşk’a gitmiş ve 95’te (713-714) Halife Velid b. Abdülmelik tarafından buradan ailesiyle birlikte Suriye hac yolu üzerinde bulunan Humeyme’ye sürgün edilmiştir. Dâvûd b. Ali burada tam bir bedevi gibi cesur, atılgan, intikam almaktan zevk duyan ve fasih konuşan bir kişi olarak yetiştirildi. Yeğeni İbrahim b. Muhammed’in son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed tarafından tutuklanması ve ölümünden sonra Abbâsî ailesinin diğer fertleriyle birlikte o da Kûfe’ye göç etti. Dâvûd b. Ali, Abbâsî ihtilal hareketinin başarıya ulaşması üzerine yeğeni Ebû’l-Abbâs es-Seffâh’a Kûfe Camii’nde biat edilmesinde önemli rol oynadı. Biat merasiminden sonra da Kûfe valisi tayin edildi. Ardından hac emirliği uhdesinde kalmak üzere Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliğine getirildi. 133’te (Ekim-Kasım 750) Medine’de vefat etti. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, “*Dâvûd b. Ali*”, **DİA**, IX, 26.

¹⁰⁸⁸ 126(744) veya 127(745) yılında Hûzistan’ın İzec kasabasında doğdu. Abbâsî halifesi Ebû Ca’fer el-Mansûr’un oğludur. Annesi eski Himyeri hükümdarları ailesine mensup Erva Bint Mansûr el-Himyeriyye adlı Yemenli bir Arap’tı. Küçük yaştan itibaren babasının özel ilgisiyle yetişen Mehdi, 141 yılında Horasan valisi olarak bölgeye gönderilir. Buradaki isyanı bastırdıktan sonra Taberistan’ı da 758 yılında fethetti ve 761 yılında da kısa süreliğine Bağdat’ta gelerek amcasının kızı Rayta ile evlendi. Mehdi gerekli kültür, askeri eğitim ve tecrübeyi kazandıktan sonra babası onu kendisine veliaht tayin etti. Babası hacca giderken 158’de (7 Ekim 775) ölünce Mehdi herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan Bağdat’ta tahta çıktı. Babası Mansur’a nazaran çok daha müsbet yönleri olan el-Mehdi, daha mülayim, i’tikada önem veren birisi olup halkla da içiçe olduğundan reaya tarafından seviliyordu. Avı sevmekle beraber ülema ile sohbetide seven Mehdi, saltanatını tehlikeye koymadıkları müddetçe, her türlü tenkide de göz yumardı. Ayrıca dinsizlik cereyanına karşı ilk defa İslâm’ın müdafaasını içeren kitapları yazdıran da kendisidir. Babasının aksine cömertliğiyle tanınan Mehdi-Billah bunu israf olarak değerlendirenlere itibar etmemiştir. Devlet kurumlarının organizasyonuna önem vermiş ve devletin gelir giderlerinin muhasebe ve denetlenmesini düzenlemek amacıyla 779 yılında Dîvânü’z-zimâm’ı kurmuştur. Mâsebezân’da 169 (785) yılında vefat etti. Bkz. Nahide Bozkurt, “*Mehdî-Billâh*”, **DİA**, XXVIII, 377–379; İhsan Süreyya Sırma, **Abbasiler Dönemi**, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, 33–36; Ahmet Çelebi, “*Abbasiler Devri*” **DGBİT**, III, 104.

yapılmasını şart koşmuş ki elli yıl geçtikten sonra şart edilen koşulu saymazdan gelmesinler¹⁰⁸⁹.

Çevre ve gelirlerine dönersek, bunu Ahvaz'la sürdürelim; zira Ahvaz doğu tarafından olan gelirler arasındadır. Diyoruz ki Ahvaz yedi nahiyedir. İlki Basra sınırından Sûku'l-Ahvaz nahiyesi, sonra Mezâr'a gelen Tîrî nehri nahiyesi sonra Tüster nahiyesi, Sûs nahiyesi, Cündeysâbûr nahiyesi, Râm Hürmüz nahiyesi ve Sûku'l-Atik nahiyesi gelir. Bu nahiyelerin ortalama yaklaşık gelirleri para olarak 8.000.000 dirhemdir¹⁰⁹⁰.

Ahvaz'ın ardında Fâris'i söyleyelim ki beş nahiyesi vardır. Bunlar ilki Ahvaz sınırından, Errecân nahiyesi, sonra Erdeşîr nahiyesi, Derbecird nahiyesi, İstahr nahiyesi, Sâbûr nahiyesi, Fâris etrafında ise Mihrûban, Sînîz, Cenâyâ, Tevvec ve Sîrâf bulunur. Fâris'in geliri ve para olarak 24.000.000 dirhemdir¹⁰⁹¹.

Fâris'ten sonra Kirman gelir; kentleri ise Sîrcan, Cîrufs, ve Bemme'dir. Etrafı Hürmüz ve civarındır. Geliri 6.000.000 dirhemdir. Sonra Sind'e bağlı Mukran kentleri gelir ki yıllık 1.000.000 dirhem öderlerdi. Fâris'e kuzey yönden İsbahan komşu olur ki kendi başına bir nahiyedir ve yıllık geliri de 10.500.000 dirhemdir¹⁰⁹².

Kirmandan sonra doğu yönünden Sicistan ve Bezrenc diye bilinen merkezi gelir ki sulh ile verdiği gelir 1.000.000 dirhemdir¹⁰⁹³.

Sonra Horasan civarı gelir. Sicistan'a bitişik oldukları için bazen ona izafet edilen Bust, Ruhac, Kabil ve Horasan nahiyesi, Zabulistan, Tabeseyn, Kuhistan, Herat, Tâlekân, Hanbehmâ, Bazğiz, Bûşenc, Toharistan, Târekân¹⁰⁹⁴, Hulm, Mervü'r-Rûz, Sâmağân, Ebcird, Buhara, Tûs, Fâriyân, Ebr-i Şehr, Kâd, Semerkand, Şaş, Fergana, Uşrusene, Soğd, Fecende, Harzem, İsbîcâb, Tirmiz, Nesâ, Ebîverd, Mervekus, Nuşcân, Buttem, Ecrun Nesef ve Horasan'ın geliri H. 221 yılında Abdullah bin Tahir'in¹⁰⁹⁵ topladığı kadarı ile ganimet ve dokuma bezleri ile beraber toplam 38.000.000 dirhemdir¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁸⁹ Kudâme, 169–170.

¹⁰⁹⁰ Kudâme, 171.

¹⁰⁹¹ Kudâme, 171.

¹⁰⁹² Kudâme, 171.

¹⁰⁹³ Kudâme, 171.

¹⁰⁹⁴ Hudûdü'l-Alem'de geçen Tâyeğân olması muhtemeldir, bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 40.

¹⁰⁹⁵ Abbâsîler devrinin önemli devlet adamı ve kumandanlarından birisidir. Asıl adı, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Tâhir b. Hüseyin'dir. 182/798'de muhtemelen Horasan'da doğmuş, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını orada geçirmiştir. Babasının nezâreti altında çok iyi yetiştirildiği anlaşılmaktadır. el-Cezîre'de çıkan isyanları bastırmak üzere 199/815 yılında bölgeye vâli tayin edilen babasının

İslâm Devleti'nin Horasan ve Türk sınırına yakın olan yerleri anlattık şimdi ise kuzeyden doğuya yönelen yerlere dönelim ve Hulvan civarları ile başlayalım.

Hulvan nahiyesi: Biz daha önce onun Irak'a bağlı olduğunu belirtmiştik. Sonra Cebel civarına izafe edildi ki o da bir nahiyedir. Kufe suyu, Basra suyu, Azerbaycan, Hemedân¹⁰⁹⁷, sonra Mâsebezâl¹⁰⁹⁸ ve Mihricânkazak, nahiyeleri Cebel'e nisbet edilir. Gelirleri de aşağıdaki tafsilata göredir¹⁰⁹⁹:

Kufe suyu ve merkezleri; yukarı tarım köylerinin merkezi Dinever'dir. Aşağı tarım köylerinin merkezi ise Karmasin'dir, sınırları da Kufe suyudur¹¹⁰⁰.

Batı tarafından ise Hulvan civarındır. Güney yönünden ise Mâsebezân civarındır. Doğu cihetinden ise, Hemedân civarındır. Kuzey yönünden ise Azerbaycan civarındır; gelirleri ise, ortalama değerlendirmeye göre 5.000.000 dirhemdir¹¹⁰¹.

Basra suyu ve merkezleri; Nihavend, Burucerd'tir¹¹⁰² ki gelirleri de ortalama 4.800.000 dirhemdir¹¹⁰³.

Hemedân'ın ortalama geliri 1.700.000 dirhemdir¹¹⁰⁴.

Mâsebezân ve kentleri Sîrvân¹¹⁰⁵, Darbecân'dır. Gelirleri 1.100.000 dirhemdir¹¹⁰⁶.

Mihricâruk ve Semire kasabası gelirleri ortalama 1.100.000 dirhemdir¹¹⁰⁷.

Su bentlerinden gelen gelirler ile Kerec ve Merec merkezlerinden gelen gelirler ortalama 3.100.000 dirhemdir¹¹⁰⁸.

yanında ilk askerî ve idârî tecrübelerini kazanmıştır. Babası Horasan vâililiğine getirilince, o da Bağdat sâhibü's-şurtalığına getirilmiştir. el-Cezîre isyanlarının tehlikeli bir hal alması üzerine, 201/819 yılında Halîfe Me'mûn tarafından el-Cezîre ile birlikte Mısır ve Şam vâililiklerine getirilmiş ve isyanı bastırmakla görevlendirilmiştir. 821 yılından itibaren, önce babasının sonra da kardeşinin idâresi altında bulunan Horasan'a giden Abdullâh b. Tâhir, Rey'den Horasan'a kadar uzanan bölgeyi tam bağımsız bir hükümdâr gibi yönetmeye başlamıştır. Me'mûn zamanında büyük bir itibara sahip olan Abdullâh b. Tâhir, aynı itibarı Mu'tasım döneminde görememiştir. 840'da halîfenin gönderdiği birlikler karşısında tutunamamış ve yakalanarak Sâmerâ'da idam edilmiştir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", *DİA*, I, 137–138; K. V. Zetterstéen, "Abdullah b. Tâhir", *İA*, I, 42–43.

¹⁰⁹⁶ Kudâme, 171–172.

¹⁰⁹⁷ Metinde "Hemezân" şeklinde geçmektedir.

¹⁰⁹⁸ İbn Hurdazbih'te Mâsebezân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 33.

¹⁰⁹⁹ Kudâme, 173.

¹¹⁰⁰ Kudâme, 173.

¹¹⁰¹ Kudâme, 173.

¹¹⁰² Hudûdü'l-Âlem'de geçen Burûgird olması muhtemeldir, bkz. *Hudûdü'l-Âlem*, 57.

¹¹⁰³ Kudâme, 173.

¹¹⁰⁴ Kudâme, 173.

¹¹⁰⁵ Sîrvân, Saymara ile birlikte hurma üreten mamur ve gözde iki küçük şehirden biridir, bkz. *Hudûdü'l-Âlem*, 57.

¹¹⁰⁶ Kudâme, 173.

¹¹⁰⁷ Kudâme, 173.

Kum¹¹⁰⁹ ve Kâşân'ın¹¹¹⁰ ortalama para gelirleri 3.000.000 dirhemdir.

Azerbaycan ve bağlı nahiyeleri Erdebil, Merend, Cervân¹¹¹¹, Resâd¹¹¹², merkezi Berze'a şehri ki ortalama gelirleri 4.500.000 dirhemdir¹¹¹³.

Rey¹¹¹⁴ nahiyesi ki iki sınırı da belirlenmiştir; doğudan Hemedân sınırına dayanır ve ona Denbâvend¹¹¹⁵ de eklenir ki geliri 20.200.000 dirhemdir¹¹¹⁶.

Kazvin nahiyesinin ortalama yıllık geliri 237.608.000 dirhemdir¹¹¹⁷.

Kûmıs ki bu nahiye Rey ve kentleri Dameğan¹¹¹⁸ ve Simnan¹¹¹⁹ ile kuzey yönünü belirliyor ki gelirleri 1.150.000 dirhemdir¹¹²⁰.

Cürcân ki Kûmıs'ın kuzeyinden doğuya doğru'dur; Cürcân¹¹²¹ kasabası ve gelirleri 4.000.000 dirhemdir¹¹²².

Taberistân, kuzey yönünde en uzak olan yerdir ve kentleri Âmul ile Sâriye'dir; ortalama yıllık geliri 234.163.070 dirhemdir. Sonra doğu yönden Türk toprakları bunu takip eder. Kuzey yönünden ise Bebr ve Taylesân gelir¹¹²³.

¹¹⁰⁸ Kudâme, 173.

¹¹⁰⁹ Kum, güzel ve büyük ancak harab bir şehirdir. Bol tarım yapılmakta olan şehirde halk Şii'dir. Ebul Fazl İbn Amîd Kum şehrinde. Burada zaferan üretilmektedir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 58.

¹¹¹⁰ Kâşân, nimeti bol olan güzel bir şehirdir. Halkı arasında çok Arap vardır. Buradan çok sayıda ders veren ve edip (debîrân ve edîbân) insan çıkmaktadır. Kâşân'da akrep boldur. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 58.

¹¹¹¹ İbn Hurdazbih'te Câberavân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 103.

¹¹¹² İbn Hurdazbih'te Versân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 103.

¹¹¹³ Kudâme, 174.

¹¹¹⁴ Rey'in şehir merkezinin ismi Muhammediye'dir. Mehdî Mansur'un hilâfetine buraya yerleşmişti. Abdülcabbar b. Abdurrahman Ezdî ile savaşmak için Horasan'a yöneldiği zaman burayı inşa etmiş ve oğlu Muhammed Harun er-Reşîd burada doğmuştu. Bu sebeple "Muhammediye" olarak isimlendirilmiştir. Rey halkının çoğu Acemlerin karışımıdır; Araplar azdır. 23/643-644'de Ömer b. Hattâb'ın hilafetinde Karaza b. Ka'b Ensârî tarafından fethedilmiştir. Bk. Ya'kubî, Kitabu'l-Buldân, 57; Burada pamuklu eşyalar, çüppe, pamuk, seramik, yağ ve şarap üretilir. Rey'in bölgelerinden güzel yün taylasân getirilir. Tabib Muhammed Zekeriyâ buraya medfundur. Fakih Muhammed İbn el-Hasan'ın, okuyucu Kisâi ve astronom Fezarî'nin mezarları da Rey'de bulunmaktadır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 57.

¹¹¹⁵ Bkz. İbn Hurdazbih, 32.

¹¹¹⁶ Kudâme, 174.

¹¹¹⁷ Kudâme, 174.

¹¹¹⁸ İbn Hurdazbih'te Sâmegân olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 47.

¹¹¹⁹ Bkz. İbn Hurdazbih, 35.

¹¹²⁰ Kudâme, 174.

¹¹²¹ Gurgân, büyük bir eyalettir. Bereketli arazisi, bol tarımı ve zengin nimetleri ile mâmur bir şehirdir. Deyleman ve Horasan arasındaki sınırı oluşturur. Halkı dürüst, savaşçı, temiz elbiseli, nazik ve misafir perverdir. Gurgân, şehristân ve Bekir Âbâd olmak üzere iki kısımdan oluşur. Tûs'dan gelen Hirand Nehri bu ikisinin arasından geçer. Gurgân Taberistân kralının ikamet yeridir. Gurgân'da siyah ipek tekstilleri, uzun perde, bir yüzü kabartmalı kumaş ve ham ipek dokuma üretilir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 58.

¹¹²² Kudâme, 174.

¹¹²³ Kudâme, 175.

Doğu taraflarının gelirlerini söyledikten sonra şimdi de batı tarafına dönelim: İlki Fırat sınırından Tikrit; Tayrhân¹¹²⁴, Sinnu ve Bavâzic'tir. Ortalama gelirleri 700.000.000 dirhemdir¹¹²⁵.

Sonra Musul¹¹²⁶ ve civarı gelir; Şehrazur, Sâmğân ve Dârâbâz Musul'a bağlı olan yerlerdi ancak daha sonra Musul'dan ayrıldılar. Şehrazur, Sâmğân ve Dârâbâz Musul'a bağlı oldukları zaman ödedikleri miktar 2.750.000 dirhemdi. İstikrarlı bir şekilde Musul civarı ve bağlı yerlerden gelen gelirler, batı yönünden Cezîre nahiyesi, Ninavâ nahiyesi, Merc nahiyesi ve Bauzra iklimi, doğu yönünden ise Hâdis, Hazze, Bâhudra¹¹²⁷, Muğille, Hıbtûn, Hanâye, Sâ, Dinever ve Rasî illeri dâhil tüm bu yerlerin ortalama gelirleri 6.300.000 dirhemdir¹¹²⁸.

Musul'un ardından kuzey yönünde Karende ve Bezende gelir ki Hz. Nuh'un gemisinin demirlediği Cudi dağı buraya dâhildir. Merkezleri, Beni Amr Cezîresi diye tanınan Cezire ve Basurin ki oradan tuz çıkarılır ve kayıklarla Irak'a gönderilir, ortalama gelir; 3.200.000 dirhemdir¹¹²⁹.

Sonra Diyâr-ı Rebîa¹¹³⁰ gelir ki nahiyeleri, Beled¹¹³¹, Bâarbayâ, Nusaybin(Nasîbîn), Dârâ, Mârdîn, Kefertûsâ, Sincar Tepesi, Re'sü'l Ayn, Habur'dur. Bu nahiyelerin hesaplamalarla beraber geliri 4.635.000 dirhemdir¹¹³².

Sonra Diyâr-ı Rebîa'nın ardından kuzey yönünden Erzen ve Meyyâfârikîn¹¹³³ nahiyeleri bulunur Ortalama gelirleri 4.100.000 dirhemdir. Ardında Ermenistan'a bağlı Turûn toprakları gelir. Yıllık gelen gelir 100.000 dirhemdir. Bunun ardından kuzey yönden Ermenistan ülkesi gelir ki nahiyeleri: Cürzân, Dubîl, Bağrevend, Sirâc-ı Tayr, Bârcenis, Erciş, Hılât, Sîsecân, Arân, Kâlîkalâ nahiyesi, Busfurracân ve merkezi Neşevî'dir. Ortalama para gelirleri 4.000.000 dirhemdir¹¹³⁴.

¹¹²⁴ Bkz. İbn Hurdazbih, 83.

¹¹²⁵ Kudâme, 175.

¹¹²⁶ Musul, güzel iklimi ve bazı nimetleriyle büyük bir şehirdir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 63.

¹¹²⁷ Bkz. İbn Hurdazbih, 83.

¹¹²⁸ Kudâme, 175.

¹¹²⁹ Kudâme, 176.

¹¹³⁰ Diyâr Ra'nî (Diyâr-ı Rebîa), nimeti çok olan bir şehirdir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 63; İbn Hurdazbih, 84.

¹¹³¹ Beled, Dicle Nehri'nin yanında bir şehirdir ve buranın Dicle Nehri'nden başka akarsuları da bulunmaktadır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 63.

¹¹³² Kudâme, 176.

¹¹³³ Meyyâfârikîn, Ermeniy, Cezîre ve Rûm sınırlarında hisarı sağlam olan bir şehirdir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 65.

¹¹³⁴ Kudâme, 176-177.

Sonra batıda Diyar-ı Mudar gelir: Ruha, Harran, Suruç, Mudeybir, Belîh, Tell-i Mevzen, Râbiye benî Temîm, Fırat köyleri, Fırat kenarı, Mâzih Ömer, Fırat'ın batı yönü Henî, Merî'dir. Diyar-ı Mudar'ın ortalama geliri 6.000.000 dirhemdir¹¹³⁵.

Batı civarı, düzenli bir şekilde sıralansa, ilki Heyt, Anât¹¹³⁶, Rahbe, Karkîsiya diye sıralanır ve ta ki Diyar-ı Mudar'a ulaşır. Bu, Fırat yolu civarı diye de adlandırılır. Gelirleri 2.900.000 dirhemdir¹¹³⁷.

Mudar diyarından sonra batıya doğru Kınnesrîn ve Şâm merkezi gelir ve bu civarın kentleri ise Haleb, Antâkiya, Menbic'tir. Altın gelirleri ise 360.000 altındır¹¹³⁸.

Sonra bunun ardından Şam'ın Dımaşk civarı gelir. Ortalama geliri 110.000 dinardır. Sonra ardından Şam'ın Ürdün civarı gelir ki geliri 109.000 dinardır. Sonra ardında Şam'ın Filistin civarı ve Remleve Beytû'l-Makdis¹¹³⁹ kentleri gelir ki aynı/altın olarak gelirleri 195.000 altındır¹¹⁴⁰.

Sonra Mısır ve İskenderiye ve nahiyeleri gelir. Toprak araziye nisbet edilenler Feyyûm, Menf ve Vesîm, Şarkıyye, Delâs, Bûsîr, Kûrîdis, Behnesâ, Kays, Tahâ, Eşmûnayn¹¹⁴¹, Hayz, Şenûde, Ensanâ, Esuyût, Şutb, Kahkâve¹¹⁴², Ehmîm, Deyr, Ebşâya, Felûhû, Kına, Dendere, Fakat, Aksar, Hanet, Esnâ, Ednû, Asvan'dır¹¹⁴³.

İblîl çölünün alt arazisine nisbet edilenler ise: Tentâ, Etrâbiye(Kârâ¹¹⁴⁴), Turâyile, Fârân, Râye, Hicâz, Feramâ, Nûsâ, Dimyat Tennîs, Menf¹¹⁴⁵, Tuvve, Sehâ, Tîd, Efratûn Nekîze, Arîş, Deysâ, Kays, Sâ ve Şebâs, Bedekûn, Kartasâ, Hırabtâ, Ternût, Masîl, Melîdes, Dimhelt, Uhnûreşid, Başrûd'tur. Tüm bu yerlerin altın geliri 1.500.000 altındır¹¹⁴⁶.

¹¹³⁵ Kudâme, 177.

¹¹³⁶ Bkz. İbn Hurdazbih, 69.

¹¹³⁷ Kudâme, 177.

¹¹³⁸ Kudâme, 177.

¹¹³⁹ Aynı zamanda İlya olarak da bilinir. Bkz. İbn Hurdazbih, 73.

¹¹⁴⁰ Kudâme, 178.

¹¹⁴¹ Eşmûnayn (Eşûnayn), Ahmîm ve Bulaynâ, Nil Nehri'nin batı kenarında mâmur, yeşil ve nimeti bol olan üç şehirdir. Bu bölgede bol miktarda abanoz ağacı yetişir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 72.

¹¹⁴² İbn Hurdazbih'te Kahkâ olarak geçmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 75.

¹¹⁴³ Kudâme, 178.

¹¹⁴⁴ Bkz. İbn Hurdazbih, 86.

¹¹⁴⁵ Menf şehri Yukarı Mısır şehirlerindendir; harap vaziyettedir. Mısır halkı buranın Firavun'un oturduğu şehir olduğunu söyler. Bkz. Ya'kubî, 107.

¹¹⁴⁶ Kudâme, 179.

Berka'nın ötesinde Kayrevân¹¹⁴⁷ vardır. Değınmediğımız güney nahiyesine dönelim. Irak'ın güney tarafında Necd, Mekke, Medine ve Yemen civarları bulunmaktadır. Sonra doğu yönünde ise Umman bölgesi ki burada Yemâme ve Bahreyn bulunur¹¹⁴⁸.

Necd, güney yönünde Irak sınırı, Gûr istikametinde Uzeyb; batı tarafından ise Semâve'nin sınırları ile çevrilidir. Sonra ardında Gûr gelir ki Necd sınırından başlar Tihâme'nin¹¹⁴⁹ son sınırlarına kadar uzanır. Gûr'a bağlı, civarları yol, dağ ve vadilere nisbet edilen Line, Futuk, Necran, Karnı'l-Menâzil, Ukaz, Tâif, Bîşe, Tebâle, Ketene ve Serât bulunmaktadır¹¹⁵⁰.

Medine'ye bağlı yerleşim yerleri: Taybe, Yesrib, Teyma, Dûmetü'l-Cendel, Fur', Zü'l-Merve, Vâdi'l-Kurâ, Meyden, Hayber, Mezek, Kura-i Arabiyye, Sâira, Ruhât, Seyyâle, Rahbe, Hurâb, Ekhal'dir ki Haremeyn diye tanınan tüm bu civarların geliri 100.000 dinardır¹¹⁵¹.

Güneyde Yemen civarı ve yolları ki San'a yolu, Sa'da yolu, Şâkir yolu, Hemdân, Südâ, Cu'feyye, Aden, Ma'rib, Hadremevt¹¹⁵², Huvlân, Mehcere, Sülle, Meâfir, Yahsub, Zübeyde, Akka, Mehsâri', Emlûk, Reymân, Benî Amir, Cevf-i Murâd, Cevf-i Hemdân, Şihr'dir. Yemen'in aynı geliri 600.000 dinardır¹¹⁵³.

Bahreyn¹¹⁵⁴ civarları; Remile, Cuvâsâ, Hit, Katîf, Sâbûn, Sevmü'l-Muşakkar, Dârîn, Gâbe. İbnü'l-Müdebbir'in¹¹⁵⁵ işlerini tesbit ve tanzim ettiğı Yemâme ve Bahreyn'in yıllık gelirleri 237 aynı 510.000 dinardır¹¹⁵⁶.

¹¹⁴⁷ Ukbe b. Nâfi' Fihri tarafından 60/680–681 yılında Muaviye'nin hilâfeti sırasında kurduğı büyük bir şehirdir. Kayrevân, etrafında çamur ve tuğladan örölü bir kale duvarının bulunduğı şehirdir. Ziyâdetullah b. İbrahim b. Agleb bu duvarı kendisine karşı ayaklananları yakalamak amacıyla yıktırıştır. Suları yağmur sularındandır. Kış geldiğı, yağmurlar yağdığı ve seller olduğı zaman yağmur suları vadilerden “Müeccel” denen büyük bir havuza akar ve içme suyu elde edilir. Şehrin kible tarafına düşen yerinde Vâdi Serâvîl denen bir vadi vardır. Buradan tuzlu su gelir; zira toprak tuzludur ve insanlar ihtiyaç anında kullanırlar. Bkz. Ya'kubî, 118–119.

¹¹⁴⁸ Kudâme, 180.

¹¹⁴⁹ İbn Hurdazbih, 111.

¹¹⁵⁰ Kudâme, 180.

¹¹⁵¹ Kudâme, 180.

¹¹⁵² Hadramût(Hadramevt), bir kaç kasabaya sahip olan mâmur ve zengin bir eyalettir. Sahip oldukları bir geleneğre göre buraya gelen ve camilerinde namaz kılan her yabancıya dinî akidelerinde onlara karşı çıkmadıkça günde üç kez yemek verirler ve kendisine çok dikkat ederler. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 68.

¹¹⁵³ Kudâme, 181.

¹¹⁵⁴ Bahreyn halkı hırsızdır ve kervanların önlerini kesmektedirler. Tarımları yoktur; deve ve hurmadan başka birşey bilmezler, bkz. İbn Hurdazbih, 58.

¹¹⁵⁵ Asıl adı Ebü'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ubeydullâh b. el-Müdebbir Sâmarrâ'da doğdu. Öğrenimini burada yapıp Halife Vasık Billâh döneminde (842–847) Divanü'l-Ceyş'i yönetti. Yapılan iftiralar sonucu Müdebbir hapse atılır. Bir yıl hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılır ve

Umman'ın kesilmiş geliri aynı 300.000 dinardır. Bunlar İslâm devletinde geçerli olan gelirlerdir. Gelir meblağları ortalama olup bazı civarlarda artar bazı civarlarda ise azalır ki buna iltifat edilmez ve uygulama ona göre yapılmaz¹¹⁵⁷.

Tüm bunları bu konuda söyledik. Toplanıp ve dikkatle bakıldığında toplam 4.920.000 aynı dinar olduğunu görürüz. Altını gümüşe çevirdiğimiz zaman, bir dinar on beş dirhemdir ki bu da toplamda yetmiş üç milyon sekiz yüzbin dirhem olur¹¹⁵⁸.

Bunun altın ve gümüş olarak tafsili ise şöyledir:

Sevâd	: 100.030.000 dinar(iki yüz bin dirhem)
Ahvaz	: 23.000.000 dirhem,
Kirman	: 6.000.000 dirhem,
Faris	: 24.000.000 dirhem,
İsbahan	: 10.500.000 dirhem,
Sicistan	: 1.000.000 dirhem,
Horasan	: 39.000.000 dirhem,
Hulvan	: 700.000.000 dirhem,
Kufe suyu	: 5.000.000 dirhem,
Mâsebezân	: 1.200.000 dirhem,
Basra suyu	: 4.800.000 dirhem,
Hemedân	: 1.700.000 dirhem,
Mircârûn	: 300.200.000 dirhem,
İğareyn/Su yolları	: 3.800.000 dirhem,
Kum ve Kâşân	: 30.000.000 dirhem,
Azerbaycân	: 4.500.000. dirhem,
Rey ve Mâvend	: 20.080.000 dirhem,
Kazvin, Zencân ve Ebher	: Dokuz milyon on sekiz bin dirhem,
Kûmıs	: 1.500.000 dirhem,
Cürcân	: 4.000.000 dirhem,

Dımaşk Mescidlerinin yöneticiliğine getirilir. Ardından Ürdün ve Dımaşk bölgesine haraç âmili olarak tayin edilir. 861'de Mısır haracının idaresiyle görevlendirilen Müdebbir, haraci mallardan vergilerin yanı sıra başka bir vergi daha ihdas etti. Kendi kızını Ahmed b. Tolun'un oğlu ile evlendirmişse de daha sonra Suriye ve Filistin'e sahip olan Ahmed b. Tolun tarafından tutuklandı ve Mısır'a gönderilerek hapishaneye atıldı. 271 (884-85) yılında burada Mısır'da vefat etti. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, "İbnü'l-Müdebbir", **DİA**, XXI, 149-150.

¹¹⁵⁶ Kudâme, 181.

¹¹⁵⁷ Kudâme, 181.

¹¹⁵⁸ Kudâme, 182.

Taberistân	: 4.280.700 dirhem,
Tikrit, Tayrhân, Sinnu ve Bavâzic	: 750.000 dirhem,
Musul Nahiyesi	: 6.300.000 dirhem,
Kardey ve Bazbedey	: 3.200.000 dirhem,
Erzen ve Meyyâfârikîn	: 4.200.000 dirhem,
Diyâr-ı Rebîa	: 9.635.000 dirhem,
Turûn bölümü	: 100.000 dirhem,
Diyar-ı Mudar	: 6.000.000 dirhem,
Fırat yolu civarı	: 2.700.000 dirhem,
Kınnesrîn ve Avâsım	: 360.000 dinar (5.400.000 dirhem),
Cünd-ü Hıms	: 218.000 dinar (3.270.000 dirhem),
Cünd-ü Dımaşk	: 105.000 dinar (1.575.000 dirhem),
Cünd-ü Ürdün	: 109.000 dinar (1.635.000 dirhem),
Cünd-ü Filistin	: 159.000 dinar (2.385.000 dirhem),
Mısır ve İskenderiye	: 2.500.000 dinar (37.500.000 dirhem),
Haremeyn	: 100.000 dinar (1.500.000 dirhem),
Yemen	: 600.000 dinar (9.000.000 dirhem),
Yemâme ve Bahreyn	: 510.000 dinar (7.650.000 dirhem),
Ummân	: 300.000 dinar (4.500.000 dirhem) ¹¹⁵⁹ .

Medinetü's-Selam'da bulunan zımmilerden¹¹⁶⁰ kişi başına alınan cizye de bu gelirlere dâhil edilir ki bu meblağ 200.000 dirhemdir. Rivayet edilir ki Kısra Ebrevîz, hükümdarlığının 18. yılında memleketinde bulunan nahiyelere dair sayım yaptırdı. Batı civarları hariç burada zikrettiğimiz nahiyelerin bazıları onun mülkünde idi. Kısra Ebrevîz'in hâkim olduğu yerlerin sınırı Hit'e kadardı. Batı yönünde dile getirdiklerimiz ise Rumların elindeydi ve geliri de Ayni olarak 720.000 miskal, gümüş ise 600.000.000 dirhemdi¹¹⁶¹.

Kudâme b. Cafer bu alınan vergilerin toplanması usulüne dair şunları söylemektedir:

“Bildiğim kadar bu gün nahiyeler bu şekildedir ve yerleşim yerleri yok olmamış, sakinleri değişmemiştir; Ancak bu yerleri idare eden kimsenin, evvela

¹¹⁵⁹ Kudâme, 182–184.

¹¹⁶⁰ İslam devletinin egemenliğini kabul eden gayr-ı müslim kişilerdir.

¹¹⁶¹ Kudâme, 184.

Allah’ın emirlerini yerine getirip sonra dirayet, adalet ve iffet sahibi olması gerekir ki işler düzelsin tedbirler rayına otursun. İşte o zaman garipsenecek düzeyde mallar ve gelirler elde edilecektir¹¹⁶².”

5.3.TARİHİ BİLGİLER

5.3.1. İslâm Hudutları İçindeki Milletler ve Komşu Kavimler

Bu başlık altında Kudâme, İslam memleketi ve ötesinde bulunan milletlerin sınırları ile meydana gelen olayları bize aktarmaktadır.

Kudâme bu konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

İslâm ülkesi içinde ve dışında bulunan halklar ile milletlerin sahip oldukları sınırlara değineceğiz. Bu milletlerden bazıları yakın bazıları da İslâm ülkesinden uzaktırlar. Zülkarneyn’in egemenliği altına aldığı halkların padişahları, 511 yıl boyunca vergilerini Rum hükümdarına ödemişlerdi. Erdeşir bin Bâbek ortaya çıktığı zaman büyük bir zorluktan sonra memleketi topladı. Binaaleyh Müslümanların, düşmanlarını sınıflandırırken en çok Rum’dan(Bizans) çekinmesi ve onlara karşı hazırlıklı olmaları gerekir. Bu konuda söylediğim gerçeği vurgulayan ayetler de vardır. Allah kudreti ile en iyi olana ulaştırandır. Bizans tehlikeli olduğu için önce onların memleketine olan sınırlardan bahsetmemiz gerekir. Bizans ile sınırlar, hem karada ki bu yönden düşman memleketine yakındır, hemde denizlerde bulunmaktadır. Rum üzerine yapılan gazveler karada ve denizden gerçekleşir. Deniz sınırları mutlak olarak Şam ve Mısır’ın tüm sahillerini kapsamakta olup kara ve deniz savaşları bu bölgelerde gerçekleşmektedir¹¹⁶³.

Bu sınırlardan Tarsûs¹¹⁶⁴, Ezene¹¹⁶⁵, Messîsa, Ayn-zerbe, Kenîse¹¹⁶⁶, Hârûnîye¹¹⁶⁷, Bayâs¹¹⁶⁸ ve Nekablus Şam sınırları diye bilinen yerler olup bunların

¹¹⁶² Kudâme, 184.

¹¹⁶³ Kudâme, 185.

¹¹⁶⁴ Tarsûs’un Rumca’daki ismi “Târsim”dir, bkz. İbn Hurdazbih, 86; Tarsûs, çift katlı suruyla mâmur, nimeti olan büyük bir şehirdir. Halkı cengâver ve cesurdur, bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 69.

¹¹⁶⁵ Ezene (Adhana), gözde pazarıyla Seyhun Nehri kenarında bulunan bir şehirdir. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 69.

¹¹⁶⁶ Kenîs, bir dağın eteğinde mâmur ve küçük bir şehirdir. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 69.

¹¹⁶⁷ Hârûnî, bir dağın üstünde Harun er-Reşîd tarafından kurulan küçük bir şehirdir. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 69.

gelirleri de yaklaşık 100.000 dinardır. Bu gelirler buralarda kamu yararına yapılan işler ile diğer işlerde kullanılır. Genel olarak; gözetleme, koruma, casuslar, okçular, kapı nöbetçileri, geçitleri ve kaleleri koruyanlara ve buna benzer işler ve durumlar için harcama yapılır. Ayrıca askerler ve fakirlerin azığı bu gelirlerden temin edilir ki yaz-kış karada ve denizde savaşanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortalama yıllık yaklaşık 200.000 dinar ile 300.000 dinar arasında harcama yapılır.

İslâm memleketinde bulunup kara yönünden düşman memleketi sınırında Kâbâduk ve bu bölgeye yakın olan Nâtlûs şehri bulunur. Deniz yönünde ise Selûkiyye şehri bulunur. Sınır boylarında sınırları korumaları ve çekilme esnasında yardımcı olmalarından dolayı bu sınır şehirlerine Avâsım denilirdi ki Antâkiye, Cûma ve Kûrus ehli bu yerlere sığınarlardı.

Sonra bu sınırların ardından sağdan kuzey cihetinden Cezeriyye diye bilinen sınırlar gelir. Şam sınırlarına sınırdaş olan ilk sınır Maraş'tır. Ardından Hades sınırı gelir, bunun ardından da Zibatra gelir. Daha sonra Tabârcî diye bilinen kaleler, Hüseyniyye diye bilinen kale, Benî Mü'min diye bilinen kale ve İbn Rahvân diye bilinen kale gelir. Bu kalelerin ardından Keysûm sınırı, sonra Mansûr kalesi sınırı, sonra Şimşât sınırı, sonra Malatıyye sınırı geliyor ki tüm bu kaleler düşman memleketi sınırındaki yeredirler ve her biri ile İslâm memleketi arasında geçit ve akabe bulunur. Malatya sınırı düşman diyarı sınırının hemen yanbaşındaki bir yerde bulunur ve karşısında da Rum ülkesinde Harşene ve Hâliidiyye civarı vardır. Bu dönemde Müslümanlarla, Rum ve Ermeniler arasında bir olay oldu. Ermeniler, Meylah Ermeni diye tanınan bir kişinin cemaatindeydiler. Bu Ermeniler, Sâlîfe diye bilinen bir gurup Rum'un oturduğu bölgede oturuyorlardı. Ancak Ermeniler dinlerinde birçok konuda onlara muhalefet ediyorlardı. Buradaki Rumlar, Müslümanlarla beraber hareket edip savaşlarda da onlara yardım ediyorlardı. Müslümanlar da onların yardımlarından yararlanıyorlardı. Ancak sınırda kalan Müslümanların onlara karşı kötü davranmaya başlamaları ve sorunlarıyla ilgilenmemeleri sonucunda Rumlar, buradan göç edip değişik bölgelere dağıldılar ve o yöredeki Ermeniler onların boşalttıkları yerlere yerleşip aşılmaz kaleler inşa ettiler. Sonra sayıları artan bu Ermeniler birçok kötülüğe neden oldular. Bu sınırların Malatya ile beraber gelirleri 70.000 dinar olup burada yapılan iş ve işlemlere

¹¹⁶⁸ Bayâs (Payas), içinde bol miktarda hurma olan mâmur ve bol nimeti olan küçük bir şehirdir. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 69.

yaklaşık 40.000 dinar harcanır ve geriye ise yaklaşık otuz bin dinar kalır. Orada bulunan sorumlu ve fakirlerin nafakası için ise 120.000 dinara ihtiyaç vardır. Vakitlerinde yapılan gazvelerin nafakası dışında toplamda 200.000 dinar harcanır. Bu sınırlar ara bölgelerdir ve gazveler buradan yapılır. Bu sınırların merkezleri Dulûk, Ra'bân ve Menbec'tir. Bu sınırların ardında sağda kuzey taraftan Bekriye diye bilinen sınırlar gelir ki onlar da Sumeysat, Hanî ve Melekeyn'dir. Kaleleri de Cumah, Havrân, Kilis ve diğerleridir. Sonra kuzeyde Kâlîkalâ sınırı gelir; ancak çok uzak yerde bulunmasından dolayı burası sanki tek başına bir sınır olduğu izlenimini vermektedir. Bu sınırın Rum tarafı karşısı Ermeniyak'tır burada Haldiye civarı ve Hazar bölgesine bitişik olan Eflâcûniye civarı bulunmaktadır. Bu sınırların yıllık gelirleri 1.300.000 dirhemdir. Bu yerlerin ihtiyacını karşılamak ve kalelerin korunmasını sağlamak için bu gelirlerin yanı sıra artı 1.700.000, toplamda ise 3.000.000 dirheme ihtiyaç duyulur¹¹⁶⁹.

Deniz sınırları ise; Hıms, Antarsûs, Bulunyâs, Lâzkiye, Cebele, Huryâze sahil kasabaları; Dımaşk, Arke, Tarâblus, Cubeyl, Beyrut, Sayda, Serfend kalesi, Adnûn şehir ve kasaba sahilleri; Ürdün sahil kasabalar, Sûr, Akka, gemi yapma tersaneleri ile Filistin sahil kasabaları olan Kayseriyye, Ersûn, Yafa, Askalân, Gazze ve Mısır sahillerinde bulunan Rafah, Feramâ ve Arîş'tir. Gazvelerde kullanılıp Şam sınırlarında bulunan gemilerin sayısı 80 ila 100 kadardır. Bunlar Şam ve Mısır'dan toplanılır ve gazveye karar verildiğinde, oradaki yetkililer bunlara eşlik eder. Daha sonra Kıbrıs adasında toplanılır ve bir filo oluşturulur. Karada savaşan askerlere ordu denildiği gibi bu deniz askerlerine de filo denir. Tüm bu sınırların korunması ve gemilerin harcamaları için yaklaşık 100.000 dinar masraf yapılır¹¹⁷⁰.

Rum sınırları ve boylarını belirttikten sonra, Rum'un(Bizans) durumunu ve faydalanacağımız bilgileri zikredelim. Birincisi onların ordu düzenidir ve ordu düzenleri şu şekildedir:

Patrik on bin askerin başkanıdır ve her patrikle beraber iki torma bulunur ki her tomahta 5000'in üzerinde asker bulunur. Her tomahta 5 tarabhar vardır ve her tarabharda 1000'in üzerinde asker bulunur. Her tarabharda 5 kumamse bulunup her kumsta 200 asker bulunur. Her kumsta 5 kantarah vardır ve her kantarahta 40 asker bulunur ki her kantarahta da 4 dakrah vardır ve her dakrah on askerden oluşur.

¹¹⁶⁹ Kudâme, 186–188.

¹¹⁷⁰ Kudâme, 188.

Askerlerinin sayısı ise; Konstantiniye’de yani kralın kaldığı merkezde 24.000 asker bulunur. Bunların 16.000’i süvari, 8.000’i ise piyadedirler. Süvariler dört kısma ayrılır: İlki, başlarında en yetkili kişi olan büyük dümüstük(Rum Kumandanlar)ün bulunduğu İshalariye denilen süvari gurubudur ki sayıları 4.000’dir.

İkinci sınıf Hasef’tir ki onlar da 4.000 süvaridir. Üçüncü sınıf, koruma için görevlendirilip başlarında Tarihan bulunan ve sayıları 4.000 olan Kums’tur. Dördüncü sınıf, kral bir sefere çıktığı zaman ona refakat etmekle görevli olan Kaydartin gurubudur ki sayıları 4.000’dir. Piyadeler de iki kısma ayrılır; İlki Etleme diye adlandırılır ve 4.000 piyadeden oluşur. İkinci kısım ise Mubere denilen guruptur ve sayıları da 4.000’dir¹¹⁷¹.

Diğer yerler ise; on dört bölgedir. Rum ülkesini katedip Şam denizine dökülen haliç ki daha önce bahsi geçti ve bunun arka kısmında üç bölge mevcuttur:

Bir tanesi Tâfilâ’dır ki Konstantiniye’nin bulunduğu bölgedir, sınırı da doğu tarafından bahsi geçen körfezdir, güneyden ise Şam denizidir, kuzeyden de Hazar denizidir, batıdan ise Şam denizinden Hazar denizine uzanan surdur, uzunluğu 4 günlük yoldur, Konstantiniye’ye 2 günlük mesafedir.

Ardından Tırâkiye diye bilinen bölge gelir ki sınırı, doğu yönünden adı geçen surdur, güneyden Makdûniye, batıda Burcân bölgesi ve kuzeyden de Hazar denizi ile çevrilidir. Uzunluğu 11 günlük¹¹⁷² yoldur, eni de Hazar denizinden Makdûniye bölgesine kadar 3 günlük¹¹⁷³ yoldur. Buranın valisi İstertifus diye bilinen kişidir ve asker sayısı da 5.000 kişidir. Haliç’in ardından yani aşağı kesiminde 11 bölge daha bulunmaktadır.

Bir tanesi Eflâcûniyye bölgesidir ve 10.000 askerleri bulunmaktadır.

Bunun ardından batıya doğru Uftâ Mâtî bölgesi gelir ki Arapçada “kulak” ve “göz” anlamına gelmektedir. Bu bölge Rum diyarının en üst tarafında bulunur ve orda oturanlar savaşçı değildirler. Bunun nedeni ne Müslümanların ne de başkalarının gazvelerinin onlara ulaşmadığındandır. Onun batı sınırı Haliç’tir, kuzey sınırı Hazar denizidir, doğu sınırı Eflâcûniyye bölgesidir ve güney sınırı da Ebsîk’tir. 4.000 askeri bulunmaktadır.

¹¹⁷¹ Kudâme, 189–190.

¹¹⁷² İbn Hurdazbih’te bu mesafe 15 günlük olarak gösterilmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 90.

¹¹⁷³ İbn Hurdazbih’te bu mesafe 5 günlük olarak gösterilmektedir, bkz. İbn Hurdazbih, 90.

Uftâ Mâtî'nin ardında Ebsîk(Ubsîk) bölgesi gelir, batı sınırı Haliç, kuzeyi Uftâ Mâtî, güneyi Nâtlûs bölgesi, doğusunda ise Terkasîs bölgesi bulunur ve mevcut sahip olduğu asker sayısı 6.000'dir.

Ardında Terkasîs bölgesi gelir, sınırı batıdan Haliç, kuzeyden Ebsîk, doğudan Nâtlûs, güneyden de Şam denizi olup asker sayısı 6.000'dir.

Sonra ardında Nâtlûs(Nâtalûs) bölgesi gelir, anlamı “doğu” demektir ki Rum'un en büyük bölgesidir. Batıda Ebsîk, güney yönde Şam denizindeki Selûkıyye, doğu yönden Kapâdok bölgesi ve kuzeyden ise Buklâr bulunmaktadır. Buranın asker sayısı 15.000'dir. İçinde Ammûriye şehri var ki Mu'tasım tarafından fethedilmişti.

Ardından Şam denizi nahiyesi olan Selûkıyye civarı gelir. Sınırı batıda Nâtlûs, güneyden deniz(Akdeniz/Rum/Şam denizi), kuzeyden Terkasîs, doğudan ise Tarsus yolu ile çevrili olup mevcut asker sayısı 5.000 kişidir.

Sonra Kapâdok bölgesi gelir. Sınırı güney yönden Tarsus, Ezene ve Masîsa'ya kadar, batı yönünde Selûkıyye civarları, kuzeyden Nâtlûs ve doğuda ise Haraşne'dir ve askeri 4.000 kişidir.

Sonra bunun ardından Haraşne bölgesi gelir. Güneyde Kapâdok, doğuda Malatya kapılarına kadar, kuzey sınırı Erminiyyâk bölgesi ve batısında ise Buklâr(Bukular) bölgesi bulunur ve sahip olduğu asker sayısı 4.000'dir.

Sonra Buklâr bölgesi gelir ki birincisi Nâtlûs ve Uftâ Mâtî, ikincisi Kapâdok, üçüncüsü Haraşne ve dördüncüsü Erminiyyâk ile çevrilidir. 8.000 askere sahiptir.

Erminiyyâk bölgesi ise Eflâcûniyye, Buklâr bölgesi, Haraşne bölgesi ve Halidiye bölgesi ile Hazar denizi ile çevrili olup sahip olduğu asker sayısı 4.000 kişidir.

Sonra Halidiye bölgesi gelir ki Ermeni ülkesi, Hazar denizi, Erminak bölgesi ve Erminak civarıdır. Asker sayısı 4.000 kişidir. 11 bölgenin süvari ve piyade toplam asker sayısı 70.000 kişidir¹¹⁷⁴.

Kudâme bin Cafer, Rum ülkesinde bulunan bölgeleri açıkladıktan sonra Müslümanlar tarafından bu bölgelere yapılan gazvelerin¹¹⁷⁵ ne zaman yapıldığını anlatmakta ve bununla ilgili olarak şu bilgileri aktarmaktadır:

¹¹⁷⁴ Kudâme, 190–192.

¹¹⁷⁵ Hz. Peygamber'in bizzat sevk ve idare ettiği savaşlar hakkında kullanılan terimdir. Arapça'da gazv masdarı “istemek, arzu etmek, kastetmek, niyetlenmek” gibi manaların yanı sıra “düşmanla savaşmak” anlamında da kullanılır. Bu kökten türemiş bir isim olan gazve ise (çoğulu gazavât) “akın, saldırı, din uğruna yapılan savaş” anlamına gelir. Hadis ve siyer âlimlerinin kabul

Sınır koruyucuları ve tecrübe sahipleri bilirler ki en zor gazveler Rebi’iye (baharda yapılan gazve) diye adlandırılan gazvelerdir. İnsanlar hayvanlarını baharda otlatıp atlarının durumunu iyileştirdikten sonra Mayısın 10. gününde yapılan gazvedir. Bu gazve otuz gün sürer ki Mayıs ayının son 20 günü ve Haziranın ilk 10 gününü kapsar. Gazve’ye katılanların, hayvanları için Rum diyarında bu dönemde ot bulma olanakları olur ki hayvanları ikinci bir baharı yaşamış olurlar. Sonra dönerler ve 25 gün kadar kalırlar. Haziranın geriye kalan günleri ile Temmuz ayının 5. gününe kadar güçlenip semizlenene kadar bekleyen insanlar sonra yaz gazvesi için toplanırlar. Temmuz ayından on gün geçtikten sonra gazveye başlarlar. Yaz gazvesi 60 günde tamamlanır¹¹⁷⁶.

Kış gazveleri ise onların tümünü gördüm ve derler ki: Eğer mutlaka yapılması gerekiyorsa yapılır, ancak bunun uzun süreli ve derinlikli olmaması ve sadece yirmi gecelik yol olması gerekir. Gazveye katılacak kişi, kendisine ve atına yetecek kadar erzakı at sırtında taşımalıdır. Bu gazve, şubat ayının sonunda olması lazım ki gazveye katılanlar mart ayının birkaç gününden faydalanıp oralarda durabilsinler. Zira bu dönemde hem düşmanlarının hem de hayvanlarını en zayıf durumda bulurlar. Ayrıca davarların çok olduğu bir dönemdir. Sonra hayvanlarını otlata otlata dönerlerki düşmanlarına göre üstün vaziyete gelirler¹¹⁷⁷.

Önce kuzey yönünde sağ taraftan başlayayıp Rum sınırlarına kadar olan memleketin etrafı ve sınırların ötesini dolaşıp zikredelim. Hazar’ın sınırı Ermenistan’dan Horasan’ın Harzem kentine kadardır¹¹⁷⁸.

Hazar düşmanlığından ve saldırısından çekindiği için Enûşirvân, Hazar padişahına mektup yazarak sözleşme ve sulh istedi. Enûşirvân, aralarındaki işlerin düzgün olması ve barışı tesis amacıyla onun kızını istedi ve onunla akrabalık kurma

ettiklerine göre asker sayısı az veya çok olsun, savaş için yahut başka bir maksatla hareket edilsin, çarpışma vuku bulsun veya bulmasın Hz. Peygamber’in bütün seferlerine gazve, bir sahabinin kumandası altında gönderdiği askeri birliklere de seriye denilir. Bazı ilk dönem İslâm tarihçileri Resûl-i Ekrem’in bizzat katılmadığı seferlere de gazve adını vermişlerdir. Gazvelerin amacı küfür ve bâtılın zulmünü ortadan kaldırmak, İslâmiyet’in yayılmasına engel teşkil eden unsurların tahakkümüne son vermek, yeryüzünde Hakk’ı yüceltmek, fitne ateşini söndürmek, insanları maddi ve manevi baskılardan kurtarmak ve İslâmi gerçekleri onlara duyurmaktır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bilhassa İran ve Bizans’la yapılan savaşlarda mücahidleri teşvik için Hz. Peygamber’in gazvelerini anlatma geleneği başlamış, giderek kurumlaşan bu gelenek Abbâsiler ve diğer Müslüman devletlerde de devam etmiştir. Bkz. Hüseyin Algül, “Gazve”. *DİA*, XIII, 488–489.

¹¹⁷⁶ Kudâme, 192–193.

¹¹⁷⁷ Kudâme, 193.

¹¹⁷⁸ Kudâme, 193.

rağbetini bildirerek sarayında bulunan ve bir eşi tarafından evlatlık olarak alınan bir kızı kendi kızı diye ona gönderdi. Hazarlı da kızını ona hediye olarak gönderdi. İki hükümdar Berşeliye diye bilinen bir yerde karşılaştılar ve beraber birkaç gün eğlenerek geçirdiler. Her biri iyilik ve cömertliklerini gösterdiler. Sonra Enûşirvân, güvendiği özel bir gurubu yanına çağırarak onlara, Hazarlı bir gurup askerin etrafını çevreleyip onları yakmalarını söyledi. Hazar hükümdarı sabah olunca yapılan bu olayı Enûşirvân'a şikâyet etti. Enûşirvân ise bunu inkâr ederek böyle bir şeyden kesinlikle haberinin olmadığını söyledi. Birkaç gece geçince, Enûşirvân, arkadaşlarından bu olayın tekrarlanmasını istedi. Aynı olay tekrarlanınca Hazarlı çok rahatsız oldu. Bunun üzerine Enûşirvân özür diledi ve bağışlanmasını diledi, o da kabul edip sakinleşti. Sonra Enûşirvân, onun askerlerinin bulunduğu tarafa ateş atmalarını emretti. Sazlık ve çalı çırpıdan yapılmış olan kulübeler yandı. Sabah olunca Hazarlı, Enûşirvân'a çok kızdı ve dedi ki: "Az kalsın arkadaşların askerlerimi yakıp yok edeceklerdi, yeter artık yaptıklarınız yetti artık." Enûşirvân ona yemin ederek olanlardan haberinin olmadığını söyleyip ona dedi ki: "Kardeşim, seninle benim askerlerim sulhumuzdan hoşlanmıyorlar. Çünkü aramızdaki karşılıklı saldırılar kesilmiştir ve onların gelirleri azalmıştır. Ben, onların aramızdaki oluşan sevgi ve akrabalıktan sonra aramızı bozup eski düşmanlıkları körükleyecek olaylar yaratmayacaklarından emin değilim. Bunun için en iyisi, sen bana izin ver, aramızda kapısı olan bir duvar yaptırayım ve istemediğimiz hiç kimse birbirimizin tarafına geçmesin." Hazarlı bunu kabul etti ve ülkesine geri döndü. Enûşirvân duvarın yapılması için bekledi. Duvarı inşa etti ki deniz tarafındaki duvarı kayalar ve kurşunla yaptırdı. Enini üç yüz zira' yaptırarak dağlara dayandırdı. Taşların gemilerle taşınmasını emrederek denizi doldurdu ve duvarı denizde üç mile kadar uzattı. İnşasını bitirdikten sonra da giriş yerine demir kapılar yaptı ve o yeri korumak için yüz nöbetçi bıraktı ki daha önce burayı korumak için elli bin askere ihtiyaç duyuluyordu. Duvarın üzerine de mancınık yerleştirdi. Sonra Hazarlı'ya denildi ki: "O seni aldattı ve kızı olmayan birisini seninle evlendirdi, kendini senden korudu, artık ona bir zarar verme gücünde değilsin." Ondan sonraki zamanlarda Hazar'ın bütün saldırıları Ermenistan üzerinden oldu ki orayı yakıp yıktılar¹¹⁷⁹.

¹¹⁷⁹ Kudâme, 193–194.

Sonra yine bu yerin ardında sağ tarafta Deylem, Cîlân, Beber ve Taylesan sınırları gelir. Kazvin kalesine Farsça “Kebşum” denilirdi ve diri sınır anlamına gelirdi. Kazvin Kalesi ile Deylem arasında bir dağ bulunurdu. Burada Perslerin savaşçı süvarileri bulunurdu. Aralarında sükûnet olmadığı zaman Deylemi korurlar ve o yönü hırsızlardan muhafaza ederlerdi. Deştebî denilen yer Rey ve Hemedân arasında bölüştürülmüştü. Bir kısmı Razî, bir kısmı da Hemedanî diye çağrılıyordu. İslam’ın ilk yıllarında Müslümanların gazveleri Deştebi ve Ebher tarafına idi. Orada bir kale vardır ki bazı padişahların onu Deylem çeşmeleri üzerinde kurdukları söylenir. Orası hep tereddüt ve karasızlık halindedir; çünkü onların uyacakları bir yasaları/kanunları ve istikrarlı bir itaatkârlıkları yoktur. Zira onlar fetihlerden sonra yaptıkları ahdlar(antlaşmaları) ile verdikleri sözleri bozdular ve çoğu kez kâfir oldular. Onların arasında bu günlerde çok çirkin şeyler oluyordu. Bunlar, çocukları katletmek, camilerde çirkeflikler yapmak, namazı ve diğer İslam’ın farzlarını terk etmek gibi çirkin şeylerdi¹¹⁸⁰.

Büyük sınırlardan bir tanesi de Türk sınırıdır. Onlar bölgesinde başlayıp Cürcân bölgesine doğru yayılan geniş ovaları vardır. Cürcân halkı, onların saldırılarından korunmak için kiremitten bir duvar örmüşlerdi. Ancak Türkler duvarı aşp onları yendikten sonra onlara ait toprakları da ele geçirdiler. Bunu yapan Sûl¹¹⁸¹ diye çağrılan onların bir liderleri idi. Sonra Türklerin büyük bir kısmının Horasan sınırında bulundukları esnada Müslümanlar orayı fethettiler. Bu sınıra Nuşcân deniliyordu. Orası doğuda bulunup Semerkand’ın ötesinde Şaş ve Fergana’ya doğru yaklaşık 60 fersahtır. Burası Kimâk¹¹⁸² sınırına doğru Harlenciye serhatlarının başlangıcıdır. Bu sınırdan Toğuzguz¹¹⁸³ kentine 40 günlük yoldur, çeşmelerin ve

¹¹⁸⁰ Kudâme, 195.

¹¹⁸¹ Cürcân meliklerine Sûl denir. Bkz. İbn Hurdazbih, 45.

¹¹⁸² Bu ülkenin doğusunda Hırhızlar (Kırgızlar)ın bir kabilesi yaşar. Güneyinde Artuş ve Âtil Nehirleri, batısında bazı Hıfçâh (Kıpçak) kabileleri ve kuzeydeki meskûn ülkelerin bazı bölgeleri bulunmaktadır. Kuzeyi ise, içinde insanların yaşamadığı kuzey kısımlarına doğru uzanmaktadır. Bu ülkede sadece tek bir şehir ancak çok sayıda kabile bulunmaktadır. Halk hargâhlarda yaşamaktadır. Kîmâklar yaz kış otlaklar, sular ve çayırlar boyunca gezerler. Zenginlikleri şamur kürk ve koyundur. Yiyecekleri yazın süt, kışın ise kurutulup saklanan ettir. Kendileri ve Gûzlar arasında barış sağlandığında kışın Gûzlara doğru giderler. Kîmâkların kralına Hâkan denir. Hâkan’ın, Kîmâk ülkesinde onbir tane amili vardır. Amillikler çocuklarına miras yoluyla verilir. Bkz. **Hudûdü’l-Âlem**, 34.

¹¹⁸³ Metinde Toğuzgur şeklinde geçmektedir. Toğuzguz hakanının şehri yürüyerek 3 aylık bir mesafedir. Burası büyük yerleşim yerlerinden ve halk olarak Türklerden oluşmaktadır. İçlerinde Mecûsiler bulunmakta ve bunlar ateşe tapmaktadırlar. Ayrıca içlerinde zındıklar da vardır.

otların bulunduğu çöllerde ise 50 gündür. Sonra bu köylerin halkının çoğu mecusidir, bazıları da zındıktırlar. Toğuzguz kentine yakın bir gölet vardır ki etrafında köyler ve imaretler bulunmaktadır ve kentin demirden on iki kapısı olup tümünü Türkler koruyorlardı ki çoğuda zındıktırlar. Yukarı Nuşcân ile Şaş arası kervanlar için 40 merhaledir. Hızlı seyir ile otuz gündür. Yukarı Nuşcân, dördü büyük, beşi küçük dokuz kenttir. Nuşcân savaşçıları göletin kenarında bir kenttedirler. Sayıları ise divanda 20.000 kişi olarak geçmekte olup Türkler arasında da onlardan daha zorluları yoktur. Onlar Harlenciye’de her yüz kişiye karşı on kişiyi hesaplıyorlar. Üzerinde Toğuzguz kenti bulunan göletin etrafı dağlarla çevrilidir¹¹⁸⁴.

Kîmâk bölgesi¹¹⁸⁵ ise, aşağı Nuşcân kenti gibi kuzey yönden sol tarafta Semerkand kentinin ötesinde 65 fersah mesafededir. Kîmâk ile Tirâz¹¹⁸⁶ (Taraz) arası geniş sahra ve çöller ile ot ve çeşmelerle dolu kırlarda seksen günlük yoldur. Hz. Peygamber (S.A.S.)in “Türkü terk edin, onlar sizi terk ettikçe” sözünden dolayı Müslümanlar hemen hemen Türklerle hiç savaşmazlardı¹¹⁸⁷.

Tibet ise güney yönden Toğuzguz bölgesinin sağındadır. Zülkarneyn¹¹⁸⁸ Hint kralı Fûrek’i yenip onu öldürdükten¹¹⁸⁹ sonra Hint ülkesinde yedi ay kaldı. Bazı

Hükümdarları demirden oniki kapısı bulunan büyük bir şehirde oturmaktadır. Bkz. İbn Hurdazbih, 39.

¹¹⁸⁴ Kudâme, 195–196.

¹¹⁸⁵ Türklerden bir kavim olan Kîmekler, IX. ve X. yüzyıllarda İrtiş boylarında yaşayan bir Türk kavimidir. Asıl yurtları Yukarı İrtiş boyları ile onu çevreleyen topraklardı. X. yüzyılın ilk çeyreğinde yurtları batıda Tobol’a kadar uzanan Kîmekler, kışın Aşağı Seyhan boylarında, yazın kuzeydeki bozkırlarda yaşayan Oğuzlarla komşu oldular. IX. ve X. yüzyıllarda tam göçebe hayat yaşıyorlardı. Bkz. Faruk Sümer, “Kîmek”, *DİA*, XXVI, 25–26.

¹¹⁸⁶ İsbîcâb’a yakın Türk hududunda bir şehirdir. Bkz. Ramazan Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, 142.

¹¹⁸⁷ Kudâme, 196.

¹¹⁸⁸ Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı*, 98; Hz. Zü’l-Karneyn Peygamber ve veliliğinde ihtilâf olan zatlardan birinin lâkabıdır. Zülkarneyn, sahip, mâlik anlamındaki zû ile boynuz, perçem, tepe, zaman, güneş kursunun kenarı gibi değişik anlamlara gelen karn kelimesinin tesniyesi olan karneyn kelimesinden oluşmakta ve anlamı da kelimenin anlamına göre değişir, Bkz. Ahmed Suphi Furat, “Zül-Karneyn”, *İA*, XIII, 650–652; İskender ise, İslâm tarihinde daha çok efsanevî şahsiyetiyle tanınan Makedonya kralıdır. M.Ö. 356’da Makedonya’daki Pelle kasabasında doğmuştur. Özel hocalar tarafından yetiştirilmiş, Aristo’dan üç yıl süreyle dil, edebiyat, siyaset ve felsefe üzerine dersler almıştır. Babası II. Philip’in 336 yılında bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine kral ilân edilmiştir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış bir çok devleti on iki yıl gibi kısa bir zaman içerisinde ortadan kaldırarak büyük bir imparatorluk kuran İskender’in göz kamaştırıcı zaferleri, kendisinden sonra gelen devlet adamları için olduğu kadar, sanatkârlar için de ilham kaynağı olmuş, hakkında destanlar yazılmış ve çeşitli menkıbelere konu olmuştur. Hatta bu çaptaki zaferlerin ancak mânevî bir güçle ve ilâhî bir destekle mümkün olacağını düşünenler, giderek ona rûhânî bir kişilik izâfe etmiş ve *Kur’ân-ı Kerîm*’de kıssası anlatılan Zülkarneyn’in aynı kişi olduğunu sanmışlardır. İslâm tarihi ile ilgili kaynaklarda İskender’in fetihleri ile ilgili doğru bilgiler verilmekle beraber ailesi ve şahsiyetine ilişkin rivayetler çoğunlukla efsaneye dayanmaktadır. Bk. Mahmut Kaya, “İskender”, *DİA*, XXII, 555–556.

orduları Tibet ve Çin'e gönderdi. Gönderdiği askerlerin bir kısmı geri geldi. Gelen askerler, doğudaki diğer kralların itaat etmek üzere toplanıp kendisine vergi vermeyi kabul ettiklerini haber verdiler. Zira doğudaki krallar onun, Pers ve Hint kralları olan Dârâ ve Furek'i yendiğini, ayrıca onun adaletli ve iyi bir geçmişe sahip olduğunu öğrenmişlerdi. Zülkarneyn Hint bölgesine güvendiği birisini otuz bin süvari ile birlikte yerine bırakıp Tibet ülkesine girdi. Tibet ülkesi hükümdarı onu karşıladı ve ona teslim oldu. Zülkarneyn'e dedi ki: "Yüce kral adaletin ve vefan bana ulaştı. Karşına çıkanı mağlup etmenle beraber onlara iyi davrandın. Onun için şunu anladım ki senin bu işinin tümü Allah'tandır. İstiyorumki elimi eline vereyim ve senin karşına dikilmeyeyim. İstedğin şeyi yerine getireyim seninle savaşmayayım. Şüphesiz seninle savaşacak ve seni yenmeye çalışacak biri ancak Allah'ın emri ile gelmiş olacak. Allah'ın emrine karşı gelen de mağlup olmaya mahkûmdur. Bunun için ben, kavmim ve elimdeki tüm mülküm senindir. Bütün bunlar hakkında dilediğini emir buyur" dedi. İskender güzel bir şekilde ona karşılık verdi ve ona dedi ki: "Kim Allah'ın hakkını tanırса şüphesiz onun hakkı üzerimize vacip olmuştur. Dilerim ki sen razı olacağın kadar bizden adalet ve vefa bulursun." Onun, şehirleri değil, çöl ve sahraları terk etmesini tavsiye etti ki daha önce onun itaatine girmişlerdi. Zülkarneyn'e çok hediyeler sundular. Kendisi bu hediyeleri başta kabul etmemişse de ısrarlar karşısında kabul etmiştir. Kendisine dört bin eşek yükü altın taşındı ve bunun kadar da misk getirdiler. O miskin onda birini eşi olan Pers kralı Dârâ'nın kızı Ruşenk'e verdi. Diğerini de arkadaşları arasında dağıttı. Altınları da beytûlmala bıraktı. Tibet hükümdarı, kendisine, askerleriyle beraber Çin'e gitmesini söyledi. İskender ona emir buyurdu; "oğlunu kendi yerine memleketin üzerine bırak." dedi. O da oğlu Müstabik'i toprakları üzerine vekil olarak bıraktı. İskender güvenilir bir arkadaşını on bin askerle beraberburada bırakarak, Tibet hükümdarının öncülüğünde Çin'e doğru hareket etti. İskender de büyük ordusuyla onun peşinden geldi. Çin hükümdarı on orduyla İskender'i karşıladı. Her bir orduda 100.000 kişi vardı. Çin hükümdarı İskender'e, kendisinin vefalı ve kerem sahibi birisi olduğu bilgisinin ulaştığını hatırlattı. Bunun için İskender'le savaşmayacağını bildirdi. Ancak eğer o bunu isterse bundan aciz olmadığını söyleyip emrinin ne olduğunu bildirmesini istedi. İskender ona cevap verdi ve emretti: diğer ülkelerden aldığı gibi onun da

¹¹⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Dineverî, 82.

toprağının onda birini kendisine vermesini istedi. Eğer o bunu yapmazsa ona karşı Allah'tan yardım dileyeceğini söyleyerek sayılarının çok olmasının da buna mani olmayacağını ona bildirdi. Zira çok olana karşı Allah'ın gücü ve yardımının az olanın yanında olması yeterlidir. Bu cevabı Pers ve Hint cemaatinden bir grupla yollayarak ona, memleketlerindeki adaleti, iyi geçinmeyi, güzel davranışları bildirmelerini emretti. Çin hükümdarı itaatle ona cevap verdi ve memleketinin onda birini kendisine vermeyi kabul buyurmasını istedi. Çin Hükümdarı, kendisine ipek, kılıç ve diğer savaş aletlerini verdi. İskender, bir milyon kılıç, bir milyon top (en iyi) ipek, beşyüz bin kuşam takımı, on bin eyer, üzengi, gem ve diğer aletler üzerine anlaşılarak bir milyon da gümüş aldı ki bunu ödedi. İskender onun toprağında bir müddet kalarak bir kent inşa etti ve onu da Burcu'l-Hicârâ diye adlandırdı. Buraya başlarında arkadaşı olan ve Nukulidis diye tanınan biri başlarında olmak üzere 5000 süvari asker bıraktı. Çin hükümdarıyla beraber Çin'in kuzey tarafına doğru yöneldi. Şevl toprağına ulaştı, orayı fethetti ve orda iki şehir inşa etti. Bir tanesi Şevl diğeri de Humdân'dı. Çin hükümdarına emretti ve dediki: “askerleriyle beraber Humdân¹¹⁹⁰ kentinde kalsınlar ve arkadaşlarından bazılarını da Şevl'de bıraksın.” Sonra kırlara yöneldi. Onları fethetti ve bastırdı, zelil etti. Ona, Türklerden kuzeydoğu tarafında büyük bir grubun yeryüzünde fesat çıkardığı haberi geldi. Bunun üzerine onlar hakkında Çin hükümdarıyla istişarede bulundu. Çin hükümdarı şunları söyledi: “bu grubun yanlarında hayvanlarından ve demirden başka bir şey yoktur. Ancak kuzey yönde olan yeşil deniz yönünde onları kuşatabiliriz. Çünkü batı ve güney yönünde göklere uzanan yüksek dağlar vardır ki hiç kimse oraya yol götüremez. Bu Türklerin dar bir geçitleri vardı. Eğer o geçit kapatılırsa yeryüzüne bir yol bulamazlar. İnsanlar onların şerrinden ve fesadından korunmuş olur.” İskender Çin hükümdarının bu işaret ettiği şeyi doğru buldu. Bunu üzerine o vadiyi kapattı ki o Allah'ı Teala'nın Kur'an'da vassfettiği ve haberini söylediği settir¹¹⁹¹. Sonra şehirleri olup putperest olan Türk topraklarından döndü ve Soğd bölgesine geldi. Orda Semerkand, Debûsiyye ve uzak İskenderiye diye bilinen kentleri inşa etti. Sonra Buhara toprağına

¹¹⁹⁰ Humdân (Ch'ang-an-fu) Çinistân'ın merkezî ve büyük bir şehridir. Çin Fağfûr'unun ikametine hizmet eder. Humdân'ın bol miktarda ağacı, yerleşim yeri ve nimeti bulunmaktadır. Deniz kenarında kurulmuş olan şehirde inci üretilmektedir. Burada yaşayan insanlar yuvarlak yüzlü ve geniş burunludur. Diba ve ipek giyen halk, elbiselerinin kollarını geniş, eteklerini ise uzun yapmaktadır. Bkz. **Hudûdü'l-Âlem**, 23.

¹¹⁹¹ Kur'an, Kehf, 83–98; Bkz. İbn Hurdazbih, 140.

geldi ve Buhara kentini inşa etti. Sonra Merv toprağına geldi ve orda onun şehrini inşa etti. Herat ve Zerenc şehirlerini inşa etti. Cürcân'a geldi ve Rey, İsfahan ve Hemedân şehirlerinin inşasını emretti Ondandır Bâbil toprağına döndü ve orda iki sene kaldı¹¹⁹².

Biz doğu sınırlarını söyledikten sonra şimdi de güney tarafına dönelim. Orada Becce ve Nûbe sınırları vardır. Onlarla "Bakad" diye adlandırılan bir vergi üzerinde anlaşma yapıldı. Onlarla Müslümanlar arasında hiçbir muharebe ve savaş olmamıştır. Onlarla yapılan sulhun şekli yedinci menzilde geçmektedir¹¹⁹³.

Sonra bunun ardından batı sınırlarını zikrederim ve diyoruz ki; onların ilki Afrika'dır ve Kayrevân diye adlandırılıyor. Fethedildiğinden beri Benî Mervân hakimiyetinden sonra Irak hükümdarı tarafından idare ediliyordu. Ancak bu gün batı hükümdarı orayı ele geçirdi ve Berka'ya kadar istila edip yönetiyor¹¹⁹⁴.

Afrika'nın ötesinde Tâhert¹¹⁹⁵ bölgesi vardır. Onunla Afrika arası 30 günlük yoldur. Orası haricilerden bir grup olan İbâdiye mezhebine mensup bir hükümdarın elindedir. Tâhert bölgesinin ötesinde 24 günlük yoldan sonra Mu'tezile bölgesidir. Onların başında adil bir hükümdarları vardır ki adaleti her tarafa yayılmış sireti övgüye değerdi. Merkezleri Tanca ve civarlarıdır. Şu an oranın hükümdarı Muhammed bin İdris bin Abdullah bin Hasan bin Aleyhüm Selam'dır¹¹⁹⁶. Muhammed, Tanca'nın son kenti olan Melile'de¹¹⁹⁷ konaklıyordu ve orda vefat etti. Oğlu Fas'a intikal etti. Bu güne dek onlar ordadırlar. Buranın ötesi Endülüs ülkesidir. Ve oraya hâkim olan Emeviler'dir. Onun meskeni de Kurtuba'dır. Endülüs batının sonudur. Orda daha önce bahsettiğimiz gibi iki deniz birleşir¹¹⁹⁸.

¹¹⁹² Kudâme, 197–199.

¹¹⁹³ Kudâme, 200.

¹¹⁹⁴ Kudâme, 200.

¹¹⁹⁵ Bkz. İbn Hurdazbih, 80.

¹¹⁹⁶ Hz. Ali'nin torunlarından biridir.

¹¹⁹⁷ İbn Hurdazbih'te Leyle olarak geçmektedir. Bkz. İbn Hurdazbih, 80.

¹¹⁹⁸ Kudâme, 200.

SONUÇ

Kudâme'nin Kitabu'l-Harac adlı eserinin V. ve VI. bölümlerinin içeriğinde peygamberlere, halifelere, valilere ve hükümdarlara dair bilgilerin yanı sıra 110 civarında yerleşim yerinin özellikleri ile doğu, batı, kuzey ve güney yönlerdeki tüm yerleşim yerleri ile bunlar arasındaki mesafeleri de vermektedir. Burada Kitabu'l-Harac, tanınan yerleşim yerlerinden daha çok diğer yerleşim yerlerinin özelliklerini veren bir bilgi hazinesidir. Ağırlıklı bir coğrafya kitabı olan bu eserde ayrıca iktisadi bilgiler ile tarihi bilgilerde mevcuttur.

Kudâme, yedi iklim teorisini eserinde kullanmış olup dünyanın yaşanabilir bölgelerini yediye ayırmıştır. Bu bağlamda yedi iklim anlayışı çerçevesinde denizleri, nehirleri, adaları, dağları, çeşmeleri, yeryüzünün mamur olan bölümlerini ve çölleri, tasnif etmiştir.

Harac'ta astronomik coğrafyaya dâir bilgiler son derece sınırlıdır. Bu türdeki bilgiler de çoğunlukla İbn Hurdazbih dolayısıyla Batlamyus kaynaklıdır. Eserdeki tarihî bilgiler, diğer bilgi türlerinin yanında azınlıkta kalmaktadır. Verilen tarihî bilgiler çoğunlukla bahse konu olan halifeler ve hükümdarlar ile alakalıdır.

Ayrıca İslâm Devlet teşkilatı ile Müslüman Türk Devletleri teşkilatında son derece önemli bir yere sahip olan ki olmazsa olmazlardan olan divanlar konusuna geniş yer vermiştir. Bu bağlamda, Abbâsî Devlet teşkilatındaki divanlar ile ilgili bilgileri vermesinden dolayı bu konuyla ilgili birinci elden kaynaklar arasında sayabiliriz.

Kısaca söylemek gerekirse Kudâme'nin eseri zengin bir içeriğe sahiptir. Bilgileri kontrol edebildiğimiz kadarıyla, diğer coğrafya ve tarih kaynaklarındaki bilgilerle uyumlu olduğunu görmekteyiz. Verilen bilgilerde ve rakamlarda herhangi bir abartının söz konusu olmaması, eserin bilimsel değerini artırmaktadır. Ancak birkaç yerde rakamsal olarak bir abartı göze çarpıyorsa da bu, o dönemde fazlalığı belirtmek amacıyla kullanılmıştır.

Kudâme'nin bu eseri, Türklerle ilgili olarak verdiği bilgiler açısından da önem arz etmektedir. Kudâme, burada doğu tarafındaki yollar ile ilgili bilgileri verdiği pasajlarda Türklerin yoğun bir şekilde yaşadıkları Orta Asya bölgesindeki şehirlerin çoğundan bahsetmektedir.

Ayrıca kuzey bölgelerinin yolları hakkındaki bölümlerde de Anadolu'daki bölgelerden söz etmektedir. Ayrıca kuzey bölgeleri kapsamında ele aldığı Bizans devletinin ordusuyla ilgili olarak da önemli bilgiler vermektedir.

Eser Ortaçağ Tarihi açısından önemli bilgiler vermektedir. Tarihi olayları tetikleyen, etkileyen ve olayların şekillenmesini sağlayan birçok konu hakkında bilgiler sunması ayrıca eserin değerini yükseltmektedir. İslâm Tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Abbasîler devlet teşkilatı yapısındaki kurumları ve devletin temel direklerinden olan hukuk yapısı ve işleyişi hakkındaki bilgiler de son derece önemlidir. Devlet idaresinde çalışan kâtiplere bir yol gösterici mahiyette vücuda getirilmiş olan eser, aslında dönemin özellikle bürokrasi, askeri, mali durumun bir portresini bizlere çizmektedir. Kudâme'nin daha önce meydana gelen hadiselerle de yer vermesi ve verilen bilgilerin diğer kaynaklarla örtüşmesi tarihçilik yönünün de kuvvetli olduğunu gösterir.

Kısacası, Kudâme'nin Kitabı'l-Harac'ı, iktisadi, coğrafi, kültürel, hukukî, tarihi ve ilginç bilgiler yönünden son derece zengin bir eserdir. Yukarıda belirttiğimiz gibi coğrafi bilgileri, kaynaklı bir şekilde vermişse de özellikle devlet içindeki idari görevinden dolayı ele aldığı devlet teşkilatına dair bilgiler birinci elden bilgilerdir.

BİBLİYOGRAFYA

- ADIVAR, A. Adnan, **Tarih Boyunca İlim ve Din(Bilim ve Din)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- AĞARI, Murat, “Coğrafya Yazarlarının (Seyyahların) Eserlerine Göre Ortaçağ Dünyası”, **Bilim ve Ütopya Dergisi**, S. 158, İstanbul Ağustos 2007, 10–15.
- _____, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri–İbn Hurdazbih, Ya’kubî ve İstahrî”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Y. 14, S. 34, Erzurum 2007, 169–192.
- _____, “İbadetlerin Coğrafi Bilginin Gelişimine Katkısı”, **YYÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2007, S. 12, Van 2009, 59–80.
- _____, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 47, S. 2, Y. 2006, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2007, 195–214.
- _____, “Oryantalist Tarihçiliğe Karşı Oksidantal Tarihçilik”, **Marife Dergisi**, Y. 6, S. 3, İstanbul 2006, 413–423.
- _____, **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.
- _____, **İslam Tarihine Metodolojik Bir Yaklaşım**, Bilge Adam Yay., Van 2004.
- AHMED, S. Maqbul, “Coğrafya”, **DİA**, VIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, 50–62.
- AKYÜZ, Vecdi, **İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divân-ı Mazâlim)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995.
- ALGÜL, Hüseyin, “Gazve”. **DİA**, XIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 488–489.
- ALLAN, J., “Hatem”, **İA**, V/I, MEB, Eskişehir 1997, 360.
- ANONİM, **Hudûdü’l-Âlem Minel Meşrik İlel Mağrib**, Çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- ATEŞ, Ahmed, “Deylem”, **İA**, III, 567.
- AVCI, Casim, “Mu’tasım-Billâh”, **DİA**, XXXI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, 380–382.

- AYCAN, İrfan, “*Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*”, **DİA**, XIV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 427–428;
- _____, “*Muâviye b. Ebû Süfyan*”, **DİA**, XXX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, 332–334.
- AYCAN, İrfan-İbrahim Sarıçam, **Emeviler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.
- AYDIN, Cengiz-Gülseren Aydın, “*Batlamyus*”, **DİA**, V, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 196–199.
- AYKAÇ, Mustafa, **Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar(132–232/750–847)**, TTK, Ankara 1997.
- BOZKURT, Nahide, “*Me’mûn*”, **DİA**, XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, 101–104.
- _____, “*Mehdî-Billâh*”, **DİA**, XXVIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, 377–379.
- BROCKELMANN, Carl, “*Kudâme*”, **İA**, XI, MEB, Eskişehir 1997, 951;
- BÜCHNER, V. F., “*Sasaniler*”, **İA**, X, MEB, Eskişehir 1997, 244–245.
- CARR, E. Hallet, **Tarih Nedir?**, Çev.: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- CHENEB, Moh. Ben, “*Zehebî*”, **İA**, XIII, MEB, Eskişehir 1997, 493.
- COLLINGWOOD, R. G., **Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler**, Çev.: Erol Özvar, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- _____, **Tarih Tasarımı**, Çev.: Kurtuluş Dinçer, Gündoğan Yayınları, Ankara 1996.
- ÇAĞATAY, Neşet, “*Ziyâd b. Ebih*”, **İA**, XIII, MEB, Eskişehir 1997, 617–618.
- _____, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, TTK, Ankara 1989.
- ÇEÇEN, Kazım, “*Köprü*”, **DİA**, XXVI, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, 252–255.
- ÇELEBİ, Ahmet, “*Abbasiler Devri*” **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, III, Kombassan Yay., Konya 1994, 15–327.
- DE BOER, T. J., **İslam’da Felsefe Tarihi**, Çev.: Yaşar. Kutluay, AÜİF Yay., Ankara 1960.

- DEMİRCİ, Kürşat, “*Deccal*”, **DİA**, IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 67–69.
- DENY, J., “*Mühür*”, **İA**, VIII, MEB, Eskişehir 1997, 794.
- DİNEVERÎ, Ebû Hanife, **İslâm Tarihi el-Ahbâr et-Tıvâl**, Çev.: Nusrettin Bolleli-İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim Yayınları, 2007.
- DOĞANAY, Hayati, **Coğrafyaya Giriş I (Metotlar, İlkeler ve Terminoloji)**, Gazi Büro Kitabevi Yay., Ankara 1993.
- _____, **Türkiye Beşeri Coğrafyası**, Gazi Büro Kitabevi Yay., Ankara 1994.
- DURANT, Will, **İslâm Medeniyeti**, Çev.: Orhan Bahaeddin, Elips Kitap Yay., Ankara 2004.
- EBÜ’L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâîl b. Muhammed b. Ömer, **Takvîmü’l-Buldân**, Beyrut 1840.
- ED-DÛRÎ, Abdülazîz, “*Divan*”, **DİA**, IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 377–381.
- el-BELÂZURÎ, İmâm Ebi’l-Hasan, **Fütûhu’l-Büldân**, Çev.: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- EL-HUDARÎ, Muhammed, “*Hulefâ-i Râşidîn Devri ve Emevîler Devri*”, **DGBİT**, II, Kombassan Yay., Konya 1994, 27-430.
- EL-MÂVERDÎ, Ebu’l-Hasan Habib, **el-Ahkâmu’s-Sultaniyye**, Çev.: Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994.
- ERKAL, Mehmet, “*Beytülmal*”, **DİA**, VI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 90–94.
- ES-SALİS, Subhi, **İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri**, Çev.: İbrahim Sarmış, Zafer Matbaası, İstanbul 1982.
- FAYDA, Mustafa, “*Ebû Bekir*”, **DİA**, X, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 101–108.
- _____, “*Muhammed*”, **DİA**, XXX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, 408–423.
- FURAT, Ahmed Suphi, “*Yûsuf*”, **İA**, XIII, MEB, Eskişehir 1997, 441–443;
- _____, “*Zül-Karneyn*”, **İA**, XIII, MEB, Eskişehir 1997, 650–652;
- GİBB, Hamilton A.R., “*Tarih*”, **İA**, XIII, MEB, Eskişehir 1997, 777.

- GOLDZİHER, Ignace, **Klasik Arap Literatürü**, Çev.: Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj Yay., Ankara 1993.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-**, Endülüs Yay., İstanbul 1991.
- GÜRSOY, Cevat Rüştü, “*Kıbrıs*”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, XXV, İstanbul 2002, 370.
- GÜVEN, İsmail, **Uygarlık Tarihi**, Pegem Yay., Ankara 2007.
- HACI HALİFE(Katip Çelebi), Mustafa b. Abdullah, **Keşfu’z-Zunun**, MEB Yay., İstanbul 1945.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “*AT*”, **DİA**, IV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, 26–31.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İlk İslâm Devleti**, Çev.: İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 1984.
- _____, **İslâm Peygamberi**, II, Çev.: Salih Tuğ, İmaj Yay., Ankara 2003.
- HANOTAUX, Gabriel, **Tarih ve Müverrihler**, Çev.: Ahmet Refik, Kanaat Kütüphanesi, Ankara 1932.
- HAREKÂT, İbrahim, “*Berid*”, **DİA**, V, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 498–501.
- HARMAN, Ömer Faruk, “*Nuh*”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, XXXIII, İstanbul 2007, 224–226.
- HASAN, H. İbrahim, **İslâm Tarihi**, II, Çev.: İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yay, İstanbul 1985.
- HENNEBO, Dieter, **Antik ve Ortaçağ Kentlerinde Yeşil Alan**, Çev.: İçlin Aslanboğa, Ege Ün. Ziraat Fakültesi Yay., İzmir 1983.
- HINZ, Walter, **İslâm’da Ölçü Sistemleri**, Çev.: Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- HİTTİ, Philip K., **Arap Tarihinin Mimarları**, Çev.: Ali Zengin, Risale Yay., İstanbul 1995.
- _____, **Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi**, I-II, Çev.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.
- HİZMETLİ, Sabri, **İslam Tarihçiliği Üzerine**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

- _____, **İslam Tarihi -İlk Dönem-**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- HUART, Cl., “*İmrü ’ülkays*”, **İA**, V/II, MEB, Eskişehir 1997, 987.
- İBN HURDAZBİH, **el-Mesâlik ve’l-Memâlik(Yollar ve Ülkeler Kitabı)**, Çev.: Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.
- İBN İSHAK, **Siyer(Peygamber Tarihi)**, Haz.: Muhammed Hamidullah, Akabe Yayınları, İstanbul 1991.
- İBN NEDİM, **el-Fihrist fi Ahbari’l-Ulemai’l-Musannifin mine’l-Kudema ve’l-Muhaddisin ve Esmâ’l-Kütübihim**, Neşr: R. Teceddüd, Tahran 1971.
- İBN RÜSTEH, **Kitâbü’l-A’lâku’n-Nefise**, Tas.: Ebî Ali Ahmed b. Ömer, Tah.: F. Sezgin, Leiden, Brill, 1891 (Frankfurt, 1992).
- İBNÜ’L-FAKÎH, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, **Muhtasar Kitâbü’l-Buldân**, Neşr.: M. J. De Goeje Leiden, 1885 (Frankfurt, 1992).
- İPŞİRLİ, Mehmet, “*İmza*”, **DİA**, XXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 252–255.
- İZBIRAK, Reşat, **Coğrafya Terimleri Sözlüğü(Almanca-Fransızca-İngilizce Karşılıkları, Eski ve Yeni Şekilleriyle)**, Möm Yay., Ankara 1975.
- JENKINS, Keith, **Tarihi Yeniden Düşünmek**, Çev.: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yay., Ankara 1997.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- KALLEK, Cengiz, “*Kudâme b. Cafer*”, **DİA**, XXVI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, 311–312.
- _____, “*Miskal*”, **DİA**, XXX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, 182–183.
- _____, “*Kitabü’l-Harac*”, **DİA**, XXVI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, 104–106.
- KAPTAN, Saim, **Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri**, Tekışık Veb. Ofset Tesisleri, Ankara 1991.
- KARA, Kemal, **Tarih I**, Önde Yay., İstanbul 1994.
- KAYA, Mahmut, “*Beytü’l-Hikme*”, **DİA**, VI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 88–89.
- _____, “*İskender*”, **DİA**, XXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 555–557.

- KAZICI, Ziya, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2003.
- KAZVÎNÎ, Zekeriya b. Muhammed, **Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd**, Haz.: Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2009.
- KILIÇ, Hulûsi, “*Ebü'l-Ferec el-İsfahânî*”, **DİA**, X, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 316–318.
- KIRCA, Celal, **Kur’ân-ı Kerîm’de Fen Bilimleri**, Marifet Yayınları, İstanbul 1984.
- KOÇYİĞİT, Talat, “*Zühri*”, **İA**, XIII, MEB, Eskişehir 1997, 643–647.
- KOMİSYON, **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, I-II-III-IV, MEB, İstanbul 2004.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “*Berid*”, **İA**, II, MEB, Eskişehir 1997, 541–547.
- KRAMERS, J.H., “*Coğrafya*”, **İA**, III., MEB, Eskişehir 1997, 202-220.
- KRİCHOVSKY, İgnati Ulianovich, **Tarihu’l-Edebi’l-Coğrafi’l-Arabi**, I, Arapçaya Çev.: Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963.
- KUDÂME B. CAFER, Ebu Ferec, **Kitabu’l-Harac ve San’atü’l-Kitabe**, Haz.: Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1981.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Tarih Araştırmalarında Usul**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1997.
- LAMMENS, H., “*Haccâc*”, **İA**, V/I, MEB, Eskişehir 1997, 18-20.
- LEON, E. Halkın, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yay., Ankara 1989.
- LEVİ Della Vida, G., “*Ömer b. Hattab*”, **İA**, IX, MEB, Eskişehir 1997, 468–471.
- _____, “*Sîre*”, **İA**, X, MEB, Eskişehir 1997, 699.
- LEWİS, Bernard, **Tarihte Araplar**, Çev.: Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, İstanbul 2003.
- MANSUROĞLU, Mecdud, “*Divân*”, **İA**, III, MEB, Eskişehir 1997, 595–596.
- MANTRAN, Robert, **İslâm’ın Yayılış Tarihi(VII-XI. Yüzyıllar)**, Çev.: İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1981.
- MASON, Stephen F., **Bilimler Tarihi**, Çev.: Umur Daybelge, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- MEMİŞ, Ekrem, **Genel Tarih**, Tablet Yayınları, Konya 2002.
- _____, **Tarih Metodolojisi**, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2005.
- _____, **Tarih Metodolojisi**, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1989.

- _____, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1990.
- MES'ÛDÎ, **Mürûc ez-Zeheb(Altın Bozkırlar)**, Çev.: Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004.
- MUTÇALI, Serdar, **Arapça-Türkçe (Alfabetik) Türkçe-Arapça Sözlük**, Dağarcık Yay., İstanbul 2007.
- _____, **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yay., İstanbul 1995.
- NASR, Seyyid Hüseyin, **İslâm'da Bilim ve Medeniyet**, Çev.: N. Avcı-K. Turhan-A. Ünal, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- ÖNGÖREN, Reşat, “*Mektup*”, **DİA**, XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, 13–23.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Halid b. Abdullah el-Kasrî*”, **DİA**, XV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, 281–282.
- ÖZÇELİK, İsmail, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2001.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “*Divan*”, **DİA**, IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 377–387.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “*Hişâm b. Abdülmelik*”, **DİA**, XVIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, 148–150.
- PAKALIN, M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-II-III, MEB Yay., İstanbul 2004.
- RONAN, Colin A., **Bilim Tarihi-Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi**, Çev.: İhsan Ekmeleddinoğlu-Feza Günergun, TÜBİTAK Yay., Ankara 2005.
- RUSSELL, Bertrand, **Batı Felsefesi Tarihi I (İlk Çağ)**, Çev.: Muammer Sencer, Say Yay., İstanbul 1996.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “*Darphâne*”, **DİA**, VIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, 501–505.
- _____, “*Dinar*”, **DİA**, IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 352–355.
- _____, “*Dirhem*”, **DİA**, IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 368–371.
- SAMÎ, Şemseddin, **Kamus-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.

- SARIÇAM, İbrahim, **Hizmet Muhammed ve Evrensel Mesajı**, DİB Yay., Ankara 2003.
- SAVRAN, A., “İmrüülkays b. Hucr”, **DİA**, XXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 237–238.
- SCHAADE, A., “Belagat”, **İA**, II, MEB, Eskişehir 1997, 464.
- SIRMA, İhsan Süreyya, **Abbâsiler Dönemi**, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.
- STRECK, M., “Âmul”, **İA**, I, MEB, Eskişehir 1997, 427–428
- SÜMER, Faruk, “Kimek”, **DİA**, XXVI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, 25–26.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Seyyahların Gözünden Doğu Dünyasını Keşfetmek”, **Bilim ve Ütopya Dergisi**, S. 158, İstanbul Ağustos 2007, 4–9.
- _____, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998.
- _____, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Yay., İstanbul 1998.
- TANOĞLU, Ali, **Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1969.
- TEFAZZULİ, Ahmed, “Enûşirvân”, **DİA**, XI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, 255.
- TERZİ, Mustafa Zeki, “Dâvûd b. Ali”, **DİA**, IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 26.
- _____, “İbnü’l-Müdebbir”, **DİA**, XXI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 149–150.
- TOGAN, A.Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, Enderun Yay., İstanbul 1985.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi-Yavuz Unat, **Bilim Tarihi**, Pegem Yay., Ankara 2008.
- TOSH, John, **Tarihin Peşinde**, Çev.: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1984.
- TUNCEL, Metin, “Karadeniz”, **DİA**, XXIV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, 385–386.
- UÇAR, Sabri, **Tarih Felsefesi Meseleleri**, Nehir Yayınları, İstanbul 1997.
- VORLANDER, Karl, **Felsefe Tarihi**, Çev.: Mehmet İzzet-Orhan Saadeddin, İz Yay., İstanbul 2004.

- WATT, W. Montgomery, **H. Muhammed Mekke’de**, Çev.: M. Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1986.
- WENSINCK, A. J., “*Decca*”, **İA**, III, MEB, Eskişehir 1997, 504-505.
- YA’KUBÎ, **Kitabu’l-Buldân (Ülkeler Kitabı)**, Çev.: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.
- YARDIM, Ali, “*Abdullah b. Huzafe*”, **DİA**, I, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, 108.
- YENİÇERİ, Celal, “*Mezâlim*”, **DİA**, XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, 515-518.
- YILDIRIM, Cemal, **Bilim Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.
- _____, **Bilim Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “*Abdullah b. Tâhir*”, **DİA**, I, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, 137-138.
- _____, “*Tarih Notları*”, **DGBİT**, I, Çağ Yay., İstanbul 1989, 21-103.
- _____, “*Velid I*”, **İA**, XIII, MEB, Eskişehir 1997, 292-297.
- YİĞİT, İsmail, “*Osman*”, **DİA**, XXXIV, İstanbul 2007, 438-442.
- ZAPSU, Abdurrahim, **Büyük İslam Tarihi**, Risale Yay., İstanbul 2006.
- ZETTERSTÉEN, K. V., “*Abdullah b. Tâhir*”, **İA**, I, MEB, Eskişehir 1997, 42-43.
- _____, “*Ahmed*”, **İA**, I, MEB, Eskişehir 1997, 169-170.
- _____, “*Hişâm*”, **İA**, V/I, MEB, Eskişehir 1997, 540-541.
- _____, “*İbn Hübeyre*”, **İA**, V/I MEB, Eskişehir 1997, 756.
- ZEYDAN, Corci, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, I, Çev.: Nejdet Gök, İletişim Yay., İstanbul 2004.

ÖZET

Ebu'l Ferec Kudâme b. Cafer'in 873 veya 874 yılında Bağdat'ta doğduğu tahmin edilmektedir. Arap dilinde sistematik çalışma yapan ilk kişi olup Bağdat'ta yaşamış ve merkezi idarede görev yapmış ve hayatının sonuna kadar bu görevine devam etmiştir.

Kudâme b. Cafer Kitabu'l-Harac ve San'atü'l-Kitabe adlı eserini vezir Ali b. İsa'ya H. 320 yılında takdim etmiştir. Çalışmamıza konu olan bu eserin V. ve VI. bölümleri toplam 18 başlıktan meydana gelmektedir.

Çalışmamız 6 bölümden oluşmaktadır. I. bölümde Tarih, Coğrafya ve Tarihi Coğrafya kavramları üzerinde durduk. II. bölümde Kudâme'nin hayatı, eserleri ve en önemli eseri olup çalışmamıza konu olan Harac kitabını açıkladık. III. bölümde Harac'ta geçen şahsiyetler ile ilgili değerlendirmelere yer verdik. IV. bölümde Harac'ta çokça üzerinde durulan konulardan biri olan divanlara yer verdik. V. bölümde coğrafi bilgilerden olan yeryüzündeki yerleşim yerleri ve bunlar arasındaki mesafeler ile birlikte özellikleri verilen yerleşim yerlerini ele aldık. VI. bölümde ise coğrafi, iktisadi ve tarihi bilgilerin yoğunlukta olduğu bilgilere yer verdik.

ABSTRACT

Abu al-Farac Qudama bin Cafar was thought to have been born in A.D. 873 or 874 in Baghdad. He is the first man to systematically study Arabic. He lived in Baghdad, worked for central government until he died.

He introduced his work called Katab al-Harac va Sinaat al-Kitaba Vizier Ali b. İsa. In this study, we have introduced V. and VI. Chapters of the work. These Chapters have involved in 18 titles.

Our study includes 6 main chapters. At the First Chapter, we have introduced what history, geography and historical geography. At the Second Chapter, we have given information about the life of Qudama and his book. At the Third Chapter, we have introduced the personalities mentioned at Qudama's work. At the Fourth Chapter, we have dealt with the divans greatly mentioned at Kitab al-Harac. At the Fifth Chapter, we have mentioned geographical places, the distances between the two places. At the Sixth and the Last Chapter, we have given geographical, financial and the historical information.